

Држ. Зандоу

МОЛОДЬ

АРКАДІЙ ГАЙДАР

*Твори
в чотирьох
томах*

Видавництво ЦК ЛКСМУ „Молодь“

КИЇВ - 1955

АРКАДІЙ ГАЙДАР

Твори

ТОМ

1

Видавництво ЦКЛКСМУ „Молодь“

КИЇВ ~ 1955

*Упорядкування,
вступна стаття та примітки*
Б. Ємельянова

Ілюстрації художників
Д. Дубінського та В. Щеглова

Оформлення художника
В. Хоменка

Apr. Sunday

АРКАДІЙ ПЕТРОВИЧ ГАЙДАР

Аркадій Петрович Гайдар (Голіков) народився 9 (22) лютого 1904 року в місті Льгові колишньої Курської губернії, в сім'ї вчителя Петра Сидоровича Голікова.

Мати, батько, три сестри — Ольга, Катерина і Наталія, — ось і вся сім'я Голікових.

Всього 37 років прожив на світі цей письменник — воїн, полум'яний радянський патріот. Але життя його було прекрасне!

Живуть на світі люди великої душі і великого таланту, яким судилося стати безсмертними. Заслуги їх перед народом великі, і час не володар над їхнім життям. З кожним новим роком усе яскравіше палає світло прекрасних імен, і кожне нове покоління знайомиться з ними радісно і вдячно.

Саме таким живе серед нас Аркадій Гайдар, друг наш, рідна наша людина! Ще за життя він сам став літературним героєм, а після славної своєї смерті — героєм народним.

В. Г. Белінський писав, що літератору, який працює для дітей, «потрібна душа благородна, любляча, лагідна, спокійна, по-дитячому простодушна; розум піднесений, освічений, погляд на речі ясний, і не тільки жива уява, але й жива, поетична фантазія, здатна показувати все у натхнених, радісних образах».

Всі ці благородні риси мав Аркадій Гайдар.

Нещодавно в місті Каневі відкрито пам'ятник Гайдару. На високій каневській кручі стоїть він, немов живий! Бюст його, відлитий за скульптурою художника-льотчика Є. Рудакова, вражає внутрішньою нагнненою силою. Далеко видно звідси навкруги... І всі, хто б не підійшов до скромного і величного гайдарівського монумента, немов чують, як запитує, як говорить Гайдар:

«Хто знає під Києвом, деє поблизу Боярки, сільце Кожухівку? Які, цікаво, там зараз і як називаються колгоспи? «Зоря революції», «Жовтень», «Полум'я», «Вперед», «Перемога», чи просто який-небудь

тихий і скромний «Світанок». ось там і поховали ми Яшу. А потім ховали ще і десять, і двадцять, і сто, і тисячу. Але радянська влада жива, живе, і ніхто з нею. товариші, нічого не зробить». («Автобіографія»)

Письменник-воїн життям своїм і кров'ю ще раз ствердив непорушну дружбу російського і українського народів. Обом своїм магерям — Росії і Україні — він віддав усю силу свого таланту, все своє життя.

Недаремно вважають Гайдара на Україні своїм, національним героєм і письменником, хоч і писав Гайдар завжди тільки російською мовсю.

Ніжною і мужньою любов'ю воїна любив він братню українську землю

Його перша повість «В дні поразок і перемог» присвячена звільненню Києва і України. Його оповідання «Р.В.Р.» — класичний твір радянської дитячої літератури, присвячений боротьбі українського народу за щастя його дітей. Під Києвом, Фастовом і Коростенем в роки громадянської війни воював Гайдар. В спогадах сучасників збереглися зворушливі, незабутні сцени останнього відвідання Гайдарем могили Тараса Шевченка, де він знайшов час побувати за кілька днів до своєї загибелі. В повісті «Доля барабанщика» знаходимо ніжні, по-юнацькому схвильовані описи Києва, його садів, його будов...

Кажуть, що життя письменника — це його книги. Але Гайдар не лише писав талановито. Він і жив чудово, і життя його — одна з найцікавіших книг у світі. В той же час воно не було ні виключним, ці незвичайним. Сам Гайдар називав свій життєпис «звичайною біографією в незвичайний час». Життя його цікаве і значне саме тим, що воно є типовим для його сучасників. І в своїй творчості, і в своїй біографії Гайдар по-комуністичному ясний і чистий, він, безумовно, належить до «людей майбутнього» і, може, саме тому такий привабливий його образ.

Дитинство майбутнього письменника проходило серед чарівної російської природи, серед хороших, розумних людей. Батько його — Петро Сидорович Голіков відзначався винятковою начитаністю і жадібністю до знань, не поступалася перед ним і мати. Це були передові люди свого часу, і не випадково ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції Петро Голіков став комуністом, згодом вступила в партію і Наталія Аркадіївна

Дім Голікових був завжди сповнений життєрадісним веселим завзяттям, романтикою молодості. Батько й мати по-юнацькому зачитувались забороненими книгами про революцію.

Мандрівку в «дальні краї» Гайдар почав у дуже ранньому віці.

Його сестра Наталія Петрівна згадує, як вечорами «зсували в домі ланцюжком стільці, зв'язували, дівчатка сідали на паровоз, і Аркадій починав пихкати й заводити паровоз і, нарешті, тягнув состав по кімнаті, викрикуючи уявні міста, станції і країни».

В цих «дальніх краях» гайдарівського дитинства жили улюблені герої прочитаних книг: і Робінзон Крузо, і капітан Зірвіголова, і просто мисливці на диких звірів. В уявних тропічних лісах та болотах пасажери «поїзда» злізали з своїх стільців, і тут починалася справжня гра: боротьба із зміями і тиграми, рятування товаришів, які гинули... Перекинутий через плече шарф добре заміняв Гайдареві і шкуру забитої пантери, і слизьке тіло страшного боа-констріктора.

Про ранні романтичні уявлення і фантазії Гайдара говорять нам і такі свідчення. В саду Голікових часто ставились аматорські дитячі спектаклі. Одного разу, вже коли сім'я жила в Арзамасі, на виставу «Мцирі» Лермонтова були запрошені сусіди. Роль «Мцирі» виконував, звичайно, Аркадій, а на роль барса був запрошений «гастролер» — великий рудий сусідський кіт. Боротьба «Мцирі» з «барсом» була відчайдушна — Аркадій протягом двох тижнів ходив потім з подряпанним обличчям.

Але не тільки романтикою — іграми і пригодами було багате дитинство Гайдара. В дуже ранньому віці почав визначатися своєрідний характер хлопчика.

Ніхто з рідних і близьких до сім'ї Голікових не пам'ятає, щоб маленький Аркадій капризував, скаржився на сестер і товаришів. Навпаки, майже з трилітнього віку він зайняв у домі місце «дівчатого покровителя». Батьки зуміли виховати в нього хорошу доброту, презирство до користолюбства, повагу до бідних, ненависть до брехні і приниження, любов до Вітчизни.

Початкова народна школа, в якій викладав Петро Сидорович, була поблизу місцевого цукрового заводу. Вчилися в ній діти робітників — народ пустотливий і міцний. Вони й були першими друзями маленького Аркадія.

Про життя у Льгові в самого Гайдара залишилося небагато спогадів. Найкраще він пам'ятав матір. Вечорами Наталія Аркадіївна часто збирала дітей, читала їм казки. «Не знаю, про що вони були, — розповідав пізніше Гайдар, — про Червону шапочку, чи про сірого вовка... Але на все життя запам'яталась велика мрія про хороше життя».

В 1909 році сім'я переїхала в Нижній Новгород, тут Аркадій познайомився з іншим народом — його друзями стали діти волзьких матросів і портових вантажників. У цьому великому місті, недалеко від будинку Голікових, була в'язниця, і арештантів часто водили повз будинок. Дітям Наталія Аркадіївна дозволяла вибігати на

вулицю і подавати милостиню. Діти дивувалися — для чого це треба жаліти арештантів — злодіїв і вбивць, і одного вечора про це зайшла розмова. Ось тут уперше і почув Аркадій від батька про те, що в царських в'язницях сидять не тільки злодії, але й хороші люди. А вже через кілька місяців шестирічний Аркадій зовсім по-своєму розтлумачив сестрам слова батька про те, що «Волга годує» матросів і вантажників, яких так багато збиралося на новгородських пристанях, «Волга їх годує,— пояснив Гайдар.— Вони рибу, напевне, ловлять і їдять її Тому що їм більше їсти нічого».

В Нижнім Новгороді Голікови прожили недовго. Сім'я переїхала в Арзамас, Петро Сидорович перейшов на службу в акцизну палату.

Аркадій Гайдар в Арзамасі виріс, учився і завжди вважав Арзамас своїм рідним містом.

Тихо протікало арзамаське життя. В цю глуху російську провінцію, про яку ще Максим Горький писав, як про обитель базарних перекупок, ченців і попів, які «шукають, кого б поховати хоч за двадцять копійок»,— не долітали вітри і бурі великого життя. Згодом сам Гайдар описував Арзамас, як «монастир: стояло в ньому близько тридцяти церков та чотири чернецьких обителі».

Поселились Голікови на Новоплотинній вулиці, в будинку № 25. Не по роках міцний, голубоокий Аркадій незабаром став серед сусідських хлопчиків «головним організатором всіляких пустошів». В сараї Голікових розплодились їжаки і кролики, ручні галки і черепахи. Тут з'явилися дивовижні квіти і дерева. Батько прищеплював синові любов до природи, яка проявлялась у Аркадія ще з дитинства. Місця навколо Арзамаса славились своєю красою. Маленький Гайдар навчився любити і цінувати красу рідної землі з ранніх літ.

В Арзамасі батьки віддали сина в реальне училище. Та ще не почалися й заняття в класах, як спалахнула імперіалістична війна. Батька взяли в солдати. Мирне життя закінчилось.

На все життя запам'ятав Гайдар хвилини прощання з батьком. На тяжку криваву битву виїжджав годувальник сім'ї. Всі в домі плакали. Ридала мати, плакали, як належить, сусіди. Лише десятирічний хлопчик стояв біля порога, міцно закусивши губи, хмурився, кривився і не плакав.

Життя тепер відразу повернулось до Голікових своєю суворою і важкою стороною. Наталія Аркадіївна залишилась одна з чогирма дітьми — було від чого впасти в розпач. Але вже з вокзалу, з проводів, мати повернулась дуже спокійна і сувора. Нагодувала дітей, прибрала в кімнатах і зібралась на роботу. Працювала тоді Наталія Аркадіївна фельдшеркою в місцевій лікарні. Грюкнули двері

«І... я залишився в домі господарем,— розповідав пізніше Гайдар.— Витер Катюші ніс, дав Талці доброго ляпаса, щоб не пустувала, почав жити по-новому».

Учився хлопчик нерівно. Лише з російської мови в його табелях завжди стояли п'ятірки. Але читав Гайдар запоем, відбирав усе краще. Потрібне. Він дуже любив читати. Так він і відповідає в своєму шкільному щоденнику на запитання про найулюбленіше заняття. «Книга».

Його улюбленими письменниками були Гоголь, Пушкін, Толстой, Жюль Верн. Пізніше — він «відкрив» Лермонтова. Уже в третьому класі реального училища хлопчик вправно писав вірші і навіть один шкільний твір написав у класі віршами. Його поезії друкувалися спочатку в арзамаських, а потім у червоноармійських газетах.

З щоденників 1917—1918 рр. виразно видно, як формувався світогляд хлопчика. Записані в них і дата перших шкільних зборів, і рішучі постанови шкільного комітету, головою якого Аркадій Голіков був вибраний одразу ж після революції. Часто згадується про листування з батьком, і, мабуть, у цьому частково і є «секрет» такого рішучого й швидкого комуністичного виховання молодого Гайдара.

На фронті, в кровопролитних жорстоких боях, Петро Сидорович Голіков зрозумів справжню ленінську правду життя. Вже на початку Лютневого перевороту він став головою полкового комітету. Пізніше — комісаром 11-го стрілецького сибірського полка. Жваве листування «двох голів», як їх жартома називала мати, торкалось всіх революційних подій. Батько передавав синові досвід життя, досвід війни, і Аркадій з допомогою батька швидко зрозумів, на чиему боці правда, хто за що воює. Все ближче й ближче сходився він з місцевими комуністами, бував на мітингах, лекціях і незабаром уже виконував невеликі партійні доручення.

Разом з більшовиками він брав участь у сутичках з білогвардійцями і кадетами. Доручення партії ставали з дня на день відповідальнішими, серйознішими. На початку 1918 року Аркадій уже брав участь в арештах місцевої контрреволюційної кадетської групи. Революційний Арзамаський штаб довіряє хлопцеві важкі і небезпечні доручення. Аркадія Голікова уже тоді ненавиділи і боялись вороги. Щоб відомстити — вони поранили його вночі ножом у груди.

З якою гордістю він записав у свій учнівський щоденник про цю подію!

Шлях вибрано.

Першого серпня 1918 року відбулася вирішальна подія в житті Гайдара: в Арзамас приїздить штаб Східного фронту. Життя в місті пожвавлюється, налагоджується військове навчання, і одним з перших вчиться розсипному строю і стрільбі Аркадій Голіков.

Незабаром, чотирнадцятирічним підлітком він добровільно йде у Червону Армію. У червні 1919 року Аркадій Голіков закінчив Київські командні курси і був призначений командиром 6-ої роти 2-го полка бригади курсантів.

Йому ще не сповнилось сімнадцяти років, коли він прийняв командування полком.

У 1919 році у стройовій службі Гайдара була перерва. Збереглось фото, на звороті якого рукою Гайдара написано: «Ад'ютант командуючого охороною і обороною залізниць республіки». Мабуть, у цей час Гайдар був у Москві, про що підтверджує відомий нарис «Радянська площа». Як стройовий командир Гайдар брав участь у боях на петлюрівському, польському і кавказькому фронтах, був на придушенні антоновського повстання, боровся з бандитськими шайками поблизу кордонів Монголії. Був кілька разів поранений і контужений.

У паперах Гайдара, поряд з пожовклими посвідченнями особи і дозволами надзвичайних комісій на право носіння і збереження зброї, збереглась атестація-характеристика, видана йому в 1922 р. Єнісейським губернським комітетом комсомолу.

«Начальник 2-го бойового району по боротьбі з бандитизмом,— сказано в ній,—колишній командир 23-го полка, зараз командир 58-го окремого Нижньогородського полка армії по придушенню повстання Голіков Аркадій є членом РКСМ з серпня 1918 року, т. б. з самого початку її організації. Незважаючи на свою молодість (18 років) за час чотирирічного перебування як члена РКСМ в частинах Червоної Армії був на відповідальних постах, завдання на яких виконував з успіхом... (Атестації №№ 49, 1460, 1123).

Перебуваючи з чотирнадцяти років на командних постах РСЧА, тов. Голіков є одним з небагатьох членів РКСМ, які доблесно вивнесли на собі тягар всієї громадянської 1918—1922 рр. війни...»

У Червоній Армії Гайдар думав залишитись на все життя. Про це він сам часто говорив, про це писав у своїй автобіографії. Але рани і контузії (особливо остання) лишили тяжкі сліди на здоров'ї Гайдара. Продовжувати службу в армії він не міг, і в 1924 році наказом Реввійськради був звільнений в запас.

Бурю образи і невдоволення викликав у душі молодого командира невблаганний висновок останньої медичної комісії.

Пізніше Гайдар розповідав друзям, що він «блукав по Москві три доби, ні про що наче не думаючи, ні про що не шкодуючи. Вився в голові білий туман, і що залишалось попереду, розглядіти крізь туман було важко».

Гайдар надіслав прощального листа Червоній Армії на ім'я Михайла Васильовича Фрунзе. Ні про що він не просив, ні на що не

розраховував... «Як же так?— лише запитував він.— Червона Армія без мене проживе, а я?»

І раптом... трапилось зовсім несподіване. Легендарний командарм викликав його до себе. Про цю зустріч Гайдар розповідав потім з благоговінням і вдячністю.

За схвильованими рядками «прощального листа» Фрунзе зумів розпізнати душу людини, живу іскру справжнього обдарування. Він підбадьорив, заспокоїв юнака і порадив молодому командирові писати. Порада М. В. Фрунзе, мабуть, співпала з давньою мрією самого Гайдара. На кілька місяців Гайдар був затриманий у резерві, і цей час він використав для своєї першої літературної «спроби пера» Швидко, зошит за зошитом, писав він свою першу книгу. На всіх рукописах Гайдара — у правому верхньому кутку першої сторінки — намальована ним червона зірочка — символ вірної солдатської служби народові.

У 1925 році в ленінградському альманасі «Ковш», який тоді редагували К. Федін, М. Слонімський, М. Тихонов, з'явилась перша повість невідомого тоді ще Аркадія Голікова — «В дні поразок і перемог».

Ця повість не принесла великої слави авторові, хоч у 1926 році вийшла вона знов окремим виданням.

Мужньо і наполегливо оволодівав Гайдар літературною майстерністю. Невдача на початку творчого шляху не позбавила його впевненості в своїх силах. Не минуло й року, як вийшла його нова повість «Лбовщина» і відразу ж за нею «Р. В. Р.».

Дослідники творчості Гайдара довгий час не помічали підтекстових аналогій цієї чудової книги. Як і його маленькі герої, стояв у цей час Гайдар на роздоріжжі великого життя, яке відкривалось перед ним. Гайдар любив розповідати друзям про свою подібність до Жигана. Був і Гайдареві тільки що «написаний папір» про те, що він «елемент, який на факті довів свою революційність», а тому «сприяти йому в співанні радянських пісень...»

І він старався співати свої «радянські пісні» якомога краще, чистіше, вірніше.

Як він став письменником? Як могло з'явитись у юнака, що недавно закінчив чотири класи реального училища, таке прекрасне знання і відчуття рідного слова? Звідки взагалі прийшли до нього знання, освіта і культура?

Якось в одному з підмосковних піонерських таборів кмітливий піонер запитав у Гайдара, як це стають люди письменниками? Чи важко стати письменником, чи ні, проста це справа, чи не дуже, легка, чи не зовсім? І чи багато треба «на письменника» вчитися?

Діти з нетерпінням чекали на відповідь, а Гайдар зовсім неспо-

дівано відповів їм, що письменницька справа нехитра, вчитися такій справі довго не треба, а дізнатися — можеш ти стати письменником чи ні — дуже просто.

Товариші Гайдара, які були присутніми тут, здивовано поглянули на нього. Адже вони добре знали, як мучиться Гайдар над кожною своєю книгою, з яким великим напруженням працював він над своїми творами.

А Гайдар тимчасом уже докладно розповідав піонерам про те, як можна, не докладаючи особливих зусиль, стати справжнім письменником. Сам він при цьому дивився вбік і хороше чомусь усміхався. Виявляється, треба взяти в бібліотеці повне зібрання творів Гоголя, покласти книги перед собою і читати.

— Усі підряд?— запитали діти.— А коли прочитаєш?

— А коли прочитаєш,— сказав Гайдар,— поклади знову книжки перед собою і знову читай спочатку.

— Все? — з жахом запитали діти.

— Все,— абсолютно серйозно відповів Гайдар.— Один раз читай, два рази читай, три рази, і коли десять разів перечитаєш Гоголя, то з тобою трапиться одно з двох: або ти справді станеш письменником, або вже не станеш ним ніколи.

А потім Гайдар перестав усміхатись і спокійно пояснив піонерам все по порядку: для чого треба не лише читати, але й перечитувати хороших письменників. Так він і сам учився.

З кожним новим читанням улюбленого письменника перед Гайдарем все більше й більше розкривалось вміння і майстерність — головна «військова таємниця» літератури. Коли ти тільки раз прочитаєш хорошу книгу, то не все побачиш у ній: запам'ятаєш героїв, можливо, окремі події, а всю красу і тонкощі її не зрозумієш. А письменник повинен любити і розуміти слово в усій його красі і могутності.

Коли Гайдар був уже відомим літератором, одного разу він надіслав друзям листа з Арзамаса, де тоді працював. Він писав: «Тиша тут потрясаюча. І глибоко за північ з величезним задоволенням я читав рядок за рядком і навчався надзвичайно простій майстерності Гоголя...»

Але не тільки з книг учився Гайдар. Його головним учителем було життя. Він знав його і в малому, і у великому. З краю в край ще командиром Червоної Армії Гайдар пройшов рідну країну.

Він добре запам'ятав: «...з якою лютою впертістю, з якою ненавистю до ворога, безмежною і безмірною, боролась Червона Армія, одна проти всього білогвардійського світу».

З хвилюванням і захопленням стежив Гайдар за тим, що відбувалося навколо. Коли закінчилась громадянська війна і радянський

народ повернувся до мирної творчої праці, Гайдар почав свій другий багаторічний похід по країні. Він повинен був бачити все. Гайдар ніколи не втомлювався вчитись у життя.

З 1926 року Гайдар працює переважно в газетах. Протягом двох років він працював на Уралі в газетах «Звезда» і «Уральский рабочий». Письменник включається в нове трудове життя держави, як найактивніший його учасник. Майже щодня на сторінках цих газет з'являлись його нариси, фейлетони, статті. Він писав про все — про доблесну працю металургів, про боротьбу з безпритульністю, про роботу місцевих рад, про боротьбу з куркульським засиллям на селі. І так само, як у армії, серед червоноармійців і командирів, він швидко завоював собі повагу і любов робітників Уралу. У своїй газетній діяльності Аркадій Гайдар був перш за все слугою народу.

Наприкінці листопада 1927 року Гайдар знову виїхав до Москви — він надрукував у цей час повість «Вершники неприступних гір», біографічні, лише трошки вигадані, записи про свої юнацькі мандрівки по країні. Названа книга не вдалася Гайдареві, і він сам це добре розумів. Письменник знову їде на газетну роботу, цього разу в Архангельськ, де співробітничав у «Волне» і «Правде Севера». Тут він пише про колгоспи, які вперше створювались у країні, про лісорубів і мисливців. І не тільки пише...

Якось редакція архангельської газети доручила Гайдареві з'їздити на кілька днів в холмогорські ліси і написати нарис про нову тракторну базу на лісозаготівлях. Гайдар поїхав.

Але в лісовій глушині замість організованого господарства він знайшов безладдя і плутанину. На «тракторній базі» стояв один трактор і той зіпсований. Куркулі пролізли до керівництва лісозаготівлями, і часто лісоруби сиділи в своїх бараках без світла, без хліба. Тридцять шість московських комсомольців, надісланих сюди з Червоної Пресні на допомогу, щойно приїхали і не знали, що їм робити. Вивезення деревини до доріг зривалося, норми не виконувались.

Лісозаготівлі — справа сезонна. Гайдар замислився: поки він повернеться, напише нарис, поки окружний виконком винесе постанову — мине найдорожчий час. Можливо, пощастить притягти до відповідальності винних, але вивезти ліс уже не вдасться.

І Гайдар вирішив. Він зняв з себе шубу, купив у куркуля полатаний робочий кожушок і... залишився в лісі.

Нарис про «Тракторну базу № 9» він усе ж таки надіслав до редакції. Доручення редакції письменник виконав. Коли ж виконком виніс постанову за матеріалами нарису і «Північліс» прислав на базу нових людей, то виявилось, що московські комсомольці на чолі з Гайдарем уже ліквідували прорив. У бараках стало тепло, світло

і чисто. Куркулі замовкли. Комсомольці дали слово не виходити з лісу доти, поки не буде виконане завдання, і дотримали свого слова. Приклад комсомольців був гаряче підхоплений.

Через тридцять два дні обвітрений, коричневий від зимового загару, Гайдар повернувся в Архангельськ.

У Білому морі під час шторму сів на каміння французький пароплав «Саїда». Гайдар опинився на його борту набагато раніше, ніж рятувальна експедиція. Французькі моряки, напевне, довго потім згадували високого, широкоплечого рибалку, який, незважаючи на бурю, першим приплив до них на старенькому рибальському баркасі і не зійшов з пароплава аж до закінчення рятувальних робіт. Це був веселий рибалка, він передавав з борту дивовижні радіограми на берег — у свою газету. Ці радіограми були написані французькими буквами, але, на жаль, читались лише поросійському.

Так він працював у газетах.

Весь цей час був зайнятий у Гайдара напруженою газетною роботою, але вже в 1929 році виходить повість «На графських руїнах», а в 1930 році з'являється знаменита «Школа».

Ця чудова книга, що витримала до 1954 року близько 100 видань, написана уже великим, зрілим художником. Вона стала улюбленою книгою мільйонів радянських дітей. Після виходу її в світ Гайдар був оточений увагою найширшого кола читачів. На деякий час він повертається до Москви, живе в Кунцево, де пише «Четвертий бліндаж», починає «Дальні краї», які закінчує у Криму, в Артеці...

А життя владно кличе його: не все ще бачено, не всі дороги пройдено, і в 1931 році Гайдар їде на Далекий Схід. Працює в «Тихоокеанской звезде», живе поблизу кордону.

Тут, на Тихому океані, він виношує задум «Військової таємниці», але перериває працю над повістю для того, щоб до 15-ої річниці комсомолу написати «Нехай світить!» — невелику книгу з таким наївним і ясним відчуттям прекрасного майбутнього.

«— От побачиш,— каже головний герой Юхимко,— відгримить війна і заживемо ми тоді по-новому. Тоді такі будинки зведуть величезні... в сорок поверхів. Тут тобі і їдальня, і пральня, і магазин, і все, що хочеш,— живи та працюй. Не віриш? Візьмемо та й збудуємо! І над сорок першим поверхом поставимо кам'яну вежу, червону зірку і величезний прожектор... Нехай світить!

— А куди він світитиме? — зацікавлено висовуючи голову з-під рядна, запитала Вірка.

— Ну, куди? — зніяковів захоплений зненацька Юхимко.— Ну, нікуди. А чого ж йому не світити? Що тобі, жаль?

— Не жаль,—призналась Вірка.— Я й сама люблю, коли світло. Нехай світити!»

І знову Москва, Ростов, Арзамас, знову Москва.

Починається надзвичайно цікавий період роботи Гайдара в «Пионерской правде», в журналі «Пионер». 1936 року «Пионер» став товстим журналом. Це було визначною подією! Перший номер журналу одностайно вирішили відкрити новим оповіданням Гайдара. Це була «Голуба чашка».

Редактор журналу «Пионер» Н. В. Ільїна, яка протягом багатьох років працювала в цьому журналі, згадує: «Спільна робота з Гайдарем зобов'язувала всіх нас працювати гарячіше, вимогливіше... Гайдар брав участь у роботі журналу, як найближчий співробітник. Його твори одразу визначили характер журналу. Герої Гайдара не йшли з журнальних сторінок навіть коли закінчувалось друкування повісті; вони залишалися, жили як постійні, улюблені герої романа...»

Наступні роки життя були роками напруженої творчої праці. «Військова таємниця» виходить в 1935 році, «Голуба чашка» — в 1936. майже відразу Гайдар пише «Долю барабанщика». З'являється маленьке і таке ж чудове і веселе, як і його герої, оповідання «Чук і Гек» і, нарешті, «Тімур і його команда». Буквально на очах у письменників, критиків і читачів піднімався на весь зріст великий і талановитий письменник.

Олексій Миколайович Толстой високо цінив книги Гайдара. Він писав про нього і ставив його за зразок багатьом і багатьом письменникам, Ілля Еренбург називав Гайдара велетнем з душею дитини, чуйно підтримував Гайдара Олександр Фадеев, білоруський народний поет Янка Купала писав про нього як про великого майстра. Письменники найрізноманітніших напрямків сходились у високому і одностайному визнанні Гайдара. Кілька разів з великими статтями про Гайдара виступала «Правда», яка підтримувала його з самого початку творчого шляху.

За сотні кілометрів приїжджали діти до Москви дізнатися «раніше за всіх» продовження «Тимура», що друкувався в «Пионерской правде». Радісно збентежений, приходив Гайдар до друзів у Спілку письменників, у редакції і розповідав про свої зустрічі з «тімурівцями», «зовсім такими, як у книжці»!

Який він був задоволений, Гайдар! І не просто задоволений своїм успіхом.

Праця над «Тимуром», «Комендантом снігової фортеці» і «Клятвою Тимура» співпадає по часу з передднем війни.

Повість про Тимура — це приведення в бойову готовність усіх маленьких читачів Гайдара. Життя довело, що це було саме так.

Його читачі багато повинні були пережити. Війна насувалась неблаганно, і Гайдар це відчував.

Уже в дні Великої Вітчизняної війни Гайдар закінчив «Клятва Тимура». Для всіх тепер ясно, що прощальні слова полковника Александрова з «Клятви» — це клятва і остання заповідь самого Гайдара. Ця клятва і в наші дні звучить так само сильно і проникливо, як і п'ятнадцять років тому. Не треба забувати про небезпечних ворогів. Треба завжди бути готовими до радощів і до знегод. Доки існує імперіалізм «не можна випускати з рук зброї».

« — Женья! Я дивлюсь тобі у вічі прямо-прямо...

Я клянусь тобі своєю честю старого і сивого командира, що вже тоді, коли ти ще була зовсім крихітною, цього ворога ми вже знали, до смертного бою з ним готувалися. Дали слово перемогти. І тепер своє слово виконаємо...

Поклянися ж і ти, що заради всіх нас там у себе... далеко... далеко, ти будеш жити чесно, скромно, вчитися добре, працювати наполегливо, багато. І тоді, згадуючи тебе, навіть у найтяжчих блях я буду щасливим, гордим і спокійним...»

Громадське значення Гайдара не можна визначити одним словом — письменник. Він був розумним і глибоко партійним літератором — політичним діячем і вихователем мільйонних мас радянської дітвори і молоді.

У січні 1941 року, на нараді в Центральному Комітеті комсомолу Гайдар виступає з промовою про бойове виховання дітей. Він доповідає молодіжному штабу і про свою особисту працю. Ця нзрзда відбувалась напередодні віроломного німецько-фашистського нападу на нашу радянську Батьківщину.

Ось кілька уривків із стенограми виступу Аркадія Петровича Гайдара.

«...Коли говорять у нас про дитячу літературу, про видавничий план, то всі розмови зводяться до того, що необхідно, мовляв, видавати таку-то книгу про школу, ще таку книгу про самолёти... Це правильно. Книги всілякі і різні треба видавати. Треба пояснити дітям і те, як виготовлений гвинт, і як зроблений танк, і тоді автор зможе собі сказати: «Той командир, який одержить з моїх рук підготовленого бійця, буде мені вдячний». Але цього замало. Обов'язок письменника пояснити дітям слова: **честь, прапор, сміливість, правда.**

За це той командир, який прийматиме вихованців школи в армію, теж буде вдячний письменникові... Ми повинні привчати дітей до великих серйозних випробувань... Це можна робити на простих прикладах.— говорив далі Гайдар.— От, скажімо, бачить хлопчик, що приїхав двірник, привіс аршин, виміряє вікно. Для чого він це

робить? Він робить це для того, щоб потім знати, як завісити вікна під час бомбардування. Адже не такий-то й добрий кербуд, від якого часто нічого не допросишся, щоб він раптом прийшов із двірником і, неначе для гри, почав завішувати вікна. Значить, тут щось серйозне. Значить, уперед треба дивитися, дальше і зіркіше. От і говориш хлопчиків: «Бачиш, це серйозна справа. Коли б упала поряд бомба, ти, звичайно, закричав би з переляку, другий і третій закричали б, але хтось закричав би менше. Потім, коли будуть прогнані ворожі самолоти, всі хлоп'ята зберуться разом і кожному захочеться бути таким, як той, що найменше кричав, але вже пізно буде...»

Він стояв на трибуні молодий і підтягнутий, говорив, якимось особливо зірко вдивляючись уперед, немов бачив там, у майбутньому, те, про що говорив так проникливо і переконливо.

«...Настане день, коли дитина виросте,— продовжував Гайдар,— і їй, можливо, доведеться воювати і захищати свою соціалістичну Вітчизну. От і треба, щоб вона знала заздалегідь, що — ця обов'язкова для неї справа не лише цікава, але й трудна. Треба, щоб вона сама тоді захотіла воювати, треба, щоб вона знала, за що бореться...

Ось це я й намагаюсь пояснити читачеві того віку, з яким я маю честь працювати. А читачеві того віку, з яким я маю честь працювати, читачеві трьох-чотирьох років, я це так пояснюю: «Ось картинка. Це червоні відлупцювали білих, а це заєць вийшов, дивиться і дуже цим задоволений». І більше я не поясню, вистачить поки що.

Нехай потім, колись люди подумают: «От жили які! З хитрощів називались дитячими письменниками. А справді вони готували червонозоряну гвардію».

Така велика цитата з маловідомого виступу Гайдара наведена тут не випадково. Гайдар був не лише талановитим, але й прозорливим. Цитована промова — ще одне свідчення неспокоїної великої любові Гайдара до дітей. Він не хотів, щоб їх застала війна зненацька. Так, він працював над озброєнням своєї армії. Гайдар озброював дітей сміливістю, неспокоїною совістю, великою правдою наших днів, знанням військової справи. І про це ніколи не треба забувати. Як і його героями, Гайдарем володіла «одна, але полум'яна пристрасть» захисту своєї радянської щасливої Батьківщини.

Труд Гайдара був завжди по-партійному цілеспрямований. Критика справедливо відзначала, що творчість Гайдара, по суті, є хронологією епохи. Громадянська війна, труд перших п'ятирічок, організація колгоспів, переддень війни — все це знайшло відображення в творчості Гайдара з точною, по-воєнному оперативною швидкістю і ясністю. Він був полум'яним поетом-пропагандистом і письменником-агітатором. У дитячій літературі Аркадій Гайдар відіграв таку роль, як Маяковський у поезії для дорослих.

Так само, як Маяковський, лише по-своєму, вчив Гайдар своїх читачів більшовицької честі і вірності. Велика людина і великий письменник, він і сам любив свою радянську землю більше, ніж життя.

Образи дітей, створені Гайдарем, близькі до образів дітей з творів Маяковського — це майбутні будівники комунізму, риси характеру яких виховуються в ранньому віці. Гайдар близький до Маяковського і політичною гостротою, і ліричною напруженістю, і пристрасним захистом великих ідей комунізму.

У Горького він учився змальовувати життя в його революційному розвитку, виявляти в теперішньому ростки майбутнього, показувати, як зростає і мужніє герой.

Гайдар входив у літературу в 1923—1924 роки, коли наша країна переходила на мирну працю. Партія і уряд проявляли велику турботу про комуністичне виховання молоді і дітей, про пресу і літературу для підростаючого покоління.

Широким фронтом ішов розвиток радянської літератури, створювалась і нова, радянська література для дітей.

Зазвучали зовсім нові теми, з'явилися на сторінках нові герої, більше місця в книгах для дітей почали займати картини радянської дійсності. Радянські письменники приступили до розв'язання великих завдань, поставлених Комуністичною партією і урядом перед всією літературою і особливо перед дитячою. Творчість Гайдара відіграла визначну роль у становленні радянської дитячої літератури.

Як і всі великі письменники, Гайдар — письменник для всіх: і для маленьких, і для дорослих. Однаково захоплюються «Чуком і Гekom» і малята і посивілі люди.

Людина виняткової творчої чесності, Гайдар ставився до своєї праці вимогливіше, ніж найпричепливіший критик. Не раз у його щоденниках зустрічаємо такі записи: «Треба працювати краще. Треба простіше».

Гайдар гаряче любив свою письменницьку професію. В розмовах він часто наводив слова Салтикова-Щедріна з листа-заповіту синові: «...над усе люби рідну літературу і звання літератора цінуй вище будь-якого іншого».

Коли радянський уряд нагородив Гайдара за літературну діяльність орденом «Знак пошани» — він урочисто заявив у пресі: «Працюю над повістю «Талісман»... І якраз в години цієї моєї роботи прийшло до мене велике щастя, і як чудовий талісман, що удесятерє мої творчі сили, я прийняв велику увагу уряду і партії... І чарівна, творча сила мого талісмана кінчається тоді, як тільки кінчається праця».

І він зберігав свій орден справді, як талісман, як величезну догогоцінність, носив його з заслуженою гордістю, ніколи не знімаючи, бо ніколи не переставав працювати.

«...Коли б ти знала, — писав він в одному листі до дружини, — скільки мук приносить моя праця! І все ж таки я свою працю як не кляню, а люблю і не проміню її ні на яку іншу в світі».

Так, у нього була важка праця. Свої книги він писав кров'ю великого, гарячого серця.

Це не були гладенькі, чистенькі, «рожеві» книжки, з добрими і тихими дітьми, з ласкавими татами і мамами. Конфлікти в гайдарівських творах завжди глибокі і часто трагічні. Згадаємо смерть Чубука в «Школі» і трагічну загибель Альки у «Військовій таємниці», «Долю барабанщика» і «Дальні краї». Над своїми рукописами він просиджував довгі безсонні ночі і по-дитячому зворушливо скаржився в щоденнику: «Вночі довго не міг заснути. Хвилювала сцена біля розбитої фортеці. Засмучений Тімур і пісенька Жені...»

Висока якість і громадська, художня цінність своєї праці завжди були головним для Гайдара.

Влітку 1939 року Гайдар поїхав у село Солотчу, Рязанської області. Працювати він не збирався. Того року було погоже жарке літо: Гайдар з друзями ловив рибу на озері... «Сміймав я великого окуня. Ходили на Канаву. Комарі — наче тигри...»

«Ночували в лісі на березі Прорви, — дописує він у щоденнику. — Величезний світив місяць. Бджілка (собака) ганявся за куликами...» Ніч була чудовою, як і сам Гайдар потім розповідав. Йому захотілося зробити людям щось хороше. Вночі на березі річки було задумане нове оповідання, а на ранок він писав дружині: «...почав я працю. Оповідання я пишу невеличке, — золота і срібла воно принесе нам з тобою не багато, але зате воно саме буде світле, як перлина».

Таким і став для читачів «Чук і Гек».

Надзвичайно великою була в Гайдара любов до дитвори. Він жив і працював для того, щоб зробити для дітей, для їхнього майбутнього життя якнайбільше доброго. І діти не лише поважали, а й любили Гайдара.

В цьому зібранні творів Гайдара публікуються деякі його листи дітям Простежте, як весело і безтурботно розмовляє він з малятами «про шість собак» — Таню, Гриця, Куртика, Кузьку, Малявку і Бомбу. Якщо він гнівається на малят, то і гнівається весело: «Іду від вас в африканську країну і буду там лазити по деревах разом з мавпами...»

Та коли йдеться про велике, серйозне — Гайдар стає іншим. Ростовські піонери, яким він читав підготовлений до друку рукопис

«Військової таємниці», написали Гайдареві, вимагаючи «щасливого закінчення», і він відповів: «Для чого в кінці повісті загинув Алька? І чи не краще було б, якби він залишився живим?..

Звичайно, краще, щоб Алька залишився живим. Звичайно, краще, щоб і Чапаєв залишився живим. Звичайно, незмірно краще, коли б залишились живими і здоровими тисячі і десятки тисяч великих, маленьких, відомих і невідомих героїв.

Але цього в житті не буває. Далеко не все так легко і просто робиться...» І коли б ще запитали Гайдара: «Чи не краще, щоб не плюнув Чубук майже в обличчя Борису Горікову, герою «Школи», запідозривши в ньому боягуза і зрадника?» Гайдар напевне відповів би: «Звичайно, краще. Але не буває так у житті, щоб прощалося людині в бою шкідливе ротозійство, яке межує із зрадою. І в книгах його прощати не треба».

Дослідникам життя і творчості Гайдара доведеться ще писати багато про що. Адже він був не лише прозаїком, а й драматургом, обдарованим і дуже своєрідним поетом.

Він любив далекі дороги, дим мисливських вогнищ, надійних товаришів і задушевні пісні. Найулюбленішими його піснями були: «Горные вершины», «Реве та стогне», «Заводи, повстаньте, шеренги змикайте» і «Жаворонок».

Часто можна було бачити Гайдара за письмовим столом мовчазного, тихого. Папір він тоді відсував од себе, перо клав на стіл... Про що він думав — хто його знає... Але обов'язково врешті струшував головою, знову присував до себе папір і замислено повторював слова: «Кто-то вспомнит про меня и вздохнет украдкой».

Незаслужено забуті і ще й досі не зібрані вірші і пісні самого Гайдара. В свій час великим успіхом користувалась його «Партизанская песня». Товариші його згадують, як співав він її в останній раз напередодні війни, ідучи з друзями вулицями Москви. Товариші йшли гомінко, розмовляли, сміялись. Лише один Гайдар був серйозним, сумним і тихенько наспівував:

«В дыму, в боях прошли мы,
Товарищи-друзья,
Кубанские долины,
Кавказские края...»

Хтось запитав його, що він співає і чому так розспівався? Гайдар нічого не відповів, продовжуючи тихо і ніжно вимовляти слова приспіву:

«Дороженька очень крутая,
Свет месяца голубой.
Прощай, сторона родная,
Мы в новый торопимся бой».

1941 рік у записній книжці Гайдар почав такими словами:

«На землі тривожно, але в новий рік я вступаю твердим, не розгубленим».

Письменник і воїн — невід’ємні в образі Гайдара. Недаремно ж він так часто повторював: «Все, що в мене є хорошого, — це в мене солдатське». Народ-воїн — його головний герой, і солдати революції наділені в нього кращими людськими якостями.

У «Долі барабанщика» є сторінки, які виразно говорять про ставлення Гайдара до солдата. Невипадково Гайдар використав тут для «солдатської пісні» один з кращих віршів великого Гете, та ще в перекладі Лермонтова.

Пригадуєте, батько і син пливуть увечері човном, і батько співає:

Горные вершины
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой.
Не пылит дорога,
Не дрожат листы.
Положди немного —
Отдохнешь и ты.

Син говорив батькові: «Татку! Це гарна пісня, але ж вона не солдатська!»

— Як не солдатська? — ображено відповідає батько. — Ну, от: це гори. Сутінки. Іде загін. Він стомився. Іти важко. За плечима викладка шістдесят фунтів... гвинтівка, патрони. А на перевалі біляки. — Заждіть, — каже командир, — ще трохи, дійдемо, зіб’ємо... Тоді й відпочинемо... Хто до ранку, а хто навіки. Як не солдатська? Навіть дуже солдатська. А хіба солдат не людина?»

З перших же днів Вітчизняної війни, на фронті, куди Гайдар потрапив з посвідченням військового кореспондента «Комсомольської правди», він здобув собі загальну любов і повагу. Надзвичайною була любов народу до Гайдара. Ось він виходить з Києва з бойовою групою полковника Орлова, потрапляє разом з нею в оточення. Разом з цією групою Гайдар увійшов у партизанський загін Горелова. Важко сказати, ким був Гайдар в цьому загоні. Він боровся з ворогом як рядовий бсець-кулеметник і одночасно вів уперед, підтримував і підбадьорював бійців, як турботливий батько-комісар.

26 жовтня 1941 року в бою з німецькими окупантами він поліг смертю хоробрих. До останнього подиху він віддав життя великому радянському народові, великій справі Комуністичної партії, чудовому комуністичному майбутньому.

Згодом полковник Орлов писав про нього:

«Це була людина виняткової чесності, сердечності і відваги. В довгі дні наших тяжких воєнних злигоднів він був моїм помічником і другом...»

Лейтенант Абрамов, трагічна звістка якого про загибель Гайдара першою дійшла з оточення до Великої землі, писав:

«...Мені важко тепер згадувати те, що було, тому що ми любили нашого Аркадія Петровича...»

Цього листа я передаю з тимчасово окупованої України. Привіт всім, всім, всім від товаришів партизанів, які знали його.

Ми обіцяли помститися ворогові за те, що вони вбили його і помстимося так, як умів мстити товариш Гайдар. Він завжди хорбро бився і героїчно загинув...»

Герой його фронтового нарису «Біля переправи» старший лейтенант, пізніше капітан, Прудніков, писав, що Гайдар «усім нам подавав приклад і був на три голови вищий від нас у бойових подвигах».

Поет і солдат, який був закоханий в життя і зневажав смерть, комуніст усім серцем, всією плоттю і кров'ю всією — таким ми знаємо, пам'ятаємо і любимо Гайдара. Його казка «Гарячий камінь», в якій старий сторож відмовляється починати нове, спокійне і багате життя замість свого прожитого, що пройшло трудно, та чесно», — могла б стати ще однією сторінкою з біографії самого Гайдара, коли б не була казкою.

Життя Гайдара нерозривно зв'язане з діяльністю Комуністичної партії і всього радянського народу. Все, що стосувалося Батьківщини, було для Гайдара близьким, рідним. Для юних громадян нашої країни життя Гайдара давно вже стало предметом наслідування. Часто вони повторюють слова письменника про те, що «...Треба чесно жити, багато працювати і палко любити і бергти цю велику радянську землю, яка називається Радянською Країною». І вони розуміють, що це і є справжнє життя. І в цьому велика заслуга Гайдара.

Все більше й більше виростає його велика людська постать на передньому плані, на передовій лінії будівництва комунізму.

Ось яких людей народжує велика соціалістична Вітчизна!

Це наша народна гордість — Гайдар.

Борис Ємельянов.

АВТОБІОГРАФІЯ

У серпні 1914 року, коли мені минуло десять літ, батька взяли в солдати і послали на німецький фронт.

Забіг він з казарми прощатися. Брита голова, сіра папаха, важкі, з залізними підковами чоботи.

Не пізнала його наша руда собачка Каштанка, загарчала, загавкала. Наймолодша сестричка, Катюшка, так до кінця і не зрозуміла, в чому справа. Все витріщала очі, торкалась за шинель, за погони тягнула й сміялась:

— Солдат тато! Тато солдат!

Коли настала хвилина прощання — всі заплакали. Зрозуміла Катюшка, що справа не до сміху, і зняла такий рев, ніби її окропом ошпарили. Я кріпився.

За вікном тріщали барабани, гриміла військова музика, і з маршовою ротою пішов на вокзал мій батько.

Пам'ятаю — вечоріло. Сильно пахло на вокзалі нафтою, карболкою та антонівськими яблуками, яких уродило того року дуже багато.

І якраз пам'ятаю, коли вже відійшов поїзд, зупинився я на містку через яр.

Дивними барвами палало того вечора небо.

Між стрімливих, але важко-похмурих хмар над обрієм блискали величаво-багрові заграви. І здавалось, що десь там, куди зник ешелон, за селом Морозовкою, загорялось інше життя. Вже відділювались, відплакались, дзвякнули, загуділи, рушили й поїхали. «Прощайте, солдати, прощайте!» Від'їздили під плач, з громом, свистом і з піснями. З чим же назад повернетесь?

І вони повернулися назад через чотири роки.

Ті, що не були покалічені, отруєні, засипані землею і убиті на полях Галичини, на Карпатах, під Трапезундом і

Р.В.Р.

1

Раніш сюди інколи зазирали хлоп'яки для того, щоб побігати й полазити поміж угрузлими в землю і напівзруйнованими сараями. Тут було добре.

Колись німці, захопивши Україну, ввозили сюди сіно й солому. Але німців прогнали червоні, після червоних прийшли гайдамаки, гайдамаків прогнали петлюрівці, петлюрівців — іще хтось. І залишилось лежати сіно по-чорнілими, напівзогнилими купами.

А відтоді, як отаман Криволоб, той самий, що в нього жовто-блакитна стрічка перетинала папаху, розстріляв тут чотирьох москалів і одного українця, пропала в хлоп'яків усяка охота лазити й ховатись по привабливих лабіринтах. І лишилися стояти чорні сараї, мовчазні, забуті.

Тільки Димко забігав сюди часто, бо тут якось особливо тепло гріло сонце, приємно пахтів гірко-солодкий полинь і спокійно дзижчали чмелі над лапатими лопухами.

А вбиті?.. Так їх же давно нема! Їх скидали в одну яму й засипали землею. А старий жебрак Овдій, той, якого так боїться Топ та інші малюки, змайстрував з двох жердин міцний хрест і нишком поставив його над могилою. Ніхто не бачив, а Димко бачив. Бачив, але не сказав нікому.

В затишному кутку Димко зупинився і уважно озирнувся навкруги. Не помітивши нічого непевного, він покопався в соломі й витяг звідти дві обойми патронів, шомпол од гвинтівки і заржавлений австрійський багнет без піхов.

Спочатку Димко вдавав з себе розвідника, тобто лавив на колінах, а в критичні хвилини, коли мав підставу гадати, що ворог близько, лягав на землю і, посуваючись далі з найбільшою обережністю, розглядав докладно його розташування. Щасливим випадком чи ще чомусь, тільки сьогодні йому таланило. Він умудрявся безкарно підкрадатись зовсім близько до уявлюваних ворожих постів і, переслідуваний градом пострілів з рушниць, з кулеметів, а іноді навіть з батарей, повертався цілий і здоровий у свій стан.

Потім, залежно від результатів розвідки, висилав у діло кінноту і з верещанням врубувався в саму гущавину лопухів та будяків, які по-геройському вмирали, не бажаючи, навіть під таким бурхливим натиском, тікати геть.

Димко цінить мужність і тому забирає недобитки в полон. Потім, скомандувавши «шикуйся» й «струнко», він звертається до захвачених з гнівною промовою:

— Проти кого йдете? Проти свого брата робітника й селянина? Генерали вам потрібні та адмірали...

Або:

— Кому нію захотіли? Свободи захотіли? Проти законної влади...

Це залежало від того, командира якої армії в даному разі зображував він, бо командував то однією, то другою по черзі.

Він так загулявся сьогодні, що схаменувся лише тоді, як забрязкали калатала череди, що вже поверталась додому.

«Отакє!— подумав він.— От тепер мати дасть прочухана, а то й попоїсти, гляди, не лишить». І, сховавши свою зброю, він мершій подався додому, роздумуючи на бігу, що б його таке краще збрехати.

Але, на превеликий подив, прочуханки він не дістав і брехати йому не довелось.

Мати майже не звернула на нього уваги, хоч Димко мало й не здивався з нею біля ганку. Бабуся брязкала ключами, навіщось витягаючи з хижки старий піджак і штани.

Топ старанно копав тріскою ямку в купі глини.

Хтось тихенько смикнув іззаду Димка за штанину. Обернувся — і побачив кудлатого Чмеля, що поглядав досить сумно.

під Ригою,— ті повернулись назад на допомогу робітникам Москви й Петрограда, які вже билися на барикадах за кращу долю, за щастя, за братерство народів, за радянську владу.

Мені було всього чотирнадцять років, коли я пішов до Червоної Армії. Але я був високий, широкоплечий і, звичайно, збрехав, що мені вже шістнадцять.

Я був на фронтах: петлюрівському, польському, кавказькому, внутрішньому, на антоновщині і, нарешті, поблизу кордону Монголії. Що я бачив, де ми наступали, де відступали, швидко всього не перекажеш. Але найголовніше, що я запам'ятав,— це те, з якою шаленою впертістю, з якою ненавистю до ворога, лютою і безмежною, билася Червона Армія одна проти всього білогвардійського світу.

Під Києвом, коло Боярки, помирав і марив мій друг, курсант Яша Оксюз. Уже рожевувата піна диміла на його засмаглих губах, і він говорив вже щось не зовсім доладне і для інших незрозуміле. «Коли б,— мурмотів він,— на світанку перемінити позицію. Та краєм по Дніпру, та прямо на Волгу. А там листа киньте. Бомби кидайте обережніше! І ніколи, ніколи... От і все! Ні... не все. Ні— все, товариші!» І що б він там не мурмотів, лежачи між потоптаних огіркових і морквяних грядок, мотав головою, шепотів, насуплював брови, я знав і розумів, що він хоче і поспішає сказати, щоб били ми білих і сьогодні, і завтра, і до самої смерті, перевіряли, на зорі польові караули, що Петлюра втече з Дніпра, що Колчака прогнали вже за Волгу, що наш вартовий невчасно кинув бомбу, і через це нехороше так сьогодні вийшло, що лист до дружини-дівчини у нього лежить, та я й сам його бачу— стирчить з кишені потертого захисного френча. І в тому листі, звичайно, все ті ж самі до неї слова: прощай, мовляв, пам'ятай! Але немає сили, яка зламала б радянську владу ні сьогодні, ні завтра. І це все.

Хто знає під Києвом, десь поблизу Боярки, сільце Кожухівку? Які, цікаво, там зараз і як називаються колгоспи? «Зоря революції», «Жовтень», «Полум'я», «Вперед», «Перемога» чи просто який-небудь тихий і скромний «Світанок»,— ось там і поховали ми Яшу. А потім ховали ще і десять, і двадцять, і сто, і тисячу. Але радянська влада жива, живе, і ніхто з нею, товариші, нічого не зробить.

У Червоній Армії я пробув шість років. П'ятнадцяти років я скінчив Київські командні курси і тоді ж, у серпні 1919 року, був призначений командиром шостої роти другого полка бригади курсантів.

Потім я був командиром батальйону, командиром зведеного загону, командиром 23-го полка у Воронежі і, нарешті, командиром 58-го окремого полка по боротьбі з бандитизмом.

Я був тоді дуже молодий, командував, звичайно, не як Чапаєв. І те в мене не так, і це не так. Іншого разу бувало закрутишся, подивишся у віконце і подумаєш: а добре б відстебнути шаблю, здати маузер і піти з дітлахами грати в гилки!

Частенько я спотикався, зривався, бувало навіть сваволив, і тоді мене жорстоко за це свої ж обривали і спинали, але все це пішло мені тільки на користь.

Я любив Червону Армію і думав залишитись у ній на все життя. Але в 23-му році через стару контузію у праву половину голови я раптом дуже захворів. Все щось шуміло в скронях, гуділо, і губи неприємно смикались. Довго мене лікували, і нарешті у квітні 1924 року, якраз, коли мені минуло 20 років, я був зарахований на посаду командира полка — в запас.

З того часу я почав писати. Напевне тому, що в армії я був ще хлопчиком, мені захотілося розповісти новим хлоп'ятам і дівчаткам, яке воно було життя, як воно все починалося та як продовжувалось, бо побачити я встиг усе ж таки чимало.

Які книги я написав — ви знаєте. Якщо викинути перші, зовсім ще слабкі, то залишаться «Р. В. Р.», «Школа», «Дальні краї», «Четвертий бліндаж», «Військова таємниця» і «Голуба чашка».

Тепер я закінчую повість «Доля барабанщика». Ця книга не про війну, але про справи суворі і небезпечні — не менш, ніж сама війна.

Арк. Гайдар.

1937 р.

— Ти чого, дурню?— ласкаво спитав він і раптом помітив, що в цуцика чимось розсічено губу.

— Мам! Хто це?— гнівно спитав Димко.

— Ах, одчепись!— досадливо відповіла та, одвертаючись.— Що я, додивлялась, чи що?

Але Димко відчув, що вона каже неправду.

— Це дядько чоботом двигонув,— пояснив Топ.

— Який іще дядько?

— Дядько... сірий... він у нас в хаті сидить.

Лайнувши «сірого дядька», Димко прочинив двері. На ліжку він побачив здорового паруб'ягу в солдатській гімнастюрці. Поряд на ослоні лежала казенна сіра шинель.

— Головень!— здивувався Димко.— Ти звідки?

— Звідти, — пролунала коротка відповідь.

— Ти навіщо Чмеля вдарив?

— Якого там Чмеля?

— Собаку мого...

— Хай не гавкає. А то я йому й зовсім довбешку одірву.

— Щоб тобі самому хтось одірвав!— сердито відмовив Димко й шмигнув за піч, бо Головнева рука простяглась була до важкого чобота, що валявся долі.

Димко ніяк не міг зрозуміти, звідки взявся Головень. Зовсім іще недавно забрали його червоні в солдати, а тепер він уже знов дома. Не може бути, щоб служба в них була така коротка.

Вечеряючи, він не витерпів і спитав:

— Ти у відпустку приїхав?

— У відпустку.

— Он як! Надовго?

— Надовго.

— Ти брешеш, Головень!— переконано сказав Димко.— Ні в червоних, ані в білих, ні в зелених надовго тепер не відпускають, бо тепер війна. Ти дезертир, мабуть.

В наступну ж мить Димко дістав доброго ляща по шиї.

— Навіщо дитину б'єш? — вступилась Димкова мати.— Знайшов з ким зв'язуватись.

Головень почервонів ще більше, хитнув своєю круглою головою з одлеглими вухами (за неї ж він і дістав прізвисько) і відповів люто:

— Мовчіть-но краще... Пітерські пролетарії... Діждетесь, що я вас з дому вижену.

Після цього мати якось знітилась, осіла й вилаяла Димка, що вже ковтав сльози:

— А ти не лізь, ідоле, куди не треба, а то ще й не так перепаде.

Після вечері Димко забився в сіни, ліг собі на купу соломи за ящиками, вкрився материною підльовкою і довго лежав, не засинаючи. Потім до нього тихенько пробрався Чміль і поклав голову на плече.

— Поїдьмо, мамо, в Пітер, до батька.

— Ех, Димку! Та я б хоч зараз... Та хіба проїдеш тепер? Перепустки всякі потрібні, а потім і так — навкруги он що робиться.

— В Пітері, мам, які?

— Хто їх знає! Кажуть, що червоні. А може, брешуть. Хіба тепер розбереш?

Димко погодився, що розібрати трудно. Уже на що близько волосне село, а й то не втнеш, чие воно. Кажали, буцім зайняв його цими днями Козолуп... А що за Козолуп, якої він партії?

І він спитав у задуманої матері:

— Мам, а Козолуп зелений?

— А щоб вони пропали всі, разом узяті! — з серцем відповіла та. — Всі були люди як люди, а тепер маеш...

У сінцях темно. Крізь одчинені двері видніють густо виспане зорями небо й краєчок світлого місяця. Димко заривається глибше в соломку, готуючись бачити продовження цікавого сну, який він не додивився вчора. Засинаючи, він відчуває, як приємно гріє шию, припавши до нього, вірний Чміль...

В синьому небі краї хмар срібляться від сонця. Широко по ланах жовтими хлібами бавиться вітер, і літній день — блакитно-спокійний. Неспокійні тільки люди. За темним лісом десь лунко проторохкотіли кулемети. Десь за краєм глухо перегукнулись гармати. І промчав кудись легкий кавалерійський загін.

— Мам, з ким це?

— Одчепись!

Одчепився Димко, побіг до огорожі, заліз на одну з жердин і довго дивився, як віддаляються вершини.

Тимчасом Головень ходив лютий. Щоразу, коли через

невеличке село проходив червоний загін, він десь ховався. І Димко зрозумів, що Головень дезертир.

Якось баба послала Димка однести Головневі на сінник шматок сала й окраєць хліба. Скрадаючись до відлюдної криївки, він помітив, що Головень, сидячи до нього спиною, майструє щось. «Гвинтівка! — здивувався Димко. — От так штука! Навіщо вона йому?»

Головень дбайливо протер затвор, заткнув ствол ганчіркою і сховав гвинтівку в сіно.

Цілий вечір і кілька наступних днів Димка мучила цікавість поглянути, що за гвинтівка: «Російська чи німецька? А може, там і наган є?»

Саме о цій порі навкруги все притихло. Прогнали червоні Козолупа й пішли далі на якийсь фронт. Тихо й безлюдно стало в маленькому селі, і Головень почав сходити з сінника й зникав десь надовго. І от якось надвечір, коли жаб'ячим співом задзвенів, ставши рожевим, ставок, коли спритні ластівки зашугали в повітрі й безладно задзинчала мошва, вирішив Димко пробратись на сінник.

Дверцята були замкнені на замок, але в Димка був свій хід — через курник. Зарипіла відсунута дошка, голосно завоктали сполохані кури. Злякавшись цього шарварку, Димко мерщій шмигнув нагору. На сіннику було душно й тихо. Пробрався в куток, де валялась червона подушка в пір'ї, і, понишпоривши попід стріхою, намацав щось тверде. «Приклад!» Прислухався: на подвір'ї — нікого. Потяг і вийняв усю гвинтівку. Нагана не знайшов. Гвинтівка була російська. Димко довго крутив її, обережно обмацуючи й оглядаючи. «А що, як відкрити затвор?»

Сам він ніколи не відкривав, але часто бачив, як це роблять солдати. Потягнув трохи — рукоятка вгору подається. Відсунув на себе до краю. «Вмію!», пишаючись, подумав він, але тут же помітив під затвором жовтуватий патрон, що вискочив невідомо звідки. Це хлопця трохи спантеличило, і він вирішив закрити знову. Тепер пішло тугіше, і Димко помітив, що жовтий патрон посувається просто в ствол. Він спинився в нерішучості, відсунувши од себе гвинтівку.

«І куди лізе, чорт!»

Одначе треба було поспішати. Він закрити затвор і почав потихеньку штовхати рушницю на місце. Сховав

майже всю, як раптом одчинились двері й просто перед Димком опинилось здивоване й розлючене обличчя Головня.

— Ти що, собако, тут робиш?

— Нічого!— злякано відповів Димко.— Я спав...— і непомітно посунув ногою в сіно приклад гвинтівки. В ту ж мить гримнув глухий, але сильний постріл. Димко мало не збив Головня з драбини, кинувся згори просто на землю й дременував через городи. Перестрибнувши через тин біля дороги, він оступився в рівчак і, скочивши, відчув, як розлючений Головень учепився йому в сорочку.

«Уб'є!— подумав Димко.— Ні мамки, нікого — кінець тепер». І, діставши сильного штурхана в спину, від якого чорна смуга поповзла по очах, він упав на землю, приготувавшись одержати ще та ще.

Але... щось загупало по дорозі. Чомусь ослабла рука Головня. І хтось гукнув гнівно і владно:

— Не смій!

Розплющивши очі, Димко побачив спочатку кінські ноги — цілу огорожу кінських ніг.

Хтось дужими руками підняв його за плечі й поставив на землю. Тільки тепер він побачив кавалеристів, що оточили його, та вершника в чорному костюмі, з червоною зіркою на грудях, перед яким розгублено стояв Головень.

— Не смій!— повторив незнайомий і, поглянувши на заплакане обличчя Димка, додав: — Не плач, хлопче, і не бійся. Більше він не займе ні тепер, ні потім.— Кивнув одному головою і з загоном помчав уперед.

Відстав один і спитав суворо:

— Ти хто такий?

— Тутешній,— похмуро відповів Головень.

— Чому не в армії?

— Роки не вийшли.

— Прізвище?.. Повертаючись назад, перевіримо.— Ударив шпорами кавалерист, і рвонула з місця коняка в галоп.

І лишився на дорозі, нічого не розуміючи і ще не отямившись, Димко. Поглянув назад — нема нікого. Поглянув довкола — нема Головня. Поглянув уперед і побачив, як чорніє цятками й мчить, зникаючи за обрієм, червоний загін.

Висохли на очах сльози. Вгамувався потроху біль. Але йти додому Димко боявся і вирішив зачекати до ночі, коли всі полягають спати. Подався до річки. Коло берегів попід кущами вода була темна й спокійна, лисніла посередині ледь рожевим блиском і тихенько вигравала, перекочуючись через м'яке каменисте дно.

На тому березі, край нікольського лісу, тьмяно заблищало вогнище. Чомусь воно видалось Димкові дуже далеким і привабливо загадковим. «Хто б воно? — подумав він. — Пастухи хіба?.. А може, й бандити! Вечерю варять — картоплю з салом або ще щось таке...» Йому дуже хотілось їсти. В присмерку вогник розгорявся яскравіше та яскравіше, здалеку привітно блимаючи хлоп'якові. Але ще глибше хмурився, темнів у сутінках неспокійний нікольський ліс.

Сходячи стежкою, Димко раптом спинився, почувши щось цікаве. За поворотом, над берегом, співав хтось високим переливчастим альтом, якимось дивно, хоч і красиво розбиваючи слова:

Та-ваа-рищи, та-ва-рищи, —
Сказал он им в ответ, —
Да здра-вству-ит
Ра-сия!
Да здра-вству-ит
Совет!

«А, бодай тобі! От витинає!» з захопленням подумав Димко й бігцем подався вниз.

На березі він побачив невеликого худорлявого хлопчиська, що лежав біля заяложеної сумки. Зачувши кроки, той урвав пісню і боязко поглянув на Димка:

— Ти чого?

— Нічого... Так!

— А-а! — протяг той, видно вдоволений відповіддю. — Битися, значить, не будеш?

— Що-о?

— Битись, кажу... А то гляди! Я дарма що маленький, а так одшию...

Димко зовсім і не збирався битись і спитав також:

— Це ти співав?

— Я.

До стор. 32.

— А ти хто?

— Я — Жиган, — гордовито відповів той. — Жиган з міста... Прізвисько в мене таке.

З розмаху кинувшись на землю, Димко помітив, як хлопчисько злякано відсунувся.

— Барахло ти, а не жиган... Хіба такі жигани бувають?.. А от пісень співаєш добре.

— Я, брат, усяких знаю. На станціях по ешелонах завжди співав. Все одно хоч червоним, хоч петлюрівцям, хоч кому... Якщо товаришам, скажімо, — тоді «Альоша-ша» або про буржуїв. Білим — тут потрібно інше: «Раньше были денежки, были и бумажки», «Погибла Расея», ну, а потім «Яблочко» — його, звичайно, на обидві сторони співати можна, слова тільки переставляти треба.

Помовчали.

— А ти чого сюди прийшов?

— Хрещена в мене тут, баба Онуфриха. Я думав хоч з місяць попожерт. Куди там! Щоб, каже, тебе через тиждень, через два тут не було!

— А потім куди?

— Куди-небудь. Де краще.

— А де?

— Де? Якби знати, тоді що! Знайти треба.

— Приходь уранці на річку, Жигане. Раків печерувати будемо!

— Не збрешеш? Обов'язково прийду! — вельми вдоволений, відповів той.

Перестрибнувши через тин, Димко пробрався на темний двір і побачив матір, що сиділа на ганку. Він підійшов до неї і, потягнувши за хустину, сказав серйозно:

— Ти, мам, не лайся... Я навмисне довго не йшов, бо Головень мене дуже побив.

— Мало тобі! — відмовила вона обертаючись. — Не так би треба...

Але Димко чує в її словах і образу, і гіркоту, і жаль, але тільки не гнів.

Прийшов якимось до річки сумний-сумний Димко.

— Втечемо, Жигане! — запропонував він. — Подамось кудись ген-ген, справді!

— А тебе мати пустить?

— Ти дурень, Жигане! Коли тікають, то ні в кого не питають. Головень лютий, б'ється. Через мене маму й Топа жене.

— Якого Топа?

— Братіка маленького. Топає він чудно, коли ходить, ну от і прозвали. Та й так набридло все. Ну, що дома?

— Втечемо!— жваво заговорив Жиган.— Мені чом не втекти? Я хоч зараз. По ешелонах збирати будемо.

— Як то збирати?

— А так: заспіваю я що-небудь, а потім скажу: «Всім товаришам найнижча повага, щоб вам був не фронт, а сама розвага. Одержувать хліба два фунти, тютюну осьмушка, щоб не попадались на дорозі ні кулемет, ні пушка». Тут, як почнуть сміятись, скинути шапку в той же момент і сказати: «Громадяни! Будьте ласкаві, оплатіть дитячий труд».

Димко подивувався з легкості і впевненості, з якими Жиган кидав ці фрази, але такий спосіб існування йому не дуже сподобався, і він сказав, що куди краще було б вступити добровольцями до якого-небудь загону, організувати власний або піти в партизани. Жиган не заперечував, і навіть навпаки, коли Димко сказав прихильне слово про червоних, «бо вони за революцію», з'ясувалося, що Жиган уже служив у червоних.

Димко подивився на нього з подивом і додав, що нічого собі й у зелених, «бо гусей вони їдять багато». Додатково тут же з'ясувалося, що Жиган був також у зелених і регулярно одержував свою порцію, по півгусака на день.

План утечі розробляли довго й ретельно. Пропозицію Жигана тікати зараз же, не заходячи навіть додому, рішуче відкинули.

— Насамперед хліба, хоч для початку, треба захопити,— заявив Димко,— а то тільки з дому, так і по сусідах. А потім сірників...

— Казанок добре б. Картоплі в полі накопав— от тобі й обід!

Димко пригадав, що Головень приніс із собою добрячий мідний казанок. Бабуся начистила його попелом і, коли він заблищав, мов святковий самовар, сховала в хижку.

— Замкнено тільки, а ключа з собою носити.

— Дарма! — заявив Жиган. — З-під усякого замка можна коли що, тільки треба вміти.

Вирішили тепер же почати припасання харчів. Ховати Димко запропонував у соломі біля сараїв.

— Навіщо біля сараїв? — заперечив Жиган. — Можна ще куди-небудь... А то поряд з мертвими!

— А тобі що мертві? — насмішкаво спитав Димко.

Того ж дня Димко приніс невеликий кавалок сала, а Жиган — ретельно вгорнені в папірець три сірники.

— Не можна зразу багато, — пояснив він. — У Онуфрихи всього дві коробки, так треба, щоб непомітно.

І з цієї хвилини тікати вирішили остаточно.

А всюди неспокійно вирувало життя. Десь неподалік проходив великий фронт. Ще ближче — кілька другорядних, менших. А довкола червоноармійці ганялись за бандами, чи банди за червоноармійцями, чи отамани бились поміж собою. Міцний був отаман Козолуп. У нього зморшка впоперек упертого лоба залягла зломом, а очі з-під сивуватих брів позирали важко. Понурий отаман! Хитрий, як чорт, отаман Левко. В нього й кінь сміється, вишкіряючи білі зуби, як і він сам. Але з тої пори, як вибився він з-під влади Козолупа, спочатку глуха, а потім і одверта ворожнеча зайшла поміж ними.

Написав Козолуп наказ населенню: «Не давати Левкові ні сала для людей, ні сіна для коней, ні хат для ночівлі».

Засміявся Левко, написав другий.

Прочитали червоні обидва накази. Написали третій: «Оголосити Левка й Козолупа поза законом» — і все. А багато їм розписувати було ніколи, бо дуже гнувся в них головний фронт.

І пішло тут щось таке, чого й не розбереш. На що вже дід Захар! На трьох війнах був. А й то, коли сідав на призьбі з рудим цуциком, що йому п'яний петлюрівець шаблею вухо відрубав, говорив:

— Ну й часи!

Приїхали сьогодні зелені, чоловіка з двадцять. Заходили двоє до Головня. Реготали й пили чашками каламутний міцний самогон.

Димко дивився на них цікаво.

Коли Головень пішов собі, Димко, давно хотівши

взнати смак самогону, позливав, що лишилося в чашках, у одну.

— Ди-имку, мені! — плаксиво запхикав Топ.

— Зоставлю, zostавлю!

Та ледве він перехилив чашку в рот, як, страшенно відпльовуючись, вискочив у двір.

Біля сараїв він застав Жигана.

— А я, брат, штуку знаю.

— Яку?

— У нас поза хатою зелені яму через дорогу риють, а чорт її знає — навіщо. Мабуть, щоб ніхто не їдив.

— Як же можна не їздити?— з сумнівом заперечив Димко.— Тут не так щось. Не інакше, як що-небудь за-тівається.

Пішли оглядати свої запаси. Їх було ще небагато: два шматки сала, шматок вареного м'яса й десяток сірників.

Того вечора сонце величезним червонуватим колом повисло над обрієм біля надеждинських ланів і заходило поволі, не кваплячись, ніби любуючись широким спокоем відпочивання землі.

Далеко, в Ольховці, що притулилась край нікольського лісу, вдарив кілька разів дзвін. Але не тривожним сполохом, а так просто, лагідно-лагідно. І коли густі тремтливі звуки повз стріхи дійшли до вух старого діда Захара, здивувався він, давно не чувши, як спокійно дзвонять, і, перехрестившись повільно, твердо сів на своє місце, біля похилого ганочка. А коли сів, то подумав: «Яке ж це свято завтра буде?» І так прикидав і сяк — нічого не виходить. Храм бо в Ольховці вже минув, а до спаса ще рано. І спитав Захар, постукавши ціпком у віконце, в старої, що визирнула звідтіль:

— Горпино, га, Горпино, чи в нас завтра неділя буде?

— Отаке, старий!— невдоволено відповіла запорошена борошном Горпина.— Хіба ж після середи неділя буває?

— Отож і я так думаю...

І взяв під сумнів дід Захар, чи не даром він хреста на себе поклав і чи не лихий це який-небудь дзвін.

Повійнув вітерець, трохи колихнув сиву бороду. І побачив дід Захар, як повиставлялись цікаві баби з вікон, повикочувалась малеча з-за воріт, а з поля долинув

якийсь протяглий дивний звук, наче бик заревів або ко-
рова в череді, тільки ще різкіше й довше:

У-о-уу-ууу...

А потім раптом як хряснуло в повітрі, як забабах-
кали десь біля вигону постріли... Позачинялись ураз
вікна, шезла з вулиць дівтора. І не міг тільки встати й
зрушити наляканий дід, поки не загукала до нього Гор-
пина:

— Ти тюпайся швидше, старий дурню! Чи ти не ба-
чиш, що таке починається?

А тим часом у Димка калатало серце такими ж нерів-
ними, як постріли, ударами, і хотілось йому вибігти на
вулицю, дізнатись, що там таке... Було йому страшно, бо
мати сплотніла й сказала не своїм, тихим голосом:

— Ляж... ляж на долівку, Димочко. Господи, тільки б
з орудіїв не почали!

У Топа очі стали великі-великі, і він завмер долі, при-
павши головою до ніжки стола. Та лежати йому було
незручно, і він сказав плаксиво:

— Мам, я не хочу долі, я краще на піч...

— Лежи, лежи! Ось прийде гайдамака... він тобі!

В цю мить щось особливо здорово grimнуло, так, аж
забряжчали шибки, і здалось Димкові, що здригнулась
земля. «Бомби кидають!» подумав він і почув, як мимо
потемнілих вікон з гупанням і криками промчало кілька
чоловік.

Все стихло. Минуло ще з півгодини. Хтось загроював
у сінях, вилаявся, зачепившись за порожнє відро. Од-
чинились двері, і до хати ввійшов озброєний Головень.

Він був чимось дуже розлючений, бо, випивши одним
духом кірчик води, відштовхнув сердито гвинтівку в
куток і сказав, не приховуючи досади:

— Ах, бодай йому!..

...Другого дня зустрілись хлопці рано-вранці.

— Жигане,— спитав Димко,— ти не знаєш, чому вчо-
ра... З ким це?

В Жигана пронозуваті очі блиснули самовдоволено.
І він одказав повагом:

— О, брат! Було в нас учора діло...

— Ти не брешти тільки! Адже я бачив, як ти зразу теж
поза городи чкурнув.

— А ти звідки знаєш? Може, я навкруги!— образився Жиган.

Димко мав чималий сумнів щодо цього, але перепитати не став.

— Машина вчора їздила, а її в Ольховці лагодили. Вона тільки звідтіль, а Гаврило-диякон у дзвін: бум!..— сигнал, значить.

— Ну?

— Ну, от і ну... Підїхала до села, а по ній з рушниць. Вона було назад, гульк — царину вже замкнуло.

— І спіймали кого?

— Ні... Звідти таку стрілянину зняли, що й не підходить. А потім бачать — діло погане, і врозтіч... Тут їх і постріляли. А один утік. Бомбу кинув близе-енько, у Онуфришиній хаті всі шибки полускали. В нього з рушниць смалять, за ним женуться, а він через тин, через городи, та й утік.

— А машина?

— Машина й зараз тут... тільки несправна, бо, вже тікаючи, один гранату пошпурив. Усю понівечив... Я вже бігав... Федько Марійн ще раніш од мене встиг. Гудок поцупив. Натиснеш резину, а він як завие!

Цілий день тільки й було розмов, що про вчорашню подію. Зелені втекли ще вночі. І лишилося знову без влади маленьке село.

Тимчасом готування до втечі наближалось до кінця.

Лишалось тепер поцупити казанок, що й вирішили зробити завтра ввечері, всунувши довгу палицю з цвяхом через маленьке віконце, що виглядає на город.

Жиган пішов обідати.

Димкові не сиділось, і він подався дожидати його до сараїв.

Упав був зразу на солому й став пустувати, обороняючись од шалених нападів Чмеля, але незабаром підвівся, трохи стривожений. Йому здалося, що снопи порозкидувані якось не так, не як звичайно. «Невже з хлопців хто-небудь лазив? От чорти!» І він підійшов, щоб перевірити, чи не викрив хто місце, де сховано харчі. Помацав рукою — ні, тут! Витяг сало, сірники, хліб. Поліз по м'ясо — нема!

— Ах, чорти! — вилаявся він.— Це не хто, як Жиган ум'яв. Коли б хто з хлопців, так той уже все зразу б. Незабаром з'явився й Жиган. Він тільки-но пообідав,

а тому був у найкращому настрої й підходив, безтурботно насвистуючи.

— Ти м'ясо їв?— спитав Димко, визвірившись на нього.

— Ів!— одповів той.— Сма-ачно...

— Смачно! — наскочив на нього розлючений Димко.— А тобі хто дозволив? А де така умова була? А в дорогу що?.. Ось я тебе брязну по довбешці, тоді буде смачно!..

Жиган отетерів.

— Так це ж я дома в обід. Онуфриха розщедрилась, шматок з борщу витягла, здоро-овий!

— А звідси хто взяв?

— І не знаю зовсім.

— Побожись.

— Йй-богу! Щоб я провалився в цей же секунд, коли брав.

Та чи тому, що Жиган не провалився «в цей же секунд», чи тому, що заперечував обвинувачення з особливим запалом, тільки Димко вирішив, що як виняток, на цей раз Жиган не бреше.

І, глянувши на солому, Димко покликав Чмеля, просягаючи руку до хворостини:

— Чмелю, а йди-но сюди!

Та Чміль не любив, коли з ним отак розмовляли. І, покинувши тіпати перевесло, опустивши хвоста, він зразу ж чкурнув геть.

— Він ум'яв,— обурено потвердив Жиган.— І шматок же який жи-ирний!

Переховали все вище, заклали дошкою і привалили цеглою.

Потім лежали довго, малюючи привабливі картини майбутнього життя.

— В лісі ночувати біля вогнища... добре!

— Темно тільки вночі,— з жалем зауважив Жиган.

— А що темно? В нас рушниці будуть, ми й самі...

— От якщо повбивають...—почав був знову Жиган і додав серйозно:— Я, брат, не люблю, щоб мене вбивали.

— Я теж,— признався Димко.— А то що, в ямі б то... он як оці.— І він кивнув головою туди, де в густому при смерку мрів похилий хрест.

На цю згадку Жиган знітився й відчув, що вечірне повітря стало наче холодніше.

Але, щоб виглядати молодчиною, він одмовив бай-
дуже:

— Еге, брат... А в нас була одного разу штука...

І обірвався, бо Чміль, лігши під боком у Димка, під-
вів голову, нашорошив вуха й загарчав пересторожливо
й сердито.

— Чого ти? Чого ти, Чмелику?— з тривогою спитав
у нього Димко й погладив по голові.

Чміль замовк і знову поклав голову між лапами.

— Пацюка чує,— пошепки мовив Жиган і, вдавано
позіхнувши, додав:— Додому треба йти, Димку.

— Зараз. А яка у вас була штука?

Але Жиганові було вже не до штуки, та й, крім того,
те, що він збирався збрехати, вискочило у нього з голови.

— Ходім,— погодився Димко, зрадивши, що Жиган
не здумав продовжувати оповідання.

Підвелись.

Чміль піднявся також, але не пішов зразу, а спинився
біля соломи й знову загарчав тривожно, немовби його
хто дражнив із темряви.

— Пацюків чує!— повторив тепер Димко.

— Пацюків?— ослабленим голосом відповів Жиган.—
А тільки чому ж це він їх раніше не чує?

І додав неголосно:

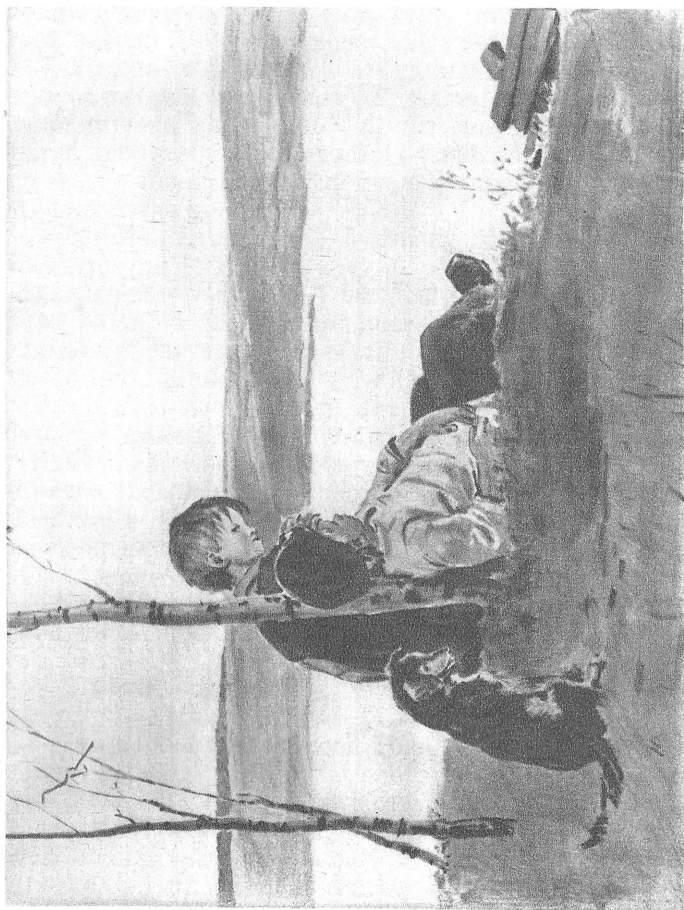
— Холодно чомусь. Бігцем, Димку!.. А більшовик той,
що втік, десь біля села недалеко.

— Звідки ти знаєш?

— Так, думаю! Посилала мене зараз Онуфриха до
Горпини, щоб позичити півчашки солі. А в неї в той день
сорочка з тину пропала. Я прийшов, чую з сіней, лається
хтось: «І кинув,— каже,— якийсь сорочку під жер-
дини. Ми ж із Єгорихою дивимось: вона подрана, і коли б
трохи, а то вся як єсть». А дід Захар слухав-слухав, та
й каже: «О Горпино...»

Тут Жиган багатозначно спинився, поглядаючи на
Димка, і тільки коли той нетерпляче занукав, повів далі:

— А дід Захар і каже: «О Горпино, ти сховай краще
язика кудись далі». Тут я ввійшов до хати. Дивлюсь, а на
ослоні сорочка лежить, подрана і вся в крові. І як побачила
мене, сіла на неї Горпина в цей же секунд і на-
казує: «Поддай-но йому, старий, з півчашки», а сама не
встає. А мені що, я й так бачив. Так от, думаю, це біль-
шовика кулею зачепило.

До стор. 37

Помовчали, обдумуючи несподівано підслухану новину. У одного очі примружились, вступившись непорушно й серйозно. У другого забігали й заблищали.

І сказав Димко:

— От що, Жигане, мовчи краще й ти. Багато й так повбивали червоних у нас коло села, і все поодинці.

На завтра на ранок вони призначили втечу. Цілий день Димко був сам не свій. Розбив ненароком чашку, наступив на хвоста Чмелеві й мало не вибив глечик кислого молока з рук у бабусі, яка саме входила, за що й дістав здоровенного ляпаса від Головня.

А час минав. Година по годині пройшов полудень, обід, настав вечір.

Сховалися в городі, за бузиною, біля тину, і стали вичікувати.

Засіли вони ранувато, і ще довго через подвір'я проходили люди. Нарешті прийшов Головень, покликкала Топ мати. І загукала з ганку:

— Димку! Ди-имонько! Куди ти подівся?

«Вечеряти!» вирішив він, але озватись, звісно, і не подумав. Мати постояла-постояла й пішла.

Підождали. Скрадаючись вийшли. Під стіною хижки спинились. Віконце було високо. Димко зігнувся, впершись руками в коліна. Жиган виліз йому на спину й обережно просунувся в віконце.

— Швидше, ти! В мене спина не камінна.

— Темно дуже,— пошепки відповів Жиган. Насилу зачепивши казанок, він потяг його до себе й зіскочив.— Єсть!

— Жигане,— спитав Димко, — а ковбасу де ти взяв?

— Там висіла близе-енько. Тікаймо мерщій!

Спритно метнулися вбік, але за тином згадали, що забули палицю з гаком біля стіни. Димко — назад. Схопив і раптом побачив, що крізь дірку в тину просунув голову й цікаво дивиться на нього Топ.

Димко, з палицею і з ковбасою, так розгубився, що отямився лише тоді, як Топ спитав у нього:

— Ти навіщо койбасу поцупив?

— Це не поцупив, Топ. Це потрібно,— похапцем відповів Димко.— Горобчиків годувати. Ти любиш, Тол, горобчиків? Цвірінь-цвірінь!.. Цвірінь-цвірінь!.. Ти не кажи тільки. Не скажеш? Я тобі гвіздох завтра дам хоро-оший!

— Горобчиків?— серйозно спитав Топ.

— Так-так! От, їй-богу!.. У них нема... Бі-ідні!

— І гвіздок даси?

— І гвіздок дам... Ти не сажеш, Топ? А то не дам гвіздка, і з Чмельком гуляти не дам.

І, діставши обіцянку мовчати (але сам собі мзючи щодо цього великий сумнів), Димко помчав до Жигана, який так нетерпляче дожидав його.

Смеркалось хутко, і коли хлопці добігли до сараїв, щоб сховати казанок та злощасну ковбасу, було вже темно.

— Ховай швидше!

— Давай!— І Жиган поліз у щілину, попід стріху.— Димку, тут темно,— тривожно прошепотів він.— Я не знайду нічого...

— А, дурний, брешеш ти, що не знайдеш! Злякався вже!

Поліз сам. У пільмі намацав руку Жигана й відчув, що вона тремтить.

— Ти чого? — спитав він, почувваючи, що страх починає передаватись і йому.

— Там...— і Жиган міцніше схопився за Димка.

І Димко ясно почув тяжкий, здавлений стогін, що линув з темної глибини сарая.

За мить, з криком скотившись вниз, не розрізняючи ні дороги, ні ям, ні стежок, обидва, налякані, мчали геть.

3

Тієї ночі довго не міг заснути Димко. Потроху в голові у нього почали складатись деякі здогадки: «Пацюки... Хто з'їв м'ясо?.. Сорочка... стогін... А що, коли?..»

Він довго ворочався і ніяк не міг одкараскатись від однієї думки, яка весь час настирливо поверталась до нього.

Вранці він уже був біля сараїв. Одвалив соломі й забрався в діру. Сонячне проміння, проходячи крізь численні шпари, прорізувало сутінки порожнього сарая. Передні підпори там, де мали бути ворота, обвалились, і дах осів, наглухо заваливши вхід. «Десь тут», подумав Димко й поповз. Звернув за купу необпаленої цегли, що розсипалася, і зупинився злякавшись. У кутку, на соломі,

обличчям униз лежав чоловік. Зачувши шарудіння, він трохи підвів голову й простяг руку до нагана, що ваявся тут же. Та чи тому, що зрадили його сили, чи ще чомусь, тільки, придивившись запаленими, каламутними очима, розтулив він пальці, опустив револьвер і, трохи підвівшись, проговорив хрипко, ледве ворущачи язиком:

— Пити!

Димко ступив крок уперед. Блиснула зірочка з білим вінком, і Димко мало не скрикнув од подиву, впізнавши в пораненому незнайомого, що колись вирвав його з рук Головня.

Пропали всі страхи, всі сумніви, лишилось тільки почуття жалощів до людини, яка так гаряче вступилася за нього.

Схопивши казанок, Димко майнув по воду на річку. Повертаючись бігцем, він мало не здивався з Маріїним Федьком, що допомагав матері нести мокру білизну. Димко похапцем шмигонув у куші і звідти бачив, як Федько притишив ходу, цікаво повертаючи голову за ним. І коли б мати, помітивши, як зразу поважчала корзина, не крикнула сердито: «Та неси ж, чортеня, чого ти завихлявся?», то Федько, звісно, не втерпів би перевірити, хто це сховався так шпарко в кушах.

Вернувшись, Димко побачив, що незнайомий лежить, заплющивши очі, і ледь ворущить губами, наче розмовляючи з кимось уві сні. Димко торкнув його за плече, і коли той, розплющивши очі, побачив перед собою хлоп'яка, щось схоже на слабку посмішку позначилось на його пересохлих губах. Напившись, уже ясніше й виразніше, незнайомий спитав:

— Червоні далеко?

— Далеко. І не чути зовсім.

— А в місті?

— Петлюрівці, кажись...

Похилив голову поранений і спитав у Димка:

— Хлопчику, ти нікому не скажеш?

І було в цій фразі стільки тривоги, що спалахнув Димко і став запевняти, що не скаже.

— Жиганові хіба!

— Це, що з ним ви тікати збирались?

— Еге,— зніяковівши, відповів Димко.— От і він, здається.

Затьохкав соловей розкотистими трелями. Це Жиган розшукував і дивувався, куди подівся його товариш.

Висунувшись з діри, але не маючи бажання кричати, Димко легенько шпурнув у нього камінець.

— Ти чого? — спитав Жиган.

— Тихше! Лізь-но сюди... Треба.

— Так ти покликав би, а то, гляди... Каменюкою! Ти б ще цеглину пошпурив.

Спустились обидва в діру. Побачивши перед собою незнайомого й темний револьвер на соломі, Жиган спинився сторопіло.

Незнайомий розплющив очі й спитав просто:

— Ну що, хлопці?

— Оце от Жиган! — І Димко злегка підштовхнув його вперед.

Незнайомий нічого не відповів і тільки трохи нахилив голову.

Із своїх запасів Димко приніс краєць хліба і вчорашню ковбасу.

Поранений був голодний, але спочатку їв мало, більше пив воду.

Жиган і Димко сиділи майже весь час мовчки.

Куля зелених поранила чоловіка в ногу; крім того, три дні в нього не було й краплі води в роті, і змучився він дуже.

Попоївши, він відчув себе краще, очі його заблищали.

— Хлопці! — сказав він уже зовсім ясно. І по голосу тільки тепер Димко ще раз упізнав у ньому незнайомого, що тоді крикнув Головневі: «Не смій!» — Ви славні хлоп'яки... Я часто слухав, як ви розмовляли... Але якщо ви проговоритесь, мене вб'ють...

— Не повинні б! — непевно вставив Жиган.

— Як не повинні б? — розізлився Димко. — Ти кажи: ні, та й усе... Та ви його не слухайте, — мало не плачучи, звернувся він до незнайомого. — Йй-богу, не скажемо! Щоб мені провалитись, усе обіцяю... Одлуплю...

Але Жиган зміркував і сам, що бовкнув щось недовладне, і відповів, немовби перепрошуючи:

— Та я, Дим, і сам... що не повинні, значить, ні в якому разі.

І Димко побачив, як незнайомий знову посміхнувся.

Під час обіду Топ сидів-сидів та й брязнув:

— Давай, Димку, гвіздок, а то я мамці скажу, що ти койбасу горобчиком тягав.

Димко мало не подавився шматком картоплі й дуже засовав табуреткою. На щастя, Головня не було, мати витягала юшку з печі, а бабка недочувала.

І Димко промовив пошепки, підштовхуючи Топу ногою:

— Дай пообідаю, в мене вже приготовано.

«Бодай тобі! — думав він, встаючи від столу. — Потягло ж за язик».

Попошукавши, він висмикнув із стіни в сараї здоровенний залізний цвях і одніс Топові.

— Великий надто, Димку! — сказав Топ, здивовано поглядаючи на товстий і незграбний гвіздок.

— Чого там великий? Воно й добре, Топ. А що маленький: заб'єш його зразу — і все. А тут довго сидіти можна: тук, тук!.. Хороший гвіздок!

Ввечері Жиган знайшов у Онуфрихи шматок чистого полотна для пов'язки. А Димко, захопивши з своїх запасів більший шмат сала, зважився роздобути йоду.

Отець Перламутрій, в самому тільки підряснику й без чобіт, лежав на кушетці й сумно думав про свої справи, що занепали через церкву, яка згоріла від снаряда ще минулого року. Та, полежавши трохи, він згадав, що незабаром — храмове свято й невіддільні від нього благодаяння. І образи поросятини, кружалець масла й струнких глечиків сметани дали, видно, інший напрям його мислям, бо отець Перламутрій відкашлявся солідно й подумав про щось, посміхаючись.

Увійшов Димко і, сховавши шматок сала за спину, сказав неголосно:

— Здрастуйте, батюшко.

Отець Перламутрій зітхнув, перевів погляд на Димка й спитав, не підводячись:

— Ти що, чадо, до мене, чи до попаді?

— До неї, батюшко.

— Гм... А поелику вона відсутня, я поки за неї.

— Мамка прислала. Увередилась трохи, так піди, каже, чи не дасть попадає трохи йоду. І пляшечку ось прислала малесеньку.

— Пляшечку... Гм... — із сумнівом кахикнув отець Перламутрій.— Пляшечка що!.. А чого ти, хлопче, руки ззаду тримаєш?

— Сала тут шматок. Мати казала, якщо налле, оддай на віддяку...

— Якщо налле?

— Йй-богу, так і сказала.

— О-хо-хо,— промовив отець Перламутрій підводячись.— Нема, щоб просто прислати, а от: «якщо налле»...— І він похитав головою.— Ну, давай сало, чи що... Старе!

— Так нового ж іще не кололи, батюшко.

— Знаю й сам, та можна ж пожирніше, хоч і старе. Пляшечка де? Чому це тобі мати цілу четверть не дала? Хіба ж можна повну?

— Та в ній, батюшко, два наперстки всього. Куди ж меншу?

Батюшка постояв трохи, роздумуючи.

— Ти скажи-но, нехай краще мати сама прийде. Я просто сам їй помажу. А наливати... навіщо ж?

Але Димко завзято замотав головою.

— Гм... Чого ти головою мотаєш?

— Та ви, батюшко, наливайте,— похапцем заговорив Димко,— а то мамка наказувала: «Як тільки не будуть давати, бери, Димку, сало й тягни назад».

— А ти скажи їй: «Дарствующий та не печеться про дар свій, ібо перед лицем всевишнього дар сей буде всеу». Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю!.. А ви все-таки наливайте, батюшко.

Отець Перламутрій надів на босу ногу туфлі — причому Димка здивував їх надзвичайний розмір — і, прихопивши сало, пішов з пляшечкою до другої кімнати.

— На ось,— промовив він виходячи.— Тільки від доброти своєї...— І спитав, подумавши:— А кури у вас несуться, хлопче?

— Від доброти!..— розлютився Димко.— Менше половини...— І на повторне запитання, виходячи з дверей, відповів серйозно:— В нас, батюшко, курей нема, самі тільки півні.

Тимчасом про червоних не було й чулки, і хлоп'якам доводилось бути на сторожі.

І все-таки часто вони скрадались до сараїв і довго просиджували біля незнайомого.

Він охоче балакав з ними, розповідав і жартував навіть. Лише інколи, особливо коли мова заходила про фронт, глибока зморшка залягала біля брів, він замовкав і довго думав про віщось.

— Ну що, хлоп'ята, не чути, як там?

«Там» — це на фронті. Але чутки ходили в селі невіразні, суперечливі.

І насуплювався й нервувався тоді незнайомий. І видно було, що, більше від шохвиливної небезпеки, більше від страху за свою долю, пригнічували його незнання, бездіяльність і непевність.

Душею привернулись до нього обидва хлопці. Особливо Димко. Якось раз, дома лишивши матір у сльозах, прийшов він до сараїв сумний, похмурий.

— Головень б'є...— пояснив він.— А за мене мамку жене, Топа також... Поїхати б до батька в Пітер... Але ніяк.

— Чому ніяк?

— Не пройдеш: перепустки всякі. Та й квитки, де їх виклопочеш? А без них не можна.

Подумав незнайомий і сказав:

— Коли б червоні були, я б тобі здобув перепустку, Димку.

— Ти?! — здивувався той. І після деякого вагання спитав те, що давно його непокоїло:— А ти хто? Я знаю: ти кулеметний начальник, тому що колись біля тебе солдат був з «льюїсом».

Засміявся незнайомий і кивнув головою так, що можна було зрозуміти — і так і ні.

І відтоді Димкові ще дужче схотілось, щоб швидше прийшли червоні.

А неприємностей у нього набиралось усе більше та більше. Безжалісний Топ уже в п'ятий раз вимагав по гвіздку і, хоч одержував їх, все-таки проговорився матері. Потім у кишені штанів мати виявила сліди махорки, яку Димко тягав для пораненого. Але найгірше насунулось тільки сьогодні. Було свято, і по доброхитні даюння завернув до хати отець Перламутрій. А серед розмови він уплів, звертаючись до матері:

— А сало все-таки старе, так ти б оце з десяточок яєць за ліки додатково...

— За які ще ліки?

Димко засовався неспокійно на стільці й знітився під поглядами, зверненими на нього.

— Я, мамо... собачці, Чмеликові...— невпевнено відповів хлопець.— У нього садно було здорове...

Всі замовкли, бо Головень, шарпнувшись на ослоні, сказав:

— Сьогодні я твого пса пристрелю.— І потім додав, поглядаючи якимось дивно.— А крім того, ти й брешеш, здається.— І не сказав більш нічого, не побив навіть.

— Чи можна ж! Для всякої тварі сей дорогоцінний медикамент?— обурено вставив отець Перламутрій.— А поелику збрехав, винен двічі: на землі й на небесі.— При цьому він підняв багатозначно великий палець, перевів погляд з долівки на стелю і, переконавшись в тому, що слова його справили потрібне враження, додав, звертаючись до матері:— То, значить, я на десяточок маю надію.

Увечері, виходячи з дому, Димко обернувся й помітив, що біля тину стоїть Головень і проводить його уважним поглядом.

Він навмисне завернув до річки.

— Димку, а базікають про нашого в селі,— пригломшив його при зустрічі Жиган.— Тут, мовляв, він недалеко де-небудь. Бо сорочка... а до того ж Сьомка старостин біля Горпининого паркана книжку знайшов, теж у крові. Я сам один аркушик бачив. Білий, а в куточку літери «Р. В. Р.» і далі палички, так немов на годиннику.

Димкові навіть у голову вдарило.

— Жигане,— пошепки сказав він, хоч поблизу нікого й не було,— треба, той... ти не ходи туди прямо... краще навкруги бігай. Коли б не помітили.

Попередили незнайомого.

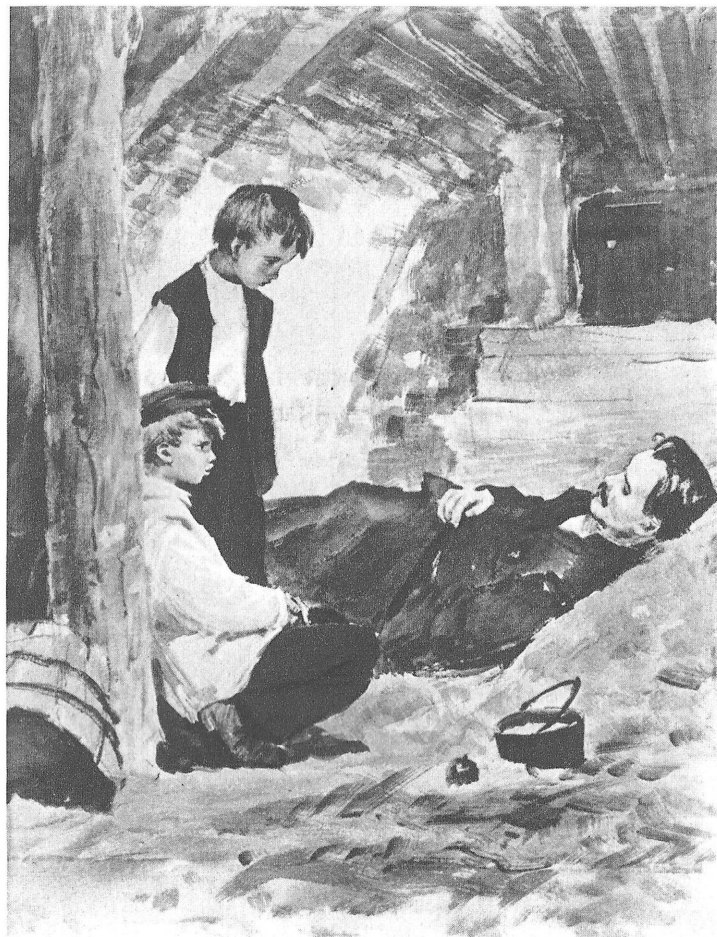
— Що ж,— сказав він,— будьте тільки обачніші, хлопці. А коли не допоможе, нічого тоді не вдієш... Не хотілось би, правда, так безглуздо пропадати...

— А якщо глуздо?

— Нема такого слова, Димку. А коли не дарма, тоді можна.

— І пісня така є,— вставив Жиган.— Коли б не те пер, я заспівав би,— хороша пісня. Повели комуніста, а він їм пояснює біля стінки... Ми знаємо, каже, з якої причини боремось, знаємо, за що і вмираєм... Тільки,

До стор. 44

якщо словами розповідати, не виходить. А от коли солдати на фронт їхали, ну й співали... На що вже залізничні, а й ті роти пороззявляли, так тебе й хапає.

Додому повертались поодинокі. Димко пішов раніше; він сумлінно подався до річки, а звідти додому.

Тимчасом Жиган, з властивою йому безтурботністю, взяв у незнайомого флягу, щоб набрати води, забув про умову й пішов найближчим шляхом — через городи. За-мріявшись, він засвистів і урвав зразу, коли почув, як щось хруснуло біля кущів.

— Стій, диявол!— гукнув хтось.— Стій, собако!

Він злякано шарахнув, кинувся геть, злетів на якийсь тин і відчув, як хтось міцно схопив його за штанину. З одчайдушним зусиллям він хвицьнув ногою, видно влучивши комусь в обличчя. І, перевалившись через тин на грядки з капустою, випустивши флягу з рук, він кинувся в темряву...

Димко повернувся, нічого не підозрюючи, і одразу ж заліг спати. Не минуло й двадцяти хвилин, як до хати з лайкою вдерся Головень і зразу ж закричав на матір:

— Нехай краще твоє чортеня і не повертається зовсім... Ногою мені в обличчя затопив... Уб'ю...

— Коли затопив?— злякано спитала мати.

— Коли? Зараз тільки.

— Та він давно спить.

— А, чорт! Прибіг, значить, тільки-но. Каблуком в обличчя хряпнув, а вона — спить! — І він рвонув двері, кваплячись до Димка.

— Що ти! Що ти! — злякано заговорила мати.— Яким каблуком? Та в нього з весни і взуття нема ніякого. Він же босий! Хто ж йому купував?.. Ти з глузду з'їхав, чи що?

Але, видно, Головень також збагнув, що немає в Димка черевиків. Він спинився, вилаявся і увійшов до хати.

— Гм... — промимрив він, сідаючи на лаві й кидаючи на стіл флягу.— Помилка вийшла... Але хто ж і де його переховує? І сорочка, і аркушики, і фляга...— Потім помовчав і додав:— А собаку вашого я все-таки вбив.

— Як убив?— перепитала мати.

— Так: Бабахнув у довбешку, та й усе тут.

Димко, уткнувшись обличчям у козушанку, закопавшись глибоко в піддьовку, сіпався всім тілом і плакав беззвучно, але гірко-гірко. Коли стихло все, попер на сінник Головень, підійшла до Димка мати і, помітивши, що він схлипує, сказала, заспокоюючи:

— Ну годі, Димонько! Чи варто за собакою...

Але при цій згадці перед Димковими очима ще ясніше й виразніше виник образ ласкавого Чмеля, що так живо помахував хвостом, і ще дужче він затрусився і ще дужче припав головою до намоклої від сліз овчини...

...— Ех, ти! — промовив Димко й не сказав більше нічого.

Але відчув Жиган у словах його таку гіркоту, таку кривду, що зникнув остаточно.

— Хіба ж я знав, Димку?

— «Знав!» А що я казав?.. Чи довго ж було кружка оббігти? А тепер що? От Головень сідло рихтує, кудись їхати хоче. А куди? Не інакше, як до Левка чи ще до кого — давай, мовляв, шукай!

Незнайомий теж поглянув на Жигана. Був у його погляді лише легкий докір, і сказав він лагідно:

— Хороші ви, хлопці...— І навіть не розсердився, немовби й не про нього йшла мова.

Жиган стояв мовчки, очі його не бігали, як завжди, туди-сюди, йому нічим було виправдуватись, та й не хотілось. І він одповів хмуро й не на запитання:

— А червоні в місті. Жебрак Овдій прийшов. Багато, каже, і все більше на конях. — Потім він підвів очі й сказав все тим же винуватим і тихим голосом:— Я спробував би... Може, проберусь як-небудь... устигну ще.

Здивувався Димко. Здивувався незнайомий, помітивши великі темні очі хлоп'яка, що так серйозно спинились на ньому. І найдужче здивувався такій раптовій рішучості сам Жиган.

Так і вирішили. Похапцем вирвав незнайомий з книжки аркушик. І поки він писав, побачив Димко в лівому куточку ті самі три загадкові літери «Р. В. Р.» і потім палички, як на годиннику.

— Ось, — промовив незнайомий, простягаючи, — візьми, Жигане... ставлю алюр два хрести. З оцим значком

кожен солдат — хоч би і вночі, хоч коли — зразу віддасть начальників. Та не попадись, гляди.

— Ти не підкачай, — додав Димко. — А то не берись зовсім... Нехай я.

Але в Жигана знову блиснули очі, і він одказав з ноткою похвальби, що знов повернулась до нього:

— Знаю сам... Чи мені вперше, чи що?

І, вискочивши з дірки, він озирнувся навколо і, не помітивши нічого непевного, подався краєм через дорогу.

Сонце стояло ще високо над нікольським лісом, коли вибіг на дорогу Жиган і коли мимо Жигана тією ж дорогою риссю промчав кудись Головень.

Неподалік од узлісся Жиган наздогнав підводи, навантажені борошном та салом. На возах сиділо п'ятеро з гвинтівками. Підводи котили поволі, а Жиганові треба було поспішати, тому він звернув у кущі та й пішов далі не дорогою, а краєм лісу.

Траплялись галяви, порослі високими жовтими квітами. В тіні починала дзинчати мошва. Мріли ягоди дикої малини. На ходу він зірвав одну, другу, але не спинився ні на мить.

«Верстов п'ять утяв! — подумав він. — Добре б і далі отак без затримки».

Заважало йти гілля, і він вийшов на дорогу.

Звернув за поворот і зажмурився. Просто назустріч бризкало з заходу густе червонувате сонячне проміння. З верховіття високого клена по-вечірньому дзвінко свиснула якась пташка, і щось затріпотіло в гущавині кущів.

— Гей! — почув він неголосний окрик.

Обернувся й не побачив нікого.

— Гей, хлопче, а йди-но сюди!

Жиган побачив за невеликою копицею сіна край дороги двох чоловіків з гвинтівками, — вони когось дожидали. Осторонь біля дерев стояли їхні коні.

Підійшов.

— Звідки ти йдеш?.. Куди?

— Звідти... — І він, махнувши рукою, затнувся, придумуючи далі. — З хутора я. Корова втекла... Може, стрічали де? Руда, і ріг у неї один спиляний. Йй-богу, як провалилась, а без неї — хоч і не вертайся.

— Не бачили... Телиця тут блукала якась, так ту

наші ще вранці зжерли... А тобі не траплялись підводи які?

— Ідуть якісь... мабуть, недалеко вже.

Остання звістка дуже зацікавила тих, що питали, бо вони мерщій подались до коней.

— Лізь сюди! — крикнув один, підводячи коней. — Сядеш мені за спину.

— Мені додому треба, в мене корова... — жалібно залентував Жиган. — Куди я поїду?..

— Лізь, куди кажуть. Тут недалеко відпустимо. А то ти ще бовкнеш підводчикам.

Марно запевняв Жиган, що в нього корова, що йому додому і що він ні слова не скаже підводчикам, — ніщо не допомагало. І зовсім для себе несподівано він опинився за спиною одного з зелених. Поїхали рессю. Іншим разом це його дуже втішило б, але зараз аж ніяк, особливо коли він зрозумів з кількох сказаних слів, що ідуть вони до загону Левка, який чогось дожидає в лісі. «Ану як Головень там, — майнула раптом думка, — та впізнає зараз, що́ тоді?» І, майже не роздумуючи, від жаху, який охопив його, він злетів стрімголов з коня й дременував з дороги.

— Куди, чортеня? — круто спинив коня й звів гвинтівку один.

Може, і не встиг би добігти до дерев Жиган, коли б другий не схопив за руку товариша й не крикнув сердито:

— Стій!.. Не стріляй: зіпсуєш усе діло.

Не вбіг, а врізався в гущавину лісу Жиган. Напролом через хаші, через куші, глибше та глибше. І тільки опинившись посеред суцільних заростей осичини і збагнувши, що ніяк не зможуть пробратись сюди вершники, зупинився звести подих.

«Левко! — подумав він. — Не інакше, як до нього Головень. — І зразу ж замліло серце. — Хоч би не встигли до темноти: вночі все одно не знайдуть, а вранці, може, червоні...»

На дорозі гримнув постріл, другий... і почалось.

«З обозниками, — догадався він. — Швидше треба, а тут ось маеш: безп'яття».

Та ліс порідшав незабаром, і під ногами в хлопця знов лягла дорога. Жиган зітхнув і бігцем помчав далі. Не минуло й двадцяти хвилин, як рессю просто назустріч йому вилетів, кудись поспішаючи, заріг. Не встиг він

До стор. 54

отямитись, як його оточили вершники. Повів зляканими очима. І мало не впав од страху, побачивши поміж ними Головня. Та чи тому, що той усього раз чи два зустрічав Жигана, чи тому, що не ждав натрапити тут на хлоп'яка, або, нарешті, може тому, що взявся підтягати попругу в поганенькому, похапцем накладеному сідлі, тільки Головень не звернув на нього ніякої уваги.

— Хлопче,— спитав його один, гладкий і з великими сивуватими вусами,— тебе куди чорт несе?

— З хутора...— почав Жиган.— Корова в мене... чорна, і плями на ній...

— Брешеш! Тут і хутора ніякого нема.

Злякався Жиган ще більше й відповів, затинаючись:

— Та не тут... А як стріляти почали, злякався я і втік...

— Чули? — перепинив перший. — Я ж казав, що десь стріляють.

— Йй-богу, стріляли,— заговорив швидко, починаючи про віщось здогадуватись, Жиган,— на Нікольській дорозі. Там до Козолупа мужики продукт везли. А Левкові хлопці на них напали.

— Як напали?! — гнівно загорлав вершник.— Як вони сміли!

— Йй-богу, напали... Сам чув: щоб він, кажуть, здох, Козолуп... Чи не багато він захотів... і так обжиряється, старий чорт...

— Чули?! — заревів зелений.— Це я обжиряюсь?

— Обжиряється,— потвердив Жиган, у якого язик став працювати, мов той млин.— Якщо, кажуть, поткнеться він, ми нагадаємо йому... Мені що? Це все їхні розмови.

Жиган ладен був випалити ще не один десяток дошкульних для гідності Козолупа слів, але той і так був розлючений до краю й тому рывкнув грізно:

— На коні!

— А з ним що? — спитав хтось, показуючи на Жигана.

— А всип йому раз канчуком, щоб не міг надалі такі слова слухати.

Помчав загін в один бік, а Жиган, схопивши ні з того ні з сього по спині, чкурнув у другий, радіючи, що так іще легко відбувся.

«Зараз зітнуться, — подумав він біжучи. — А поки розберуться, гляди — й ніч уже».

Минуло надвечір'я. Повисипали зорі, зайшла ніч. А Жиган то біг, то йшов, важко дихаючи, то зрідка спинався — звести подих. Одного разу, почувши мірне булькання, відшукав у темряві струмок і кілька разів, розпалений, сьорбнув холодної води. Одного разу шарахнув злякано, наштотхнувшись на самотньо похилений придорожній хрест. І потроху одчай став охоплювати його. Біжиш, біжиш, і все кінця нема. Може, і збився давно. Хоч би спитати в кого.

Але ні в кого було питати. Не траплялось на дорозі ні селян на лівих волах, ні косарів, що грілись біля вогнища, ні хлопців з кіньми, ні припізнілих перехожих з міста. Безлюдна й мовчазна була темна дорога. І тільки соловей щодуху тьохкав, тільки він один не боявся і сміявся дзвінко з нічних страхів припишклої землі.

І от, на ту пору, коли Жиган зовсім втратив усяку надію вийти хоч будь-куди, дорога розійшлась надвоє. «Ще новина! Тепер же по якій?» І він спинився. Го-го...— долинуло до нього неголосне гелготання. «Гуси!» мало не скрикнув він. І тільки тепер розглядив майже перед собою, поза кущами, невеликий хутір.

Завив люто собака, ніби до хати підходив не хлопчик, а ведмідь. Зарохкали потривожені свині, і Жиган зарюкав у двері:

— Гей! Гей! Одчиніть!

Спочатку мовчання. Потім у хаті стало чути кашель, метушню, і жіночий голос проказав неголосно:

— Господи, кого ж це ще несе?

— Одчиніть! — повторював Жиган.

Але не такий був час, щоб опівночі відчиняти всякому. І чийсь хрипкий бас спитав спросоння:

— Хто там?

— Відчиніть! Це я, Жиган.

— Який іще в чорта жиган? От я в тебе з берданки пальну через двері!

Жиган відкотився зразу вбік і, зрозумівши свою небачність, залементував:

— Не жиган! Не жиган... Це прізвисько таке. Васьком звать... Я ще малий... Мені б дорогу спитати, яка до міста.

— Що скраю, та до міста, а друга до Піддубівки.

— Вони ж обидві скраю!.. Хіба через двері розбереш!

Очевидно роздумуючи, помовчали трохи за дверима.

— Так іди до вікна, звідти покажу. А впустити... ні-і! Дарма, що маленький. Може, за тобою здоровий бітук сидить.

Віконце прочинилось, і дорогу Жиганові показали.

— Тут недалеко, з версту всього... За узліссям зразу.

— Всього! — І, окрилений надією, Жиган знову майнув бігцем.

На кривих вуличках його зразу ж зупинив патруль і показав штаб. Сонний червоноармієць відповів неохоче:

— Яку ще там записку! Приходь уранці. — Але, помітивши хрестики спішного алюру, папірця взяв і покликав: — Гей, там!.. Де черговий?

Черговий поглянув на Жигана, розгорнув записку і, помітивши в лівому кутку ті ж самі три загадкові літери «Р.В.Р.», зразу ж присунув світло. І тільки прочитав — до телефону: «Командира!.. Комісара!», а сам квапливо заходив по кімнаті.

Увійшли двоє.

— Не може бути! — здивовано скрикнув один.

— Він!.. Звичайно, він! — радісно перепинив другий. — Його підпис, його бланк. Хто привіз?

І тільки тепер усі погляди звернулись до притихлого в кутку Жигана.

— Який він?

— Чорний... у чоботях... і зірка в нього приліплена, а з неї червоний прапорець.

— Еге, еге, орден!

— Тільки швидше б, — додав Жиган, — скоро світатиме... А тоді бандити... вб'ють, коли знайдуть.

І що тут знялось тільки! Забігали всі, задзвонили телефони, затупали коні. І серед усієї тієї метушні розібрав стомлений Жиган кілька разів повторювані слова: «Звичайно, армія!.. Він!.. Реввійськрада!»

Заграла швидко-швидко сурма, і від кінського тупоту задрижали шибки.

— Де? — поривчасто відчинивши двері, увійшов озброєний маузером і шаблею командир. — Це ти, хлопче?.. Васильченко, з собою його, на коня...

Не встиг Жиган отямитись, як хтось дужими руками підняв його з землі й посадив на коня. І знов заграла сурма.

— Швидше! — владно крикнув хтось із ганку. — Ви мусите встигнути!

— Дайош! — відповіли луною десятки голосів.

Потім:

— А-аррш!

І, одразу зірвавшись з місця, вривався в темряву загін кінноти.

А незнайомий і Димко з тривогою чекали й чуйно прислухались до того, що діється навколо.

— Іди краще додому, — кілька разів пропонував незнайомий Димкові.

Але на того наче впертість яка найшла.

— Ні, — мотав він головою, — не піду.

Вибрався з щілини, розворушив солому, закидав нею вхідний отвір і проліз назад.

Сиділи мовчки, було не до розмов. Один раз тільки проговорив Димко, і то нерішуче:

— Я мамці сказав: може, кажу, до батька скоро поїдемо; так вона мало не похлинулась, а потім ну лаяти: «Чого ти язиком тільки марно плещеш!»

— Поїдеш, поїдеш, Димку. Тільки б...

Але Димко сам відчуває, яке велике й страшне оце «тільки б», і тому він притих біля соломи, про щось роздумуючи.

Заходив вечір. У сараї різкіше та різкіше проглядала темна порожнеча осілих кутків. І непомітно розпливалися в ній залишки світла, що пробивалось крізь щілини.

— Слухай!

Димко затремтів навіть.

— Чую!

І незнайомий міцно стиснув йому плече.

— Але хто це?

За селом, у полі, затріщали постріли, часті, безладні. І вітер доніс їх сюди беззвучним бахканням іграшкових гармат.

— Може, червоні?

— Ні, ні, Димку! Червоним рано ще.

Все змовкло. Минула ще година. І тупіт, і крики, що сповнили невелике село, донесли до сараїв тривожну вість про те, що хтось уже тут, поряд.

Голоси то наближались, то віддалялись, але ось залунали близько-близько.

— І по льохах? І по клунях? — спитав чийсь різкий голос.

— Скрізь, — відповів другий. — Тільки здається мені, що швидше тут де-небудь.

«Головень!» упізнав Димко, а незнайомий простяг руку, і блиснув у темряві холоднувато-спокійний наган.

— Темно, пес їх забери! Проволоводилися з-за Левка скільки!

— Темно! — повторив хтось. — Тут і в'язи собі скрутиш. Я поліз був у один сарай, а на мене дошки згори... мало не по довбешці.

— А місце таке підходяще. Чи не лишити довкола з п'ятеро хлопців до світанку?

— Лишити.

Трохи відлягло. Прокинулась надія. Крізь одну з щілин видно було, як спалахнуло неподалік вогнище. Майже до самих завалених дверей підійшла коняка й нехотя пожувала жмут соломи.

Світанок не займався довго... Забриніла нарешті зірниця, помутніли зорі.

Незабаром і шукатимуть. Не встиг чи й зовсім не пробрався Жиган.

— Димку, — пошепки мовив незнайомий, — скоро будуть шукати. З того боку, де обвалились ворота, є невелика дірка біля землі. Ти маленький і пролізеш... Повзи туди.

— А ти?

— А я тут..: Під цеглою, ти знаєш де, я сховав сумку, печатку й записку про тебе. Віддай червоним, хоч би коли вони прийшли. Ну, лізь швидше! — І незнайомий міцно, як дорослому, погиснув йому руку і відштовхнув легенько від себе.

А в Димка сльози підступили до горла. І було йому страшно, і було йому жаль залишати самого незнайомця. І, закусивши губу, ковтаючи сльози, він поліз, спотикаючись об розкидану бити цеглу.

Тара-та-тах! — прорізало раптом повітря. — Тара-та-тах! Ба-бах!.. Тіу-у, тіу-у... — завищало понад сараями.

І крики, і тупотіння, і луна, що задзвеніла від розраджених обойм «льюїсів» — все це так зненацька

врізалось, розбило досвітню тишу і разом з нею й довге чекання, що незчувся і сам Димко, як він знов опинився біля незнайомого. І, не маючи сили більше стримуватись, заплакав голосно-голосно.

— Чого ти, дурний? — радісно спитав той.

— Та це ж вони... — відповів Димко, посміхаючись, але не перестаючи плакати.

І ще не змовкли постріли за селом, ще лементували десь, коли затупали коні біля сараїв. І знайомий задирливий голос загорлав:

— Сюди! Ту-ут!

Одлетіли снопи геть. Прорвалося світло в щілину. І хтось спитав тривожно й квапливо:

— Ви тут, товаришу Сергеев?

І народу тут скільки з'явилося звідкілясь — і командир, і комісар, і червоноармійці, і фельдшер із сумкою! І всі гоготіли й гукали щось зовсім безглузде.

— Димку, — захлинаючись від гордощів, поспішав розповісти Жиган, — я встиг... назад на коні летів... І зараз оце з зеленими також зітнувся... в саму гущу... Як рубонув одного по довбещі, так той і впав!..

— Ти брешеш, Жигане... Неодмінно брешеш... У тебе й шаблі ж нема, — відповів Димко й засміявся крізь не просохлі ще сльози.

Цілий день було весело. Димко сновигав повсюди. І вся дівчора дивувалась на нього й цілими юрбами ходила дивитись, де ховався втікач, так що до вечора, як після череди корів, нам'ята і втоптана була солома коло лігва.

Мабуть, великим начальником був недавній полонений, бо слухались його й червоноармійці і командири.

Написав він Димкові всякі папери і на кожен папір печатку поклав, щоб не було ніякої затримки ні йому, ні матері, ні Топові аж до самого міста Петрограда.

А Жиган поміж бійцями чортом ходив і пісень таких заводив, що тільки ну! І реготали з нього червоноармійці і теж дивувалися з його горлянки.

— Жигане! А тепер ти куди?

Спинився на хвилинку Жиган, немовби легка тінь майнула на його невеликому лиці, потім головою труснув одчайдушно:

— Я, брат, ф'ї-іть! Дайош по станціях, по ешелонах. Я зараз нову пісню в них перейняв:

Ночь прошла в полевом лазарети;
День весенний и яркий настал.
И при солнечном, тёплом рассвете
Молодой командир умирал...

Хоро-оша пісня! Я проспівав — дивлюсь: у старої Горпини сльози котяться. «Чого ви, — кажу, — бабусю?» — «Та вмирав же!» — «Е, бабусю, так це ж у пісні». — «Та коли б тільки в пісні, — каже, — а скільки ж і насправді». От в ешелонах тільки, — додав він, запнувшись трохи, — деякі з товаришів не довіряють. «Котись, — кажуть, — ковбасою. Може, ти шантрапа чи шарлиган. Украдеш що-небудь». От коли б і мені папір!

— Анумо, напишемо йому, справді, — запропонував хтось.

— Напишемо, напишемо!

І написали йому, що «єсть він, Жиган, не шантрапа і не шарлиган, а елемент, що на факті довів свою революційність», а тому «сприяти йому, Жиганові, в співанні радянських пісень по всіх станціях, поїздах і ешелонах».

І багато хлопців підписалось під тим папером — цілі піваркуша та ще на зворотному боці. Навіть рябий Пантюшкін, той, який ще тільки минулого тижня писати навчився, вивів усе прізвище до останньої літери.

А потім понесли до комісара, щоб дав печатку. Прочитав комісар.

— Не можна, — каже, — на такий папір та полкову печать.

— Як же не можна? Що їй станеться? Прикладіть, будь ласка. Що ж, даром, чи як, старався малий?

Посміхнувся комісар:

— Це той самий, з Сергеевим?

— Він, дошкуль йому шельма.

— Але вже як виняток... — І приклав до паперу.

Зразу ж на ньому РРФСР, серп і молот — документ.

І такий це вечір був, що давно таких не пам'ятали жителі. Нема вже чого казати, що зірки, мов начищені цеглою, блищали, або як вітер густим настоєм відцвітаючої гречки напоїв усе. А на вулицях що робилось! Повисипали як є всі за ворота. Реготали червоноармійці задирливо, верещали дівчата дзвінко. А лікпом Придорожній,

сівши на мітингових колодках перед молоддю, що обступила його, пригравав на двохранці.

Ніч спускалась тихо-тихо; засвітилися вогники в розпошених будиночках. Пішли собі старі та малі. Але довго ще на залитих місячним світлом вулицях сміялась молодь. І довго ще пригравала вправно лікпомова гармошка, і змагалися з нею переливчастим тьохканням солов'ї з сусіднього прохолодного гаю.

А другого дня виїздив незнайомець. Жиган і Димко проводжали його до вигону. Біля похилої огорожі він спинився. Спинився за ним і весь загін.

І перед усім загоном незнайомий міцно потиснув руки хлопцям.

— Може, коли-небудь я тебе побачу в Петрограді, — промовив він, звертаючись до Димка. — А тебе... — І він запнувся трохи.

— Може, де-небудь, — непевно відповів Жиган.

Вітер злегка ворухив волосся на його кудлатій голівці. Худенькі руки міцно тримались за жердини, а великі, глибокі очі дивилися вдалину, перед собою...

На шляху ледве помітною цяткою виднів іще загін. Ось він зметнувся на останній пагорб біля нікольського яру... сховався. Вляглась хмарина куряви, знята копитами над гребенем пагорба. Позирнуло крізь неї поле під гречкою, і на ньому — більш нікого.

1926 р.

ШКОЛА

І. ШКОЛА

Розділ перший

Городок наш Арзамас був тихий, весь у садах, обгороджених старими парканами. У тих садах росла сила-силенна «батьківської вишні», яблук-скороспілок, терну і червоної півонії.

Через місто, повз сади, тяглися тихі запліснявілі ставки, в яких уся хороша риба давним-давно переродила і водились тільки слизькі огольці та погані жаби. Під горою текла маленька річка Теша.

Місто було схоже на монастир: стояло в ньому близько тридцяти церков та чотири чернечі обителі. Багато в нас у місті було чудотворних святих ікон, але чудес у самому Арзамасі траплялося чомусь мало. Певно, тому, що за шістдесят кілометрів була знаменита Саровська пустинь з преподобними угодниками і ці угодники переманювали всі чудеса до того місця.

Тільки й чути було: то в Сарові сліпий видющим став, то кривий ходити почав, то горбатий вирівнявся, а біля наших ікон — нічого подібного.

Пішла одного разу чутка, ніби Митькові-цигану, бродязі й відомому п'яниці, який щороку на водохреще за пляшку горілки купався в ополонці, було видіння і перестав Митько пити, покаявся і постригається в Спаську обитель монахом.

Народ плавом плив до монастиря. І справді — Митько біля криласа низько бив поклони, привселюдно каюся в гріхах і навіть признався, що минулого року потяг і пропив козу в купця Бебешина. Купець Бебешин

розчулився і дав Митькові карбованця, щоб той поставив свічку за спасіння своєї душі. Багато людей тоді заплакало, побачивши, як порочна людина повертається із згубної путі в лоно праведного життя.

Так тривало цілий тиждень, але вже перед самим постриженням чи то Митькові було яке друге, протилежне видіння, чи була ще якась причина, але до церкви він не з'явився. І серед парафіян пішла чутка, що Митько валяється в яру на Новоplotинній вулиці, а поруч з ним лежить порожня пляшка з-під горілки.

На місце події послані були для умовляння диякон Пафнутій і церковний староста купець Синюгін. Посланці незабаром повернулися і з обуренням заявили, що Митько справді без пам'яті, акі скот зарізаний; що поруч з ним уже лежить друга порожня пляшка, і коли його вдалося розштовхати, то він, лаючись, заявив, що в монахи йти передумав, бо нібито грішний і недостойний.

Тихий і патріархальний був наш городок. Під свята, особливо на великдень, коли дзвони всіх тридцяти церков починали щосили дзвонити, над містом знімалось гудіння, яке добре було чути в селах, розкинутих на двадцять кілометрів навколо.

Благовіщенський дзвін заглушував усі інші. Дзвін Спаського монастиря був надтріснутий і тому рывкав уривчасто, деренчливим басом. Тоненькі підголоски Никольської обителі дзвеніли високими, дзвінками переливами. Цим трьом заспівувачам вторували інші дзвіниці, і навіть непоказна церква маленької тюрми, що приткнулася край міста, приєднувалась до загального безладного хору.

Я любив вилазити на дзвіниці. Дозволялось це хлопчикам тільки на великдень. Довго кружляєш вузенькими темними сходами. В кам'яних нішах лагідно воркотять голуби. Голова трохи паморочиться від численних поворотів. Зверху видно все місто. Під горою — Теша, старий млин, Козячий острів, перелісок, а далі — яри і синя смужка міського лісу.

Батько мій був солдатом 12-го Сибірського стрілецького полку. Стояв той полк на ризькій ділянці німецького фронту.

Я вчився в другому класі реального училища. Мати моя, фельдшерка, завжди була зайнята, і я ріс сам по собі.

Шонеділі йдеш до матері з бальником для підпису. Мати нашвидку прогляне відмітки, побачить двійку за малювання або чистописання і незадоволено похитає головою:

— А це що таке?

— Я, мам, тут не винен. Ну що ж я зроблю, коли в мене таланту на малювання немає? Я, мам, намалював йому коня, а він каже, що це не кінь, а свиня. Тоді я подаю йому другий раз і кажу, що це свиня, а він розсердився й каже, що це не свиня і не кінь, а казна-що. Я, мам, у художники й не готуюсь зовсім.

— Ну, а за чистописання чому? Дай-но свій зошит... Боже мій, як наляпано! Чому в тебе на кожному рядку пляма, а тут між сторінками тарган роздушений? Фу, гидота яка!

— Пляма, мам, тому, що ненароком, а про таргана я зовсім не винен. І що це справді таке — до всього чіпляєшся! Що я, навмисне, чи що, таргана посадив? Сам він, дурень, заповз і задушився, а я за нього повинен відповідати! І подумаєш, яка наука — чистописання! Я в письменники зовсім не готуюсь.

— А до чого ж ти готуєшся? — суворо питає мати, підписуючи бальник. — Шибеником бути готуєшся? Чому знов інспектор пише, що ти пожежною драбиною виліз на дах школи? Це ж до чого? Що ти — в сажотруси готуєшся?

— Ні. Ні в художники, ні в письменники, ні в сажотруси... Я буду матросом.

— Чого ж матросом? — дивується спантеличена мати.

— Обов'язково матросом... От іще... І як ти не розумієш, що це ж цікаво?

Мати хитає головою:

— Бач, який знайшовся. Ти щоб мені двійок більше не приносив, а то не подивлюсь і на матроса — відшмагаю.

Ой, і бреше ж! Щоб вона мене відшмагала? Ніколи ще не била. В комірчину одного разу зачинила, а потім на другий день все пиріжками годувала, ще й двогривеного на кіно дала. Добре було б, якби так частіше!

Якось, нашвидку напившись чаю, так-сяк зібравши книжки, я побіг до школи. По дорозі зустрів Тимка Штукіна — однокласника, маленького вертлявого хлопчину.

Тимко Штукін був лагідний і сумирний хлопчик. Його можна було тріснути по голові, не ризикуючи одержати здачі. Він охоче доїдав бутерброди, що залишалися в товаришів, бігав у сусідню крамничку купувати сайки на училищний сніданок і, не почувавши за собою ніякої провини, злякано затихав, коли наближався класний наставник.

У Тимка була одна пристрасть — він любив птахів. Вся комірчина його батька, сторожа кладовищенської церкви, була заставлена клітками з пташками. Він купував птахів, продавав їх, вимінював, ловив сам сільцем або капканами на кладовищі.

Одного разу йому здорово влетіло від батька, коли купець Синюгін, заглянувши на могилу своєї бабусі, побачив на кам'яній плиті пам'ятника розсипану принаду з конопляного сім'я і лучок — сітку з протягнутою шворкою. Синюгін поскаржився сторожеві, і той наскуб чуба хлопчині, а наш законовчитель, отець Геннадій, під час уроку закону божого сказав докірливо:

— Пам'ятники ставляться для того, щоб згадувати про померлих, а не для якоїсь іншої мети, і ставити на пам'ятниках капкани та інші сторонні прилади не подобає — грішно і богохульно.

Він зараз же навів кілька випадків з історії людства, коли подібне богохульство спричиняло найсуворіші карі небесних сил.

Треба сказати, що на приклади отець Геннадій був великий майстер. Мені здається, що коли б він дізнався, наприклад, що минулого тижня я ходив без відпускнуї записки в кіно, то, покопавшись у пам'яті, напевне відшукав би який-небудь історичний випадок, коли той, хто зробив подібний злочин, зазнав ще за життя заслуженої божої карі.

Тимко йшов, насвистуючи дроздом. Помітивши мене, він привітно заморгав і в той же час недовірливо подивився в мій бік, ніби намагаючись визначити — чи підходить до нього людина просто так, чи з якоюсь каверзою.

— Тимку! А ми на урок спізнаємось, — сказав я.

Гй-бо, спізнаємось. На урок, може, ще й ні, а що на молитву, то вже напевне.

— Не помітять?! — сказав він злякано і в той же час запитливо.

— Обов'язково помітять. Ну що ж, без обіду залишать, тільки й того, — навмисне спокійно піддрознював я, знаючи, що Тимко дуже боїться всяких доган і зауважень.

Тимко знітився і, прискорюючи ходу, заговорив засмучено:

— А я тут при чому? Батько пішов церкву відмикати. Мене дома на хвилинку залишив, а сам — он скільки. І все через молебень. За Вальку Спагіна мати приїжджала служити.

— Як за Вальку Спагіна? — роззявив я рота. — Що ти!.. Хіба ж він помер?

— Та не за упокій молебень, а про відшукання.

— Про яке ж це відшукання? — з тремтінням у голосі перепитав я. — Що ти мелеш, Тимку? Я ось тебе трісну... Я, Тимку, не був учора в школі, у мене вчора температура...

— Пінь-пінь... Тарарах... тіу... — засвистів Тимко синицею і, зрадівши, що я ще нічого не знаю, підстрибнув на одній нозі. — А справді, ти вчора не був. Ех, брат, а що вчора було, що було!..

— Та що ж було?

— А ось що. Сидимо ми вчора... Перший урок у нас французький. Відьма дієслова на «етр» задавала... Ле верб: алле, арриве, антре, ресте, томбе... Викликала до дошки Раєвського. Тільки-но почав він писати «ресте, томбе», коли раптом відчиняються двері і входить інспектор (Тимко зажмурився), директор (Тимко подивився на мене багатозначно) і класний наставник. Коли ми посідали, директор і каже нам: «Панове, у нас трапилося нещастя: учень вашого класу Спагін утік з дому. Залишив записку, що втік на німецький фронт. Я не думаю, панове, щоб він це зробив без відома товаришів. Багато з вас знали, певна річ, про цю втечу заздалегідь, проте не потрудилися повідомити мене. Я, панове...» і почав, і почав, півгодини говорив.

У мене перехопило дух. Так он воно що! Така подія, така разюча новина, а я просидів удома, ніби хворий, і нічого не знаю. І ніхто — ні Яшка Цуккерштейн, ні

Федько Башмаков — не зайшов до мене після уроків розказати. Теж мені товариші!.. Коли Федькові потрібні були пробки від пугача — так він до мене... А тут — на тобі!.. Тут половина школи на фронт утече, а я собі, як ідіот, сиди!

Я бурею влетів в училище, на бігу скинув шинель і, щасливо обминувши наглядача, змішався з натовпом хлопців, що виходили з загального залу, де читалась молитва.

В наступні дні тільки й було розмов, що про геройську втечу Вальки Спагіна.

Директор помилився, висловлюючи припущення, що, мабуть, багато хто знав про план втечі Спагіна. Ну зовсім же ніхто нічого не знав. Нікому не могло навіть на думку спасти, що Валька Спагін утече. Такий тихенький був, у жодній бійці, в жодному наскокові на чужий сад по яблука участі не брав, штани в нього завжди спадали, ну, словом, кваша-квашею, і раптом — таке діло!

Почали ми між собою обмірковувати, допитуватись один у одного, чи не помічав хто якихось готувань. Не може ж бути, щоб людина раптом, зразу, ні з того ні з сього надумала, наділа кашкет і рушила на фронт.

Федько Башмаков згадав, що бачив у Вальки карту залізниць. Другорічник Дубилов сказав, що зустрів недавно Вальку в крамниці, де той купував батарейку для кишенькового ліхтаря. Більше, хоч як ми допитувались, ніяких вчинків, які вказували б на підготовку до втечі, пригадати не могли.

Настрій у класі був піднесений. Усі бігали, казились, на уроках відповідали невлад, і кількість залишених без обіду проти звичайного зросла в ці дні вдвоє. Минуло ще кілька днів. І раптом знову новина — втік першокласник Митько Тупиков.

Училищне начальство сполошилось не на жарт.

— Сьогодні на уроці закону божого бесіда буде, — по секрету повідомив мене Федько, — про втечі. Я, коли зошити носив в учительську, чув, що про це говорили.

Нашому священникові отцю Геннадієві було щось років з сімдесят. Обличчя його з-за бороди й брів не видно було зовсім, був він гладкий, і, для того щоб повернути голову назад, йому доводилось обертатися всім тулубом, бо шиї в нього не було помітно зовсім.

Його любили в нас. На його уроках можна було робити що завгодно: грати в карти, малювати, покласти перед собою на парту замість Старого завіту забороненого Ната Пінкертона або Шерлока Холмса, бо отець Геннадій був короткозорий.

Отець Геннадій увійшов у клас, підняв руку, благословляючи всіх присутніх, і зараз же почулося ревіння чергового:

— Царю небесний, утішителю, душе істини...

Отець Геннадій був глухуватий і взагалі вимагав, щоб молитву читали голосно й виразно, але навіть і йому здалося, що сьогодні черговий перестарався. Він махнув рукою і сказав сердито:

— Ну, ну... Що це? Ти читай, щоб було благозвучно, а то, як бугай, реवेश.

Отець Геннадій почав здалека. Спочатку він розповів нам притчу про блудного сина. Цей син, як я зрозумів тоді, втік від свого батька мандрувати, але потім, як видно, йому довелось сутужно, і він повернувся назад.

Потім розповів притчу про таланти: як один пан дав своїм рабам гроші, що звались талантами, і як одні раби почали торгувати і дістали від цього бариш, а інші заховали гроші й нічого не дістали.

— А що кажуть сії притчі? — продовжував отець Геннадій. — Перша притча говорить про неслухняного сина. Син цей покинув свого батька, довго блукав і все ж повернувся додому до батьківської домівки. Нічого й казати про ваших товаришів, які зовсім не знають життєвих негод і залишили таємно дім свій, — нічого й казати, що погано доведеться їм на їхній згубній путі. І ще раз умовляю вас: якщо хто знає, де вони, хай напише їм, щоб не побоялись вони повернутися, поки є час, до батьківського дому. І пам'ятайте, в притчі, коли повернувся блудний син, батько по доброті своїй не докоряв йому, а одягнув у найкращу одягу і звелів зарізати вгодованого тельця, як на свято. Так і батьки цих двох заблудлих юнаків простять їм усе і приймуть їх з розкритими обіймами.

Цим словам я не зовсім повірив. Щодо першокласника Тупикова, то як його зустріли б рідні — не знаю, але що булочник Спагін з приводу повернення сина не заріже вгодованого тельця, а просто відшмагає сина ременем, — це вже напевне.

— А притча про таланти,— провадив далі отець Геннадій,— говорить про те, що не можна закопувати в землю своїх здібностей. Ви навчаєтесь тут всяких наук. Скінчите школу, кожний вибере собі професію за здібностями, покликанням і станом. Один з вас буде, скажімо, поважним комерсантом, другий — лікарем, третій — чиновником. Кожен поважатиме вас і думатиме собі: «Так, ця достойна людина не закопала своїх талантів у землю, а умножила їх і тепер заслужено користується всіма благами життя». Але що ж,— тут отець Геннадій скорботно підніс руки до неба,— що ж, питаю вас, вийде з цих і їм подібних втікачів, які, знехтувавши всі надані їм можливості, втекли з дому шукати згубних для тіла й душі пригод? Ви ростете, як ніжні квіти в теплій оранжереї дбайливого садівника, ви не знаєте ні бур, ні хвилювань і спокійно розцвітаєте, радуючи очі вчителів і наставників. А вони... навіть якщо витерплять усі негоди, то без догляду виростуть буйними тернами, обвіяними вітрами й обсипаними придорожнім пилом.

Коли отець Геннадій, величний і натхненний, як пророк, вийшов з класу і повільно поплив в учительську, я зітхнув, подумав і сказав:

— Федьку!

— Ну?

— Ти як думаєш про таланти?

— Ніяк. А ти?

— Я?

Тут я зам'явся трохи і додав уже тихше:

— А я, Федьку, мабуть, теж закопав би таланти. Ну що — комерсантом або чиновником!

— Я б теж,— трохи повагавшись, признався Федько.— Який інтерес рости, як квітка в оранжереї? На неї плюнь, вона й зав'яне. Тернові, тому усе байдуже — і дощ, і спека.

— Федьку,— сказав я,— а як же тоді батюшка казав: «І дасте відповідь у житті майбутньому». Адже ж воно хоч і в майбутньому, а однак відповідати не хотілося б!

Федько задумався. Видно було, що він і сам не дуже виразно уявляє, як уникнути обіцяної кари. Він тріпнув головою і відповів ухильно:

— Ну, так то ж ще не скоро... А там, може, щось і придумається.

Виявилось, що першокласник Тупиков дурень. Він навіть не знав, у який бік треба на фронт утікати: його впіймали через три дні за шістдесят кілометрів від Арзамаса до Нижнього Новгорода.

Кажуть, що дома не знали, куди його посадити, купили йому подарунків, а мати, взявши з нього урочисте слово більше не втікати, пообіцяла купити йому на літо рушницю монтекристо. Але зате в школі з Тупикова сміялись і знущались: «Оце здорово: так багато з нас погодилися б побігати три дні навколо міста та за це в подарунок одержати справжню рушницю».

Цілком несподівано влетіло Тупикову від учителя географії Малиновського, якого в нас позаочі називали «Коля скажений».

Викликає Малиновський Тупикова до дошки:

— Тек-сі.. Скажіть, молодий чоловіче, на який це ви фронт втекти хотіли? На японський, чи що?

— Ні, — відповів, почервонівши, Тупиков, — на німецький.

— Тек-сі — ехидно продовжував Малиновський. — А дозвольте вас запитати, якого ж це чорта вас на Нижній Новгород понесло? Де ваша голова і де в оній мої уроки з географії? Хіба ж не ясно, як день, що ви повинні були направитися через Москву, — він ткнув указкою по карті, — через Смоленськ і Брест, якщо вже вам угодно було утікати на німецький? А ви поперли просто в протилежний бік — на схід. Як вас понесло у зворотний бік? Ви вчитесь у мене для того, щоб уміти на практиці застосовувати добуті знання, а не тримати їх у голові, як у ящику для сміття. Сідайте. Ставлю вам два. І соромно, молодий чоловіче!

Треба сказати, що наслідком цієї промови було те, що першокласники, раптом усвідомивши користь наук, з зовсім незвичайною запопадливістю почали вивчати географію, навіть вигадали нову гру, що звалася «втікач». Гра ця полягала в тому, що один називав прикордонне місто, а другий повинен був не затинаючись перелічити головні пункти, через які лежить туди путь.

Якщо втікач помилявся, то платив фант, а якщо не мав фанта, то діставав потиличника або щиглика по носі, залежно від договору.

Розділ третій

Щотижня, в середу, в загальному залі перед початком навчання відбувалась урочиста молитва про дарування перемоги.

Після молитви всі поверталися вліво, де висіли портрети царя і цариці.

Хор починав співати гімн «Боже, царя храни», всі підспівували. Я підспівував на всю горлянку. Голос у мене для співу був не дуже придатний, але я старався так, що навіть наглядач сказав мені одного разу:

— Ви б, Горіков, легше, а то вже занадто.

Я образився. Як це так — занадто?

А коли в мене на спів таланту немає, то хай інші моляться про дарування перемоги, а я повинен мовчати?

Дома я розказав матері про свою кривду.

Але мати якось холодно поставилась до моєї образи і сказала:

— Малий ще. Підрости трохи... Ну, воюють і хай собі воюють. Тобі ж яке діло?

— Як, мам, яке діло? А якщо німці нас завоюють? Я, мам, теж про їхні звірства читав. Чому німці такі варвари, що нікого не жаліють — ні старих, ні дітей, а чому наш цар усіх жаліє?

— Сиди! — невдоволено сказала мені мати. — Всі однакові... Як показалися — і німці не гірші за людей, і наші теж.

Мати пішла, а я залишився спантеличений: як же це так виходить, що німці не гірші за наших? Як же, не гірші, коли гірші? Ще недавно в кіно показували, як німці, не милуючи нікого, все палять, зруйнували Реймський собор і глумляться з церков, а наші нічого не зруйнували і ні з чого не глумилися. Навпаки навіть, у тому ж кіно я сам бачив, як один російський офіцер врятував з вогню німецьку дитину. Я пішов до Федька.

Федько погодився зі мною:

— Звісно, звірі. Вони затопили «Лузітанію» з мирними пасажирами, а ми нічого не затопили. Наш цар і англійський цар — благородні. І французький президент — теж. А їхній Вільгельм — хам!

— Федьку, — спитав я, — а чому французький цар президентом зветься?

Федько задумався.

— Не знаю, — відповів він. — Я чув, що їхній президент зовсім не цар, а так собі.

— Як це — так собі?

— Йй-бо, не знаю. Я, знаєш, читав книжку письменника Дюма. Цікава книжка — самі тобі пригоди. І з тієї книжки виходить, що французи вбили свого царя, і відтоді в них не цар, а президент.

— Як же можна, щоб царя вбили? — обурився я. — Ти брешеш, Федьку, або наплутав щось.

— А йй-бо ж, убили. І його самого вбили і жінку його вбили. Всім їм був суд, і присудили їм смертну кару.

— Ну, це вже ти безперечно брешеш! Який же на царя може бути суд? Скажімо, наш суддя, Іван Федорович, злодій судить: он у Плющихи паркан зламали — він судив. Митько-циган у монахів ящик з проскурами поцупив — знов він судив. Але царя він судити не посміє, бо цар сам над усіма начальник.

— Ну, хочеш — вір, хочеш — ні! — розсердився Федько. — Ось Сашко Головешкін прочитає книжку, я тобі її дам. Там і суд зовсім не такий був, як у Івана Федоровича. Там збирався весь народ, і судили і стратили... — додав він роздратовано. — І навіть згадав я, як стратили. У них не вішають, а машина така — гільйотина. Її заведуть, а вона раз-раз — і відрубєє голови.

— І цареві одрубали?

— І цареві, і цариці, і ще комусь там. Та хочеш, я тобі цю книжку принесу? Цікаво... Там про монаха одного... Хитрий був, товстий і ніби святий, а насправді нічого подібного. Я як читав про нього, так до сліз реготав, аж мати розсердилась, злізла з ліжка і лампу погасила. А я діждався, поки вона засне, взяв од ікон лампадку й знову почав читати.

Пройшла чутка, що на вокзал пригнали полонених австрійців. Ми з Федьком зараз же після уроків побігли туди. Вокзал у нас був далеко за містом. Треба було бігти повз кладовище, через перелісок, вийти на шосе і перейти довгий звивистий яр.

— Як по-твоему, Федьку, — спитав я, — полонені в кайданах чи ні?

— Не знаю. Може, і в кайданах. А то ж розбігтись можуть. А в кайданах далеко не втечеш! Он як арештанти в тюрму йдуть, то ледве ноги тягнуть.

— Так то ж арештанти — вони ж злодії, а полонені нічого не вкрали.

Федько примружився.

— А ти думаєш, що в тюрмі тільки той, хто вкрав або вбив? Там, брат, за різне сидять.

— За яке це різне?

— А за таке... За що ремісничого вчителя посадили? Не знаєш? Не знаєш — отож і мовчи.

Мене завжди сердило, чому Федько більше за мене все знає. Обов'язково, про що його не спитай — тільки не про уроки, — він завжди що-небудь знає. Мабуть, через батька. Батько в нього листоноша, а листоноша, поки з дому в дім ходить, хіба мало чого наслухається.

Ремісничого вчителя, або, як його в нас звали, Галку, дітлахи любили. Приїхав він до міста на початку війни. Найняв на околиці квартиру. Я кілька разів бував у нього. Він сам любив дітей, учив їх на своєму верстаті робити клітки, скриньки, капкани. Влітку бувало набере цілу юрбу і йде з нею в ліс або рибу ловити. Сам він був чорний, худий і ходив трохи підстрибуючи, як птах, за це його й прозвали Галкою.

Арештували його цілком несподівано, за що — ми так і не знали. Одні хлопці казали, ніби він шпигун і передавав телефоном німцям усі секрети про пересування військ. Знайшлись і такі, що твердили, ніби вчитель раніш був розбійником і грабував людей на проїжджих шляхах, а тепер ось правда і впливла наверх.

Але я не вірив: по-перше, звідси ні до якого кордону телефонного провода не дотягнеш; по-друге, про які воєнні секрети і пересування військ можна передавати з Арзамаса? Тут і війська було зовсім мало — сім чоловік команди з денщиком та на вокзалі чотири пекарі з військово-продовольчого пункту, у яких одна тільки назва, що солдати, а насправді звичайні булочники. Крім того, за весь цей час у нас тільки й було одне пересування військ, коли офіцер Балагушин перебрався з

квартири Пирятіних до Басюгіних, а більше ніяких пересувань і не було.

Щождо того, що вчитель був розбійником, — це була явна брехня. Вигадав Петько Золотухін, котрий, як відомо всім, страшенний брехун, і якщо попросить позичити три копійки, то потім буде божитися, що віддав, або ж зовсім поверне вудлище без гачків і потім запевнятиме, що так і брав. Та який же з учителя розбійник? У нього й лице не таке, і хода смішна, і сам він добрий, а до того ж худий і завжди кашляє.

Так ми добігли з Федьком аж до самого яру.

Тут я не міг більше стримати своєї цікавості і спитав у Федька:

— Федь, так за що ж, справді, вчителя арештували? Адже це брехня: і про шпигуна і про розбійника?

— Звісно, брехня, — відповів він, притишуючи ходу і обережно оглядаючись, ніби ми були не в полі, а серед натовпу. — Його, брат, за політику арештували.

Не встиг я докладніше випитати у Федька, за яку саме політику арештували вчителя, як за поворотом почувся важкий тупіт колони, що наближалась до нас.

Полонених було щось із сотню.

Вони не були заковані, і супроводили їх лише шість конвоїрів.

Змарнілі, похмурі обличчя австрійців зливалися в одне з їхніми сірими шинелями й пом'ятими шапками. Йшли вони мовчки, тісними рядами, рівним солдатським кроком.

«Так ось вони які, — думали ми з Федьком, пропускаючи колону. — Ось вони, ті самі австрійці й німці, звірства яких жахають усі народи. Нахмурились, насупились — не подобається в полоні. Ото ж бо, голубчики!»

Коли колона пройшла повз нас, Федько посварився навздогін їй кулаком.

— Гази видумали! У, німецька ковбаса проклята!

Поверталися додому ми трохи пригнічені. Чому — не знаю. Мабуть тому, що стомлені сірі полонені не справили на нас того враження, на яке ми сподівалися. Коли б не шинелі, вони схожі були б на біженців. Такі самі худі, виснажені обличчя, така сама втома і якась стомлена байдужість до всього навколишнього.

Розділ четвертий

Нас розпустили на літні канікули. Ми з Федьком склали всілякі плани на літо. Роботи попереду було багато.

По-перше, треба було збудувати пліт і, спустивши його в ставок, що прилягав до нашого садка, оголосити себе володарями моря і дати морський бій з'єднаному флотові Пантюшкіних і Сімакових, що оберігав підступи до їхніх садів на другому березі.

У нас і до цього часу був маленький флот — спущена на воду садова хвіртка. Але в бойовому відношенні він значно поступався перед силами ворога, у якого була половина старих воріт, що заміняла важкий крейсер, і легкий міноносець, перероблений з корита, з якого раніш годували худобу.

Сили були явно нерівні.

Тому ми вирішили посилити наше озброєння, збудувати колосальний наддредноут за останнім словом техніки.

Як матеріал для будівництва ми мали використати колоди розвалені бані. Щоб не лаялась мати, я обіцяв їй, що наш дредноут можна буде завжди використати замість кладок для прання білизни.

На протилежному березі ворог, помітивши наше переозброєння, занепокоївся і почав теж щось споруджувати, але наша агентурна розвідка донесла нам, що противник проти нас не може виставити нічого серйозного, бо не має будівельного матеріалу. Спроби ж потягти з двору дошки, що ними мали обшальовувати сарай, успіху не мали: сімейна рада не схвалила самовільного витрачання матеріалів не за призначенням, і ворожі нам адмірала — Сенька Пантюшкін і Гришка Сімаков — були нещадно відшмагані батьками.

Кілька днів ми морочились з колодами. Збудувати дредноут було нелегко. Потрібно було багато грошей і часу, а в нас з Федьком якраз тоді був час фінансових труднощів. Самих цвяхів пішло більш як на півкарбовання, а ще ж треба було придбати вірьовки для якоря і матеріал для прапора.

Щоб роздобути все потрібне, ми змушені були вдатись до таємної позики сімдесяти копійок під заставу двох підручників закону божого, німецької граматики Глезер і Петцольд та хрестоматії з російської мови.

Зате дредноут наш вийшов на славу. Спускали ми

Його вже надвечір. Допомагали спускати Тимко Штукін і Яшка Цуккерштейн. Глядачами прийшли всі діти чоботаря, моя сестричка і дворовий собачка Вовчок, він же Шарик, він же Жучок — звав його кожний, як хотів. Пліт затріщав, заскрипів і важко шубовснув у воду. Зараз же залунало голосне «ура», салют з пугачів, і над дредноутом звився прапор.

Прапор у нас був чорний з червоними бережками і синім колом посередині.

Розвіваючись на легенькому теплому вітрі, він ефектно затріпотів, — ми знялися з якорів.

Наближався вечір. Чути було далеке дзвякання бубонців, — то поверталась череда кіз, яких в Арзамасі сила-силенна.

На дредноуті були я і Федько. Позад нас, на чималій віддалі, пливла наша маленька хвіртка, яка мала бути посильним судном.

Наша ескадра поволі, свідома своєї сили, впливляла на середину ставка і продефілювала перед чужими берегами. Даремно ми викликали противника і в рупор, і сигналами — він не хотів приймати бою і ганебно ховався в бухті під напівзгнилою вербою. У безсилій люті берегова артилерія відкрила по наших суднах вогонь, але ми зразу ж поставили себе поза межами досягання гармат противника і спокійно відпливли в свій порт, не зазнавши ніякої втрати, якщо не зважати на легку контузію картоплиною, що її дістав у спину Яшка Цуккерштейн.

— О-го-го! — закричали ми відпливаючи. — Що, слабб вам вийти назустріч?

— Підождіть! Вийдемо, не хваліться передчасно, не злякались!

— Отож-бо й видно, що не злякались. Боягузи нещасні!

Ми благополучно ввійшли в свій порт, кинули якорі і, міцно на ланцюг закріпивши плоти, вискочили на берег.

Того ж вечора ми з Федьком мало не посварились. Ми не домоворились заздалегідь, хто буде командувати флотом. На мою пропозицію командувати йому посильним судном Федько відповів презирливим плювком. Тоді я запропонував йому, крім цього, бути начальником порту, начальником берегової артилерії, а також повітряних

сил, як тільки вони в нас з'являться. Але навіть повітряні сили не спокусили Федька, і він уперто стояв на тому, що хоче бути адміралом, а в противному разі пригрозив перекинутись до ворога.

Тоді, не бажаючи втрачати цінного помічника, я плюнув і запропонував бути адміралом по черзі: день — він, день — я.

Так ми й вирішили.

Ми змайстрували два луки, запаслись десятком стріл і пішли в перелісок. У запасі в нас було кілька «жаб». «Жабам» звались паперові трубочки, складені в кілька разів, туго перетягнуті шворкою і начинені сумішшю бертолетової солі з товченим вугіллям. Ми прив'язували «жабу» до кінця стріли, один натягав шворку, другий підпалював у «жаби» шнур. Одразу ж стріла летіла в небо, і «жаба» розривалась високо в повітрі, металась вогненними зигзагами, лякаючи галок і ворон.

Перелісок прилягав до кладовища. Був він густий, весь зритий ямами, з багатьма маленькими ставками. На тінистих зелених лужках цвіло жовте латаття, куряча сліпота і росла папороть.

Награвшись доскочу, ми перелізли через мур і опинились у найдальшому й найглухішому кутку кладовища. Тиша, яку порушувало тільки різноголосе щебетання пташок, що ховались у листі, впливала заспокійливо на наш збуджений грою настрій.

Пробираючись через пустир повз могилки, що іноді ледве виступали над землею, ми розмовляли півголосом.

— Глянь, — сказав я Федькові, — зараз за поворотом почнуться солдатські могили. Минулого тижня тут поховали Семена Кожевникова з лазарету. Я, Федьку, добре пам'ятаю Кожевникова. Ще задовго до війни, коли я був зовсім маленьким, він приходив до мого батька. Він одного разу подарував мені резинку для рогатки. Гарна була резинка. Тільки її потім мати в піч укинула — нібито я камінцем у Басюгіних шибку вибив.

— А хіба ні?

— Ну так що ж, що я? Так це ж довести треба було, а то ніхто не бачив, і тільки через те, що підозрівали... Яка ж це справедливість виходить? А коли б не я розбив, тоді, значить, однаково — на мене?

— Однаково, — погодився Федько. — Вони, матері, завжди такі. У дівчат нічого не чіпають, а як хлопчачу

якусь іграшку помітять, так і викидають. У мене мати дві стріли з цвяхом зламала та потім щура з клітки вийняла. А одного разу ще гірше було... Вигвинтив я кульку порожню. Знаєш, що ото на ліжках для прикраси прикручені. Мати саме до церкви пішла. Сиджу собі, дістав селітри, вугілля. Ну, думаю, начиню кульку порохом, а потім у переліску вибух зроблю. І так захопився роботою, що й не помітив, як мати ззаду опинилась. «Ти нащо,— каже,— кульку з ліжка скрутив? Ах ти, проклятий! А я дивлюсь, куди в мене кульки поділись?» Та як трісне мене по голові! Добре, що батько заступився. Питає: «Нащо кульку взяв?» — «Хіба, — відповідаю йому,— не бачиш?.. Бомбу робити». Нахмурився він. «Кинь, — каже, — не грайся такими речами. Бач, який терорист знайшовся!» А сам засміявся і по голові погладив.

— Фельку,— сказав я йому спокійно,— а я знаю, що таке терорист. Це — котрі бомби в поліцаїв кидають і проти багатих. А ми, Фельку, які — бідні чи багаті?

— Середні, — відповів Фелько подумавши. — Щоб дуже бідні, цього теж не можна сказати. У нас, як батько знайшов посаду, то щодня обід, а як неділя, то ще мати й пироги пече та іноді компот. Я страх люблю компот! А ти любиш?

— І я люблю. Тільки я кисіль з яблук ще більше люблю. Я теж так думаю, що середні. Он у Бебешиних фабрика ціла. Я одного разу був у їхнього Васька. В них однієї прислуги скільки і лакей! А Васькові батько живого коня подарував... поні зветься.

— У них, звісно, все є, — погодився Фелько, — у них грошей дуже багато. А купець Синюгін вишку над будинком спорудив і телескоп поставив. Величе-е-зний! Як набридне йому все на землі, так і йде Синюгін на ту вишку, туди йому закуску несуть, пляшку... І сидить він цілу ніч та на зірки й планети дивиться. Тільки недавно він на тій вищі випивав із знайомими, так, кажуть, після їхнього перегляду якесь скло лопнуло, тепер нічого вже не видно.

— Фельку! А чому Синюгін, наприклад, і на зірки, і на планети, і все йому можна, а іншому — дуля? Он Сигов, що на його фабриці працює, так тому не то що на планети, а просто їсти нічого. Вчора приходив униз до чоботаря полтиника позичати.

— Чому?.. От іще... я відкіль знаю? Ти спитай у вчителя або в батьшки.

Федько помовчав, зірвав на ходу гілку пахучого здичавілого жасмину і потім додав уже тихше:

— Батько казав, що незабаром усе буде навпаки.

— Що навпаки?

— Все як є. Я, Борко, і сам ще як слід не розібрався. Я ніби спав, а насправді навмисне. Батько з заводським сторожем розмовляв, що ніби знову страйки, як у п'ятому році, будуть. Ти знаєш, що було в п'ятому році?

— Знаю, та тільки не дуже, — відповів я, почервонівши.

— Революція була. Тільки не вдалась. Це означає, щоб поміщиків палити, щоб усю землю селянам, щоб усе від багатих для бідних. Я, знаєш, усе це з їхньої розмови почув.

Федько замовк. І знову мені досадно стало, чому Федько знає більше за мене. Я б теж дізнався, та нема в кого. І в книжках про це нічого не писано. І ніхто про це зі мною не розмовляє.

Дома вже, після обіду, коли мати прилягла відпочити, я сів до неї на ліжку і сказав:

— Мамо, розкажи мені що-небудь про п'ятий рік. Чому з іншими говорять про це? Федько про все цікаве знає, а я ніколи нічого не знаю.

Мати швидко обернулась, нахмурила брови, очевидно хотіла вилаяти мене, потім роздумала ляяти і подивилась з такою цікавістю, ніби побачила мене вперше.

— Про який це п'ятий рік?

— Як про який? Ти сама знаєш, про який. Ти он яка велика. Тобі тоді вже багато років було, а мені тільки один рік, і я зовсім нічого не запам'ятав.

— Та що ж тобі розказувати? Це в батька треба б питати, він уміє про це розказувати. А я в п'ятому році світу через тебе, шибеника, не бачила. Теж... таке було дитячко, що й не дай господи... горлате, крикливе, жодної хвилини спокою не давав. Як почнеш горлати цілу ніч підряд, то тут бувало про білий світ і про себе забудеш.

— А чого ж, мамо, я кричав? — спитав я, трохи образившись. — Може, я боявся тоді? Кажуть, стрільба була і козаки. Може, з переляку?

— З якого там ще переляку! Так просто, вередливий був і горлав. Який у тебе тоді міг бути переляк? До нас

з обшуком одного разу вночі жандарми прийшли, і чого шукали — сама не знаю. Тоді в багатьох підряд обшуки були. Всю як є квартиру перерили, нічого не знайшли. Офіцер такий ввічливий був. Пальцем тебе полоскотав, а ти смієшся. «Хороший, — каже, — хлопчик у вас». А сам, ніби жартуючи, на руки тебе взяв і тимчасом моргнув жандармові, а той почав чогось у твоїй колиці нишпорити. Раптом як потекло з тебе! Ой лишенько мені, прямо офіцерові на мундир. Ой ти, боже мій! Я тебе мерщій схопила, несучи офіцерові ганчірку. Подумати тільки! Мундир новий — і весь наскрізь, і на штани попало, і на шаблю. Всього як є облив, шельма отака! — І мати засміялась.

— Ти, мам, усе мені про інше розказуєш, — зовсім образившись, перебив я. — Я про революцію питаю, а ти дурниці якісь...

— Та ну тебе... причепився! — відмахнулась мати.

Але тут, помітивши моє засмучене обличчя, вона подумала, дістала в'язку ключів і сказала:

— Що я тобі розповідатиму? Піді відімкни комірчину... Там у великому ящику зверху всякий мотлох, а внизу ціла купа батькових книжок була. Пошукай... Якщо не всі він подер, то, може, і знайдеш яку і про п'ятий рік.

Я швидко схопив в'язку ключів і кинувся до дверей.

— Та коли ти, — крикнула мені навздогін мати, — замість ящика з книжками в банку з варенням залізеш або знов, як минулого разу, з глечиків сметану познімаєш, то я тобі таку революцію покажу, що довго пам'ятатимеш!

Кілька днів підряд я читав. Пам'ятаю, що з двох відібраних книжок у першій я прочитав тільки три сторінки. Звалась ця наугад взята книжка «Філософія злиднів». З цієї мудрої філософії я тоді нічого нічого не зрозумів. Але зате друга книжка — оповідання Степняка-Кравчинського — була мені зрозуміла; я прочитав її до кінця і перечитав знову.

У тих оповіданнях все було навиворіт. Там героями були ті, яких ловила поліція, а поліцейські шпигуни замість того, щоб збуджувати співчуття, викликали тільки зневагу й обурення. Говорилось у цих книжках про революціонерів. У революціонерів були свої таємні організації, друкарні. Вони готували повстання проти поміщиків, купців і генералів. Поліція боролася з ними, ловила їх.

Тоді революціонери йшли в тюрми і на страту, а ті, що залишалися живі, продовжували їхню справу.

Мене захопила ця книжка, бо досі я не знав нічого про революціонерів. І мені досадно стало, що Арзамас такий поганий городок, в якому нічого й не чути про революціонерів. Злодії були: у Тушкових з горища всю білизну потягнули; конокради-цигани були, навіть справжній розбійник був — Ванька Сельодкін, який убив акцизного контролера, а от революціонерів не було.

Розділ п'ятий

Я, Федько, Тимко і Яшка Цуккерштейн тільки-но зібралися грати в городки, як прибіг із саду чоботарів хлопчик і повідомив, що до нашого берега причалили таємно два плоти Пантюшкіних і Сімакових; зараз ці прокляті адмірали відбивають замок, щоб забрати наші плоти на свій бік.

Ми з криком-гуком побігли в садок. Помітивши нас, вороги швидко вискочили на свої плоті і відчалили.

Тоді ми вирішили переслідувати й потопити противника.

Того дня командував дредноутом Федько. Поки він і Яшка відпихали важкий, неповороткий пліт, ми з Тимком на старому суденці пустились навперейми противникові. Наші вороги одразу зробили помилку. Очевидно, не сподіваючись, що ми будемо їх переслідувати, вони, замість зразу рушити до свого берега, взяли курс далеко вліво. Коли ж вони помітили свою помилку, то були вже далеко і тепер напружували всі свої сили, намагаючись проскочити, перш ніж ми встигнемо перетяти їм шлях. Але Федько і Яшка ніяк не могли відв'язати великий пліт. Перед нами з Тимком було героїчне завдання — на легкому суденці затримати на кілька хвилин подвійні сили ворога.

Ми опинились без підтримки перед ворожою ескадрою і самовіддано відкрили по ній вогонь. Нічого й казати, що ми самі зараз же потрапили під сильний перехресний обстріл.

Уже двічі мені попало грудкою по спині, а в Тимка збило кашкет у воду. Почали вичерпуватись запаси наших снарядів, і ми були наскрізь промоклі, а Федько і Яшка ще тільки відчалювали од берега.

Помітивши це, ворог вирішив іти напролом.

Ми не могли витримати сутички з їхніми плотами — наша хвіртка була б безумовно потоплена.

— Ураганний вогонь останніми снарядами! — скомандував я.

Відчайдушними залпами ми затримали противника тільки на півхвилини. Наш дредноут повним ходом поспішав нам на допомогу.

— Тримайтесь! — кричав Федько, відкриваючи вогонь з далекої дистанції.

Проте ворожі судна були майже поруч. Лишалось тільки дозволити їм тікати в захищений порт або загородити шлях, ризкуючи витримати смертельний бій. Я зважився на останнє.

Сильним ударом жердини я поставив свій пліт поперек шляху.

Перший ворожий пліт з силою налетів на нас, і ми з Тимком враз опинились по горло в теплій запліснявілій воді. Але від удару пліт противника теж зупинився. Цього нам тільки й треба було. Наш могутній дредноут — величезний, неповороткий, але міцно збитий — на повному ході врізався в борт ворожого судна і перекинув його. Залишався ще міноносець з свинячого корита. Користаючись своєю швидкохідністю, він хотів був проскочити мимо, але і його перекинули жердиною.

Ми з Тимком вилізли на Федьків пліт, і тепер тільки голови ворожої команди стирчали з води.

Але ми були великодушні: взявши на буксир перекинуті плоты, дозволили вилізти на них переможеним і з тріумфом, під гучні крики хлопчиків, що обсіли огорожі садів, доставили трофеї і полонених до себе в порт.

Листи від батька ми одержували рідко. Батько писав мало і все те саме: «Живий, здоровий, сидимо в окопах, і сидіти, здається, кінця-краю не видно».

Мене розчаровували його листи. Що це таке, справді? Людина з фронту не може написати нічого цікавого. Описав би бій, атаку або якісь героїчні подвиги, а то прочитаєш листа, і залишається враження, що ніби нудьга на тому фронті гірша, ніж в Арзамасі грязької осені.

Чому інші, от, наприклад, прапорщик Тупиков, брат

Митьків, надсилає листи, описуючи бої й подвиги, і щотижня надсилає всякі фотографії? На одній фотографії він знятий біля гармати, на другій — біля кулемета, на третій — верхи на коні, з оголеною шаблею, а от ще одну прислав, так на тій навіть голову з аероплана висунав. А батько — не те, щоб з аероплана, а навіть в окопі жодного разу не сфотографувався і ні про що цікаве не пише.

Одного разу, вже надвечір, у двері нашої квартири хтось постукав. Увійшов солдат з милицею і на дерев'янці і спитав мою матір. Матері не було дома, але вона мала скоро прийти. Тоді солдат сказав, що він товариш мого батька, служив з ним в одному полку, а тепер їде назавжди додому, в село нашого повіту, і привіз нам від батька поклін і листа.

Він сів на стілець, поставив під грубкою милицю і, пошукавши за пазухою, дістав відтіль заяложений лист.

Мене зразу ж здивувала незвичайна товщина пакета. Батько ніколи не надсилав таких товстих листів, і я вирішив, що, мабуть, у лист вкладені фотографії.

— Ви з ним разом служили, в одному полку? — запитав я, з цікавістю розглядаючи худе, як мені здалося, похмуре лице солдата, сіру пом'яту шинель з георгіївським хрестиком і незграбну дерев'янку, прироблену до лівої ноги.

— І в одному полку, і в одній роті, і в одному взводі, і в окопі поруч, лікоть до ліктя... Ти його син, чи що, будеш?

— Син.

— Он що! Борис, значить? Знаю. Чув від батька. Тут і тобі посилка є. Тільки батько наказував, щоб заховав ти її і не чіпав, аж поки він не повернеться.

Солдат сунув руку в саморобну шкіряну сумку, зшити з старої халяви; при кожному його рухові по кімнаті розходились хвилі важкого запаху йодоформу.

Він вийняв загорнутий у ганчірку й туго перев'язаний пакунок і подав його мені. Пакунок був невеликий, проте важкий. Я хотів розпакувати його, але солдат сказав:

— Зачекай, не поспішай. Устигнеш ще подивитись.

— Ну, як у вас на фронті, як ідуть бої, який дух у нашого війська? — запитав я спокійно й солідно.

Солдат подивився на мене і примружився. Під його важким, трохи насмішкуватим поглядом я зніяковів, і саме запитання здалось мені якимсь пишномовним і надуманим.

— Іч який! — І солдат усміхнувся. — Який дух? Відомо, любий, який дух в окопі може бути... Важкий дух. Гірший, ніж у нужнику.

Він дістав кисет, мовчки скрутив цигарку, випустив сильний струмінь їдкого махоркового диму і, дивлячись мимо мене на почервоніле від заходу вікно, додав:

— Обридло. все, осточортіло все, аж гірко. І кінця щось не видно.

Увійшла мати. Побачивши солдата, вона зупинилась біля дверей і схопилась рукою за клямку.

— Що... що трапилось? — тихо спитала вона зблідлими губами. — Що-небудь про Олексія?

— Тато листа прислав! — закричав я. — Товстого... напевне, з фотографіями. І мені теж подарунок прислав.

— Живий, здоровий? — питала мати, скидаючи хустку. — Як побачила з порога сіру шинель, то в мене серце так і тьохнуло. Напевне, думаю, з батьком що-небудь трапилось.

— Поки що не трапилось, — відповів солдат. — Низько кланяється, ось пакет просив передати. Не хотів він поштою... Пошта тепер ненадійна.

Мати розірвала конверт. Ніяких фотографій у ньому не було, тільки пачка засмальцьованих, списаних аркушків.

До одного з них пристав шматочок глини і зелена засохла травинка.

Я розгорнув пакунок — там лежав невеличкий маузер і запасна обойма.

— Що це батько вигдав! — сказала невдоволено мати. — Хіба це іграшка?

— Нічого, — відповів солдат, — хіба в тебе син дурний, чи що? Дивись, адже ж він уже он який, скоро з мене ростом буде. Хай сховає поки що. Хороший пістолет. Його Олексій у німецькому окопі знайшов. Хороша штука. Потім завжди здатися може.

Я доторкнувся до холодної точеної рукоятки і, обережно загорнувши маузер, поклав його в ящик.

Солдат пив у нас чай. Випив склянок сім і все розповідав нам про батька і про війну. Я випив лише

півсклянки, а мати й зовсім не доторкнулась до чашки. Пошукавши серед своїх пляшечок, вона дістала одну з спиртом і налила солдатіві. Солдат скривився, долив спирт водою і, поволі випивши горілку, зітхнув і похитав головою.

— Життя нікудишне стало, — сказав він, відсуваючи склянку. — З дому писали, що господарство прахом іде. А чим допомогти можна було? Самі голодували місяцями. Такий сум брав, що думаєш — хоч би вже кінець. Замотались люди до краю! Бувало іноді закипить душа, як іржава вода в казанку. Ех, думаєш, якби була сила, плюнув би й повернувся назад. Хай воює, хто хоче, а я в німця нічого не позичав, і він мені нічого не винен! Ми з Олексієм багато про це говорили. Ночі довгі... Спати блоха не дає. Тільки і втіхи, що пісні та балачки. Іноді плакати хочеться або задушити кого-небудь, а ти сядеш і заспіваєш. Плакати — сліз немає. Злість зірвати на кому слід — руки короткі. Ех, кажеш, хлопці, друзі хороші, товариші милі, давайте хоч пісні заспіваємо!

Лице солдата почервоніло, вкрилось потом, і по кімнаті густіше й густіше розходився запах йодоформу. Я відчинив вікно. Зразу повіяло вечірньою прохолодою, прілим сіном, складеним по дворах, і перестиглими вишнями.

Я сидів на підвіконні, водив пальцем по шибці і слухав, що говорив солдат. Слова солдата залишали на душі осадок гіркого сухого пилу, і цей пил поступово вкривав густим нальотом усі доти чіткі і зрозумілі для мене уявлення про війну, про її героїв і її святе значення. Я майже з ненавистю дивився на солдата. Він скинув пояс, розстібнув мокрий комір сорочки і, видно сп'янівши, говорив далі:

— Смерть, звісно, погано. Але не смертю ще погана війна, а образою. На смерть не ображаєшся. Це вже такий закон, що рано чи пізно, а людині треба вмирати. А хто видумав такий закон, щоб воювати? Я не видумував, ти не видумував, він не видумував, а хтось же от видумав. Та от, якби господь бог був всемогутній, всеблагий і всемилостивий, як про це в книжках пишуть, хай покликав би він ту людину і сказав би: «А скажи мені, для яких це потреб втягнула ти в війну мільйони народів? Яка їм і яка тобі від цього користь? Викладай

усе чисто, щоб усім було ясно і зрозуміло». Тільки... — Тут солдат похитнувся і мало не впустив склянку. — Тільки... не любить щось господь у земні діла втручатися. Ну що ж, зачекаємо, потерпимо. Ми — народ терплячий. Але вже як увірветься терпець, тоді, мабуть, доведеться самим розшукувати і суддів і винуватців.

Солдат замовк, нахмурився, спідлоба подивився на матір, яка, опустивши очі на скатерку, за весь час не сказала й слова. Він устав і, простираючи руку до тарілки з оселедцем, сказав примирливо, з докором:

— Ну, та що ти... От ще про що заговорили! Пусте... Всьому буде час, буде й кінець. Чи немає в тебе, хазяйко, ще в пляшці?

І мати, не підводячи очей, долила йому в склянку краплі теплого пахучого спирту.

Цілу цю ніч за стіною проплакала мама; шелестіли один по одному перегортувані аркуші батькового листа. Потім через щілину мигнув тьмянний зелений вогник лампадки, і я догадався, що мати молиться. Батькового листа вона мені не показала. Про що він писав і чого вона тієї ночі плакала, я так і не зрозумів тоді.

Солдат пішов від нас уранці.

Перед тим як іти, він поплескав мене по плечі і сказав, ніби я його про щось питаю:

— Нічого, любий... Твоє діло молоде. Ех! Певно, ти і не таке ще побачиш!

Він попрощався й пішов, притупуючи дерев'яною, несучи з собою милицю, запах йодоформу й гнітючий настрій, викликаний його присутністю, його кашляючим сміхом і гіркими словами.

Розділ шостий

Минало літо. Федько весь час готувався до переєкзаменовки. Яшка Цуккерштейн захворів на пропасницю, і я якось несподівано залишився сам.

Я валявся на ліжку, читав батькові книжки і газети.

Про кінець війни нічого не було чути. До міста наїхало багато біженців, бо німці далеко просунулись вперед по фронту і зайняли вже більш як половину Польщі. Багатші біженці розмістились по приватних квартирах, але таких було мало. Наші купці, монахи й священники

були люди набожні і неохоче пускали до себе біженців, здебільшого бідних багатосімейних євреїв, і біженці жили, головним чином, у бараках біля переліску, за містом.

На той час із сіл усю молодь, усіх здорових чоловіків погнали на фронт. Багато господарств зруйнувалось. Працювати на полях було нікому, і до міста потяглися жебраки — старі, жінки й діти.

Раніш бувало ходиш цілий день по вулицях — і жодного незнайомого не зустрінеш. Іншого хоч прізвища не знаєш, так обов'язково де-небудь зустрічав, а тепер траплялись на кожному кроці незнайомі, чужі обличчя — євреї, румуни, поляки, полонені австрійці, поранені солдати з госпіталю Червоного хреста.

Невистачало продуктів. Масло, яйця, молоко за дорогу ціну розкуповували на базарі з самого ранку. Біля булочних утворювались черги, зник білий хліб, та й чорного не всім ставало. Купці немилосердно підвищували ціни на все, навіть на харчові продукти.

Говорили у нас, що лише один Бебешин за останній рік нажив стільки ж, скільки за п'ять попередніх. А Синюгін — той і зовсім так розбагатів, що пожертвував шість тисяч на церкву; забувши за свою вишку з телескопом, він виписав з Москви справжнього, живого крокодила, якого пустив у спеціально викопаний басейн.

Коли крокодила везли з вокзалу, за возом ішло стільки цікавих, що косий паламар Спаської церкви Гришка Бочаров, не розібравши, прийняв процесію за хресний хід з Оранською іконою божої матері і вдарив у дзвони. Гришці від єпископа було за це призначено тринадцятиденну покуту. Багато ж богомольців говорили, що Гришка бреше, ніби задзвонив помилково, а зробив він це навмисне, з пустощів. Мало йому покути, а треба б для прикладу посадити в тюрму, бо похорони за хресний хід прийняти — це ще сяк-так, але щоб таку богомерзку скотину з пресвятою іконою сплутати — це вже смертний гріх!

Закривши книжку, я вибів на вулицю. Робити мені було нічого, і я побіг за місто, на кладовище, до Тимка Штукіна. Тимка вдома я не застав. Батько його, сивий дужий дід, старий знайомий мого батька, поплескав мене по плечі й сказав:

— Ростеш, хлопче? Батько приїде і не впізнає. Ростом ти в батька вдався, он який здоровенний. А мій Тимко, хто його знає, в діда, чи що, по матері вдався, — кволий, як комар. І куди в нього тільки жратва йде?! А батько здоровий? Будете писати — від мене поклін. Хороша, справжня людина. Ми з ним вісім років у сільській школі попрацювали. Він — учителював, а я — сторожував... Тільки давно це... Ти зовсім писклям був, не пам'ятаєш. Ну, йди! Тимко тут десь, щиглів ловить. Пошукай у березах, там, у кутку, за солдатськими могилами. Ближче він не ловить — староста, як побачить, лається...

Тимка я знайшов у березняку. Він стояв під деревом і, тримаючи в руці палицю з зашморгом, обережно підводив його під ледве помітного в пожовклому листі щигля. Тимко злякано, майже благально подивився на мене і закивав головою, щоб я не підходив ближче й не сполохав птаха. Я зупинився.

Дурнішого птаха за щигля, по-моєму, не було ніколи на світі. До кінця довгого тонкого вудлища хлопці-птахолови прикріплюють кінський волос і роблять зашморг. Зашморг цей треба обережно накинути на шию щиглеві.

Тимко повільно підвів кінець вудлища до самої голови пташки. Щиголь скоса глянув на зашморг і лівиво перескочив на сусідню гілку. Висунувши кінчик язика, намагаючись не дихати, Тимко знов почав підводити зашморг. Дурний щиголь з цікавістю поглядав на Тимкову роботу. Він по-ідіотському безтурботно дозволив обвести зашморгом настобурчену голівку. Тимко шарпонував палицю, і напівзадушений щиголь, не встигнувши писнути, полетів на траву, відчайдушно тріпаючи крильми. Через хвилину він уже стрибав у клітці вкупі з п'ятьма іншими полоненими товаришами.

— Бачив?! — загорлав Тимко, підстрибуючи на одній нозі. — От, брат, як ловко... Цілих шість штук. Тільки щиглі всі. Синицю так не впіймаєш... Ії западенькою треба або лучком... Хитрюща! А ці дурні самі головою лізуть...

Раптом Тимко урвав себе на півслові, обличчя його скам'яніло в такому виразі, ніби його хтось гепнув поліном по голові. Посварившись на мене пальцем, він постояв, не ворухнувшись, хвилини зо дві, потім знову підстрибнув і спитав:

— А що, чув?

— Нічого не чув, Тимку. Чув, паровоз на вокзалі загув.

— Господи ти боже мій! Він не чув!— здивовано сплеснув руками Тимко. — Вільшанка!.. Чув ти, пере-
свиснуласть?.. Справжня, краснозванка. Я вже з посвисту
чую, я її, голубоньку, другий тиждень висліджую. Знаєш,
де утопленика поховали? Ну, так от вона там, у кленах,
десь живе. Там густі клени, а тепер у них листя, як вогонь,
червоне... Ходім подивимось.

Тимко знає кожну могилу, кожний пам'ятник. На ходу
підстрибуючи по-пташиному, він показує мені:

— Ось тут — пожежник лежить... минулого року зго-
рів, а тут — Чурбакін сліпий. Тут усі такі, тут купців не
ховають, для купців хороша земля відведена... Он Синю-
гіній бабусі який пам'ятник поставили, з архангелами.
А ось тут, — Тимко ткнув пальцем на ледве помітний гор-
бик, — тут вішальника поховано. Батько казав, що сам
він, навмисне повісився... слюсар з депо. От уже не знаю,
як це можна самому, навмисне?

— Від поганого життя, мабуть, Тимку, адже ж не від
доброго?

— Ну-у, що ти! — здивовано й заперечливо протягнув
Тимко. — Від якого ж поганого? Хіба ж воно погане?

— Хто — воно?

— Та життя! Ой, яке ж хороше! Як же можна, щоб
смерть краща була? То бігаєш і все, що хочеш, а то —
лежи!

Тимко засміявся дзвінким, щебетливим сміхом і знов
раптом завмер, ніби його приголомшили, і, постоявши з
хвилину, сказав пошепки:

— Тихше тепер... Вона тут десь, недалеко, ховається...
Тільки ж хитра! Ну, та однак я її впіймаю.

Тільки надвечір повернувся я від Тимка. Чудний хлоп-
чина, він усього на півтора року молодший за мене, а та-
кий маленький, що йому не тільки дванадцяти, а й десяти
років не можна було дати. Завжди він метушився, това-
риші з нього глузували, частенько давали йому щигликів
по потилиці, але він ніколи надовго не ображався. Коли
Тимко просив що-небудь, ну, скажімо, складаний но-
жик, щоб олівця застругати, або перо, або розв'язати
важку задачу, то завжди дивився просто в обличчя ве-
ликими круглими очима і чомусь винувато посміхався.
Він був боягузом, але і боязкість у нього була особлива.

Не було для Тимка більшого страху, ніж той, який він відчував при наближенні інспектора або директора. Одного разу під час уроку прийшов швейцар і сказав, що Тимка просять в учительську. Тимко не міг зразу підвестися з парти; потім обвів очима весь клас, ніби питаючи: «Та за що ж? Йй-бо, я ні в чому не винен». Рябувате обличчя його посіріло, і він непевно вийшов за двері.

Під час перерви ми довідалися, що викликали його не для того, щоб закувати в кайдани і відправити на каторгу і навіть не для того, щоб записати в кондуїт, а просто, щоб він розписався за одержаний минулого року безплатний підручник з арифметики.

Через два дні в нас почалося навчання. В класах шум і гомін. Кожний розказував про те, як він провів літо, скільки наловив риби, раків, ящірок, їжаків. Один хвалився забитим яструбом, другий запально розповідав про гриби й суниці, третій божився, що впіймав живу гадюку. Були в нас і такі, що на літо їздили в Крим і на Кавказ — на курорти. Але їх було небагато. Ці тримались осторонь, про їжаків і суниці не розмовляли, а солідно розповідали про пальми, про купання і про коней.

Вперше цього року нам оголосили, що через дорожнечу попечитель дозволив замість сукняної форми носити форму з іншої, дешевшої матерії.

Мати пошила мені гімнастюрку й штани з якоїсь матерії, що звалася «чортовою шкірою».

«Шкіра» ця справді, мабуть, була здерта з чорта, бо коли одного разу, втікаючи з монастирського саду від здорового ченця, озброєного ломакою, я зачепився за цвях на паркані, то штани не роздерлись і я завис на паркані, скориставшись з цього, чернець встиг дати мені два добрі ляпаси.

Було ще одне нововведення. До нас прикомандирували офіцера, дали дерев'яні гвинтівки, які зовні зовсім схожі були на справжні, і почали навчати військового строю.

Після того листа, що його привіз нам від батька безногий солдат, ми не одержали жодного. Щоразу, коли Федьків батько проходив з сумкою по вулиці, моя маленька сестричка, яка довго підстерігала, коли він з'явиться, висувала з вікна голову й кричала тоненьким голоском:

— Дядьку Сергію! Нам немає від тата?
І той відповідав завжди однаково:
— Немає, дочко, немає сьогодні! Завтра, мабуть, буде.
Але і завтра теж нічого не було.

Розділ сьомий

Одного разу, вже у вересні, Федько засидівся в мене до пізнього вечора. Ми разом зачували уроки.

Ледве ми скінчили і він склав книжки та зошити, збираючись бігти додому, як раптом линув сильний дощ.

Я побіг зачиняти вікно, що виходило в сад.

Налітаючі пориви вітру із свистом піднімали з землі цілі купи засохлого листя; кілька великих крапель бризнуло мені в обличчя.

Я насилу причинив одну половину вікна, висунувся за другою, як раптом чимала грудка глини впала на підвіконня.

«Ну й вітер!— подумав я.— Так усі дерева переламати можна».

Повертаючись у сусідню кімнату, я сказав Федькові:

— Буря справжня. Куди ти, дурню, зібрався? Такий дощ ллє! Дивись, яку грудку землі в вікно вітром закинуло.

Федько глянув недовірливо:

— Що ти брешеш? Хіба таку грудку може закинути?

— Ну, отакої!— образився я.— Кажу ж тобі: тільки що я почав зачиняти, як гепнулась на підвіконня.

Я подивився на грудку глини. Чи не кинув хто, справді, навмисне? Але зараз же схаменувся й сказав:

— Дурниці які! Нікому кидати. Кого в таку погоду в сад занесе? Звичайно, вітер.

Мати сиділа в сусідній кімнаті й шила. Сестричка спала. Федько побув у мене ще з півгодини. Небо прояснилось. Через мокре вікно заглянув у кімнату місяць; вітер почав ущухати.

— Ну, я побіжу,— сказав Федько.

— Іди. Я не піду за тобою двері зачиняти. Ти причини їх міцніше, замок сам заскочить.

Федько насунув на лоб картуза, поклав книжки за пазуху, щоб не промокли, і пішов. Я чув, як гучно стукнули зачинені ним двері.

Я почав скидати черевики, збираючись лягти спати.

Глянувши на підлогу, я побачив впущений і забутий Федьком зошит. Це був той самий зошит, у якому ми розв'язували задачі.

«От дурний! — подумав я. — Завтра в нас алгебра — перший урок... Ото шукатиме. Треба буде взяти його з собою».

Скинувши одягу, я сковзнув під ковдру, але не встиг ще перевернутись, як у передній залунав неголосний, обмежний дзвінок.

— Кого там ще несе? — спитала здивована мати. — Чи не телеграма від батька?.. Та ні, листоноша сильно за ручку шарпає. Ану, піди відчини.

— Я, мам, роздягся вже. Це, мам, мабуть, не листоноша, а Федько, він у мене потрібний зошит забув, та, мабуть, оце по дорозі схаменувся.

— От іще ідол! — розсердилась мати. — Що він, не міг ранком забігти? Де зошит?

Вона взяла зошит, взула на босу ногу туфлі й вийшла.

Мені чути було, як туфлі її човгали по сходах. Цокнув замок. І зараз же знизу до мене долетів глухий, придушений крик. Я схопився. У першу хвилину я подумав, що на матір напали грабіжники, і, схопивши з стола свічник, хотів було розбити ним вікно і загорлати на всю вулицю. Але внизу почувся чи то сміх, чи то поцілунок, жвавий, неголосний шепіт. Потім зачовгали кроки двох пар ніг, що піднімалися нагору.

Відчинилися двері, і я так і прилип до ліжка, роздягнений і з свічником у руці.

У дверях, з очима, повними сліз, стояла щаслива, усміхнена мати, а поруч з нею — зарослий щетиною, замазаний у глину, промоклий до нитки, найдорожчий для мене солдат — мій батько.

Один стрибок — і я вже був стиснутий його міцними, загрубілими руками.

За стіною в ліжку заворушилась стривожена шумом сестричка. Я хотів було кинутись до неї і розбудити її, але батько придержав мене і сказав стиха:

— Не треба. Борисе... не буди її... і не шуміть дуже.

Тут він обернувся до матері:

— Варюшо, якщо дівчинка прокинеться, не кажи їй, що я приїхав. Хай спить. Куди б її на ці три дні відіслати?

Мати відповіла:

— Ми відправимо її вранці-рано в Івановське. Вона давно просилась до бабусі. Небо прояснилось, здається. Борис раненько відведе її. Та ти, Олексію, не говори пошепки, вона спить дуже міцно. За мною іноді вночі приходять з лікарні, то вона звикла.

Я стояв, роззявивши рота, і відмовлявся вірити тому, що чув.

«Як?.. Маленьку лупату Тетянку хочуть вранці відправити до бабусі, щоб вона так і не побачила батька, що приїхав у гості? Що ж це таке?.. Для чого це?»

— Борю!— сказала мені мати. — Ти ляжеш у моїй кімнаті, а раненько, годині о шостій, одягнеш Тетянку і відведеш до бабусі... Та не кажи там нікому, що тато приїхав.

Я подивився на батька. Він міцно пригорнув мене до себе, хотів щось сказати, але замість цього ще міцніше обняв і промовчав.

Я ліг на мамине ліжко, а батько й мати залишилися в їдальні і зачинили за собою двері. Довго я не міг заснути. Перекидався з боку на бік, пробував лічити до п'ятдесяти, до ста — сон не приходив.

У голові в мене утворився якийсь хаос. Досить мені було тільки почати думати про все, що трапилось, як зараз же суперечливі думки стикались і безглузді припущення, одне від одного безглуздіші, лізли в голову. Починало трохи стискати скроні, так само як стискає голову, коли довго крутишся на каруселі.

Тільки пізно вночі я задрімав. Прокинувся від легкого скрипу. В кімнату ввійшов з засвіченою свічкою батько.

Я ледь-ледь розплющив очі. Батько був без чобіт. Тихенько, в шкарпетках, він підійшов до Тетянчиного ліжка і нахилив свічку.

Так простояв він хвилини зо три, розглядаючи білі кучері й рожеве личко дівчинки, що спала. Потім нахилився до неї. В ньому боролись два почуття: бажання приголубити дочку і побоювання розбудити її. Друге перемогло. Швидко випростався, повернувся і вийшов.

Двері ще раз скригнули — світло в кімнаті погасло.

...Годинник пробив сім. Я розплющив очі. Крізь жовте листя берези за вікном сяяло сонце. Я швидко одягся і заглянув у сусідню кімнату. Там спали. Причинивши двері, я почав будити сестричку.

— А де мама?— запитала вона, протираючи очі і дивлячись на порожнє ліжко.

— Маму викликали в лікарню. Мама, як ішла, сказала мені, щоб я одвів тебе в гості до бабусі.

Сестричка засміялась і лукаво посварилась на мене пальцем:

— Ой, брешеш, Борко! Бабуся тільки вчора просила мене до себе, мама не пускала.

— Вчора не пускала, а сьогодні передумала. Одягайся швидше... Дивись, яка погода хороша. Бабуся візьме тебе сьогодні в ліс горобину збирати.

Повіривши, що я не жартую, сестричка швидко схопилася і, поки я допомагав їй одягатися, защебетала:

— Так, значить, мама передумала? Ой, як я люблю, коли мама передумує! Давай, Борко, візьмемо з собою кішку Лізку... Ну, не хочеш кішку, тоді Жучка візьмим. Він веселий... Він мене вчора як лизнув у лице! Тільки мама лаялась. Вона не любить, щоб лице лизали. Жучок одного разу лизнув її, коли вона в садку лежала, а вона його хворостоною.

Сестричка скочила з ліжка й побігла до дверей.

— Борко, відчини мені двері. У мене там хустинка в кутку лежить і ще коляска.

Я відтяг її і посадив на ліжко.

— Туди не можна, Тетяно, там чужий дядько спить. Увечері приїхав. Я сам тобі принесу хустинку.

— Який дядько?— запитала вона.— Як того разу?

— Еге, як того разу.

— І з дерев'яною ногою?

— Ні, з залізною.

— Ой, Борко! Я ще ніколи не бачила з залізною. Дай я в щілину подивлюсь тих-е-нько... Я навшпиньках.

— Я ось тобі подивлюсь! Сиди тихо.

Обережно пробравшись у кімнату, я взяв хустинку й повернувся назад.

— А коляску?

— От видумала ще! Чого з коляскою возитись? Там тебе дядько Єгор на справжньому возі покатає.

Стежка в Івановське йшла берегом Теші. Сестричка бігла попереду, щохвилини зупиняючись для того, щоб узяти хворостинку, то подивитись на гусей, що хлюпались у воді, то ще чого-небудь. Я йшов тихенько ззаду. Ранішня свіжість, жовтозелені простори осінніх полів,

одноманітне дзвякання мідних дзвоників череди на пасовиську,— все це заспокійливо впливало на мене.

І тепер уже та настирлива думка, яка так мучила мене вночі, міцно вкоренилась у моїй голові, і я вже не намагався позбутись її.

Я згадав грудку глини, що впала на підвіконня. Звичайно, це не вітер кинув. Як міг вітер вирвати з грядки такий переплутаний корінням шматок? Це кинув батько, щоб притягти мою увагу. Це він у дощ і в бурю ховався в садку, чекаючи, поки піде від мене Федько. Він не хоче, щоб сестричка бачила його, бо вона маленька і може проговоритися про його приїзд... Солдати, які приїжджають у відпустку, не ховаються і не криються ні від кого...

Сумнівів більше не було: мій батько дезертир.

Ідучи назад, я несподівано зіткнувся віч-на-віч з училищним інспектором.

— Горіков,— сказав він суворо,— а це що таке?.. Чому ви під час уроків не в школі?

— Я хворий,— відповів я машинально, не усвідомлюючи всієї безглуздості своєї відповіді.

— Хворий? — перепитав інспектор. — Що ви плетете дурниці? Хворі лежать дома, а не вештаються по вулицях.

— Я хворий,— уперто повторив я,— і в мене температура...

— У кожної людини температура,— відповів він сердито.— Не вигадуйте дурниць і марш зі мною до школи...

«От тобі й на!— подумав я, ідучи слідом за ним.— І нащо я збрехав йому, що хворий? Хіба я не міг, не називаючи справжньої причини своєї відсутності в школі, придумати яке-небудь інше, правдоподібніше пояснення?»

Дідок, училищний лікар, приклав долоню до мого лоба і, навіть не змірявши температури, поставив уголос діагноз:

— Хворіє на гострий напад лінощів. Замість ліків раджу чотири за поведінку і після уроків на дві години без обіду.

Інспектор з виглядом ученого аптекаря схвалив цей рецепт.

Він покликав сторожа Семена і наказав йому одвести мене в клас.

Нещастя одне по одному приходили до мене в той день.

Ледве я увійшов, як німкеня Ельза Францісківна скінчила питати Торопигіна і, незадоволена тим, що я з'явився серед уроку, сказала:

— Горіков, коменн зі гер! Відмінюйте мені дієслово «мати».— Іх габе,— почала вона.

— Ду гаст,— підказав мені Чижиков.

— Ер гат,— згадав я сам.— Вір... — Тут я знову загнувся. Ну, абсолютно мені сьогодні було не до німецьких дієслів.

— Гастус,— навмисне підказав мені хтось з задньої парті.

— Гастус,— машинально повторив я.

— Що ви кажете? Де ваша голова? Треба думати, а не слухати, що дурний хлопчисько підказує. Давайте ваш зошит.

— Я забув зошит, Ельзо Францісківно, приготував уроки, тільки забув усі книжки й зошити. Я принесу їх вам у перерву.

— Як можна забувати всі книжки й зошити?— обурилась німкеня.— Ви не забули, а ви дурите мене. Залишайтеся за це на годину після уроків.

— Ельзо Францісківно,— сказав я з обуренням,— мене і так уже сьогодні інспектор на дві години залишив. Куди ж ще на годину? Що мені, до ночі сидіти, чи як?

У відповідь вчителька вибухнула довжелезною німецькою фразою, з якої я тільки зрозумів, що лінощі й брехню треба карати, і добре зрозумів, що третьої години відсидки мені не уникнути.

У перерву до мене підійшов Федько.

— Чого ж це ти без книжок і чому тебе Семен у клас привів?

Я збрехав йому щось. Наступний, останній урок—географії— я перебув у якомусь півсні. Що говорив учитель, що йому відповідали— все це пройшло повз мою свідомість, і я отямився тільки тоді, коли задзеленчав дзвоник.

Черговий прочитав молитву. Хлопці, стукаючи кришками парт, один по одному вилітали за двері. Клас спорожнів. Я залишився сам.

«Боже мій,— подумав я з сумом,— ще три години... цілих три години, коли вдома батько, коли все так дивно...»

Я зійшов униз. Там біля вчительської стояла довга, вузька, вся порізана складаними ножами лавка. На ній

уже сиділо троє. Один першокласник, залишений на годину за те, що кинув у товариша кулькою з жованого паперу, другий — за бійку, третій — за те, що з сходів третього поверху намагався поцілити пльовком у тім'я учня, який проходив униз.

Я сів на лавку й задумався. Мимо, брязкаючи ключами, пройшов сторож Семен.

Вийшов черговий наглядач, який час від часу наглядав за покараними, і, ліниво позіхнувши, зник.

Я тихенько підвівся і через двері вчительської подивився на годинник. Що таке? Минуло тільки півгодини, а я ж був певний, що сиджу вже не менше години.

Раптом злочинна думка прийшла мені в голову:

«Що ж це, справді? Я не злодій і не сиджу під арештом. Дома в мене батько, якого я не бачив два роки і тепер повинен побачити при такій чудній і загадковій обстановці, а я, як арештант, мушу сидіти тут тільки тому, що так заманулося інспекторові й німкені?»

Я встав, але одразу ж завагався. Самовільно піти, будучи залишеним,— це було в нас однією з найтяжчих шкільних провин.

«Ні, зачекаю вже», вирішив я і пішов до лавки.

Але тут напад несподіваної злості охопив мене. «Однаково,— подумав я,— он батько з фронту втік...— тут я криво посміхнувся,— а я звідси боюсь».

Я побіг до вішалки, похапцем сяк-так накинув шинель і, сильно грюкнувши дверима, вискочив на вулицю.

Того вечора багато дечого намагався розтлумачити мені батько.

— Тату,— спитав я,— адже ж, перш ніж втекти з фронту, ти був сміливий, ти ж не від страху втік?

— Я і зараз не боягуз.— Він сказав це спокійно, але я мимоволі повернув голову до вікна і здригнувся.

З протилежного боку прямо до нашого будинку йшов поліцей. Ішов він поволі, перевальцем. Дійшов до середини вулиці і звернув праворуч, попрямувавши до базарної площі, вздовж вулиці.

— Він... не... до нас,— сказав я уривчасто, мало не по складах, і часто задихав.

Другого дня ввечері батько говорив мені:

— Борко, кожного дня до вас можуть наскочити гості. Заховай десь далі іграшку, яку я тобі прислав. Тримайся

До стор. 102.

міцніше! Ти в мене он уже який дорослий. Якщо тобі будуть у школі неприємності через мене, плюнь на все і не бійся нічого, стеж уважно за всім, що відбувається навколо, і ти зрозумієш тоді, про що я тобі говорив.

— Ми побачимося ще, тату?

— Побачимось. Я тут іноді буватиму, тільки не у вас.

— А де ж?

— Дізнаєшся. Коли треба буде, вам перекажуть.

Було вже зовсім темно, але біля воріт на лавці сидів чоботар з гармонією, а круг нього гомоніла ціла купа дівчат і хлопців.

— Мені пора вже,— сказав батько, помітно хвилюючись,— коли б не спізнитись.

— Вони, тату, до пізньої ночі, мабуть, не підуть, бо сьогодні субота.

Батько похмурнів.

— От ще біда. Чи не можна, Борисе, де-небудь через паркан або через чужий сад пролізти? Ану, подумай... Ти ж повинен усі діри знати.

— Ні,— відповів я,— через чужий сад не можна. Зліва, у Аглакових, паркан височенний і з цвяхами, а з правого боку можна б, але там собака, як вовк, злючий... От що. Коли хочеш, то спустимось зі мною до ставка, там у мене пліт є, я тебе перевезу попід городами прямо до яру. Зараз темно, ніхто не пізнає, і місце там глухе.

Під важкою батьковою постаттю пліт осів, і вода залила нам підошви. Батько стояв не рухаючись. Пліт тихо плив по чорній воді. Жердина раз по раз застрягала у грузькому, мулкому дні. Я ледве витягав її з запліснявилі води.

Двічі я пробував пристати до берега, і все невдало — дно яру було низьке і мокре. Тоді я взяв правіше й причалив до крайнього саду.

Сад цей був глухий, ніхто його не охороняв, і огорожа була поламана.

Я провів батька до першої діри, через яку можна було пробратися в яр. Тут ми попрощалися.

Я постояв ще кілька хвилин. Хрускіт гілок під батьковими важкими кроками ставав дедалі тихший...

Розділ восьмий

Через три дні матір викликали в поліцію і повідомили, що її чоловік дезертирував з частини. З матері взяли підписку про те, що відомостей «про його теперішнє місце перебування вона не має, а якщо матиме, то зобов'язується негайно повідомити про це владу».

Через сина поліцейстера в училищі на другий же день стало відомо, що мій батько — дезертир.

На уроці закону божого отець Геннадій виголосив невелику повчальну проповідь про вірність цареві й вітчизні і незламність присяги. До речі ж він розповів історичний випадок, як під час японської війни один солдат, вирішивши врятувати своє життя, втік з поля бою, проте замість порятунку знайшов смерть від зубів хижого тигра.

Випадок цей, на думку отця Геннадія, безперечно доводив втручання провидіння, яке достойно покарало втікача, бо тигр той, всупереч звичаю, не зжер жодного шматка, а тільки роздер солдата й пішов геть.

На деяких хлопців проповідь ця справила сильне враження. Під час перерви Хрестько Торопигін висловив неспівне припущення, що тигр той, мабуть, був зовсім не тигр, а архангел Михаїл в образі тигра.

Проте Симка Горбушкін усумнівся, що це був Михаїл, бо в Михаїла манери зовсім інші: він не зубами, а рубає мечем або коле списом.

Більшість погодилися з цим, бо на одній з священних картин, розвішаних по стінах класу, був зображений бій ангелів з пекельними силами. На картині архангел Михаїл був із списом, на якому корчилились уже чотири чорти, а три інші, задерши хвости, прожогом летіли до своїх підземних сховищ.

Через два дні мене повідомили, що за самовільну втечу із школи вчительська рада вирішила поставити мені трійку за поведінку.

Трійка звичайно означала, що при першому ж зауваженні учня виключають з училища.

Через три дні мені вручили повістку, в якій говорилося про те, що мати моя повинна негайно внести за мене всю плату за перше півріччя, від якої я був раніш звільнений наполовину як син солдата.

Настали тяжкі часи. Ганебне прізвисько «дезертирів

син» міцно закріпилося за мною. Багато учнів перестали зі мною товаришувати. Інші хоч і розмовляли й не цурались, але якось чудно поводитися зі мною, ніби мені відрізало ногу або в мене дома покійник. Поступово я відійшов од усіх, перестав брати участь у іграх, в наскоках на сусідні класи й бувати в гостях у товаришів.

Довгі осінні вечори я проводив у себе дома або в Тимка Штукіна серед його птахів.

Я дуже потоваришував з Тимком за цей час. Його батько був ласкавий зі мною. Тільки мені незрозуміло було, чого він іноді почне збоку пильно дивитись на мене, потім підійде, погладить по голові і піде, брязкаючи ключами, не сказавши ні слова.

Настали чудні й бурхливі часи. В місті населення збільшилося вдвоє. Черги біля крамниць розтяглися на квартали. Скрізь, на кожному кроці, збирались купки. Одна по одній тяглися процесії з чудотворними іконами. Раптом з'являлися різні безглузді чутки. То ніби на озерах вгору по річці Серезжі старовіри тикають у ліс. То ніби внизу, біля горбів, цигани збувають фальшиві гроші і тому все таке дороге, що розплодилась сила фальшивих грошей. А одного разу пройшла тривожна чутка, що вночі з п'ятниці на суботу будуть «бити жидів», бо війна затягається через їх шпигунство і зраду.

Невідомо звідки з'явилось у місті багато бродяг. Тільки й чути було, що там замок відбили, там квартиру обчистили. Приїхало на постій півсотні козаків. Коли козаки, похмурі, чубаті, з дикою, верескливою піснею і вигуками, щільними рядами їхали вулицею, мати відсахнулася од вікна і сказала:

— Давненко я їх... з п'ятого року вже не бачила. Знов орлами сидять, як у ті часи.

Від батька ми не мали ніяких звісток. Догадувався я, що він, мабуть, у Сормові, під Нижнім Новгородом, але ця догадка ґрунтувалась тільки на тому, що перед відходом батько довго й докладно розпитував матір про її брата Миколу, що працював на вагонобудівному заводі.

Одного разу, вже взимку, в школі до мене підійшов Тимко Штукін і тихенько поманив мене пальцем. Мене швидше здивувала, аніж зацікавила його таємничість, і я байдуже пішов за ним у куток.

Оглянувшись, Тимко сказав мені пошепки:

— Сьогодні надвечір приходь до нас. Мій батько обов'язково наказав прийти.

— Нащо я йому потрібен? Що це ти вигадав?

— От і не вигадав. Приходь обов'язково, тоді визнаєш.

Лице в Тимка при цьому було серйозне, здавалось навіть трохи наляканим, і я повірив, що Тимко не жартує.

Увечері я пішов на кладовище. Вихорило; тьмяні ліхтарі, заліплені снігом, майже зовсім не освітлювали вулиці. Для того, щоб потрапити до переліска і на кладовище, треба було перейти невелике поле. Гострі сніжинки кололи лице. Я глибше втягнув голову в комір і пішов заметоною стежкою до зеленого вогника лампадки, засвіченої біля воріт кладовища. Зачепившись ногою за могильну плиту, я впав і весь викачався в снігу. Двері сторожки були замкнені. Я постукав — відчинили не одразу, мені довелось постукати вдруге. За дверима почувлись кроки.

— Хто там?— запитав мене суворий знайомий бас сторожа.

— Відчиніть, дядьку Федоре, це я.

— Ти, чи що, Борю?

— Та я ж... Відчиняйте швидше.

Я ввійшов у тепло натоплену сторожку. На столі стояв самовар, блюдечко з медом і лежала хлібина. Тимко спокійно собі лагодив клітку.

— Завірюха?— спитав він, побачивши моє червоне, мокре обличчя.

— Та ще яка!— відповів я.— Ногу я собі розбив. Нічого не видно.

Тимко засміявся. Я не розумів, чого він сміється, і здивовано подивився на нього. Тимко засміявся ще голосніше, і з його погляду я зрозумів, що він сміється не з мене, а з чогось, що є позад мене. Обернувшись, я побачив сторожа, дядька Федора, і свого батька.

— Він у нас вже два дні,— сказав Тимко, коли ми сіли до чаю.

— Два дні... І ти нічого не сказав мені раніш! Який же ти після цього товариш, Тимку?

Тимко винувато подивився спочатку на свого, потім на мого батька, ніби шукаючи в них підтримки.

— Камінь,— сказав сторож, важкою рукою плескаючи сина по плечі.— Ти не дивись, що він такий непоказний, на нього звіритись можна.

Батько був у цивільному. Він був веселий, жвавий. Розпитував мене про мої училищні справи, щохвилини сміявся і казав мені:

— Нічого... нічого, плюнь на все. Час, брат, який надходить, відчуваєш?

Я сказав йому, що відчуваю, як при першому ж зауваженні мене викинуть із школи.

— Ну й викинуть,— спокійно заявив він, — велике діло! Аби було бажання та голова, тоді й без школи дурнем не залишишся.

— Тату,— спитав я його,— чого ти такий веселий і регочеш? Тут про тебе і батюшка проповідь читав, і всі тебе ніби за покійника вважають, а ти он який!

З того часу, як мимоволі я зробився співучасником батька, я і розмовляв з ним по-іншому: як із старшим, але рівним. Я бачив, що батькові це подобається.

— Того веселий, що часи такі веселі підходять. Досить, наплакались!.. Ну гаразд. Біжи тепер додому! Незабаром знову побачимось.

Було пізно. Я попрощався, надів шинель і вискочив на ганок. Не встиг ще сторож зійти й зачинити за мною засув, як я відчув, що хтось відкинув мене вбік з такою силою, що я полетів головою в замет. Зараз же в сінях почувся тупіт, свистки, крики. Я скочив і побачив перед собою городовика Євграфа Тимофійовича, син якого, Паша, вчився зі мною ще в приходській.

— Зажди,— сказав він, упізнавши мене і утримуючи за руку.— Куди ти? Там і без тебе обійдуться. Візьми-но в мене кінець башлика і обітри лице. Ти, не дай бог, не вдарився головою?

— Ні, Євграфу Тимофійовичу, не вдарився,— прошепотів я.— А як же тато?

— Що ж тато? Проти закону ніхто не велів йому йти. Хіба ж проти закону можна?

Із сторожки вивели зв'язаного батька і сторожа. Позад них з шинеллю, накинутою на плечі, але без шапки, плентався Тимко. Він не плакав, а тільки якось чудно здригався.

— Тимку,— суворо сказав сторож,— переночуєш у хрещеного та скажи йому, щоб він за хатою наглядав, щоб після трусу чого не пропало.

Батько йшов мовчки і низько схиливши голову. Руки

Його були зв'язані за спиною. Помітивши мене, він ви-
простався і крикнув мені підбадьорююче:

— Нічого, синку! Прощай поки що! Матір поцілуй
і Тетянку. Та не журись дуже: час, брат, надходить...
веселий!

II. ВЕСЕЛИЙ ЧАС

Розділ перший

Двадцять другого лютого 1917 року військовий суд шостого армійського корпусу засудив рядового 12-го Сибірського стрілецького полка Олексія Горікова за втечу з театру воєнних дій і за шкідливу, антиурядову пропаганду до розстрілу.

Двадцять п'ятого лютого вирок було виконано. А другого березня з Петрограда надійшла телеграма про те, що повсталий народ повалив самодержавство.

Першою добре видимою загравою революції, що розгорялась, була для мене заграва від пожежі панської садиби Полутіних. З горища будинку я до півночі дивився на вогненні язика, що дражнили свіжий весняний вітер. Тихенько погладжуючи нагріту в кишені рукоятку маузера, найдорожчу пам'ять про батька, я усміхнувся крізь сльози, ще не висохлі після тяжкої втрати, радіючи, що «веселий час» надходить.

У перші дні Лютневої революції школа була схожа на мурашину купу, в яку кинули палаючу головешку. Після молитви про дарування перемоги частина учнівського хору почала було, як і завжди, гімн «Боже, царя храни», але друга половина закричала «геть», засвистіла, загукала. Знявся шум, ряди учнів змішались, хтось кинув булкою в портрет цариці, а першокласники, зрадівши, що можна безкарно побешкетувати, дико завили котами і замекали козами.

Даремно намагався розгублений інспектор перекричати юрбу. Вищання і крики не змовкали доти, аж поки сторож Семен не зняв царські портрети. З вищанням і тупотом розбіглись схвильовані хлопці по класах. Звідкись з'явилися червоні банти. Старшокласники демонстративно позапихали штани в чоботи (що раніш не дозволялось) і, зібравшись коло вбиральні, навмисне, перед очима в класних наставників, закурювали. До них

підійшов викладач гімнастики офіцер Балагушин. Його теж почастували цигаркою. Він не відмовився. Бачачи таке, досі небувале єднання начальства з учнями, присутні закричали «ура».

Проте з усього, що відбувалось, зрозуміли спочатку тільки одне: царя скинули і починається революція. Але чого треба було радіти з революції, що хорошого в тому, що скинули царя, перед портретом якого ще кілька днів тому хор піднесено виспівував гімни,— цього більшість хлопців, а особливо з молодших класів, не розуміли.

В перші дні уроків майже не було. Старшокласники записувались у міліцію. Їм видавали гвинтівки, червоні пов'язки, і вони гордо походжали вулицями, стежачи за порядком. Проте порядок ніхто порушувати й не думав. Дзвони тридцяти церков гули великодніми передзвонами. Священики в блискучих ризах приймали присягу Тимчасовому урядові.

З'явилися люди в червоних сорочках. Син попа Іони, семінарист Архангельський, два сільські вчителі і ще троє, незнайомих мені, називали себе есерами. З'явилися люди і в чорних сорочках, здебільшого вихованці старших класів учительської і духовної семінарії, які називали себе анархістами.

Більшість обивателів у місті зразу приєдналась до есерів. У великій мірі цьому сприяло те, що під час всенародної проповіді після многоліття Тимчасовому урядові соборний священик отець Павло оголосив, що Ісус Христос теж був і соціалістом і революціонером. А оскільки в місті нашому проживали люди благочестиві, переважно купці, ремісники, монахи й прочани, то, почувши таку цікаву новину про Ісуса, вони зразу ж пройнялись співчуттям до есерів, тим більше, що есери про релігію не дуже розводились, а говорили більше про свободу і про необхідність з новими силами продовжувати війну. Анархісти хоч про війну говорили те саме, але про бога висловлювались погано. Так, наприклад, семінарист Великанов прямо заявив з трибуни, що бога нема, а якщо бог є, то хай він прийме його, Великанова, виклик і покаже свою могутність. При цих словах Великанов задер голову і плюнув прямо в небо. Натовп ахнув, сподіваючись, що ось-ось розверзнуться небеса і вдарить грім на голову нечестивця. Але тому що небеса не розверзлися, то з натовпу почувлись голоси, чи не краще б, мовляв, не чекаючи

небесних кар, своїми силами набити морду анархістові. Почувши такі балачки, Великанов швидко зник з трибуни і розсудливо сховався, доставши тільки один штовхан від богомолки Марем'яни Сергіївни, ехидної бабусі, що продавала цілющу оливу з лампад ікони Саровської божої матері і сухарики, якими пресвятий угодник Серафим Саровський власноручно годував диких ведмедів і вовків.

Взагалі мене вразило, як надзвичайно багато революціонерів виявилось в Арзамасі. Ну, геть чисто всі були революціонерами. Навіть колишній земський начальник Захаров начепив величезного червоного банта, пошитого з шовку. У Петрограді і в Москві хоч були бої, поліцаї з дахів стріляли в народ, а в нас поліцаї добровільно віддали зброю і, одягшись у цивільне, мирно ходили по вулицях.

Одного разу в натовпі на мітингу я зустрівся з Євграфом Тимофійовичем, тим самим городовиком, який брав участь в арешті мого батька.

В руках у нього був кошик, з якого виглядала пляшка олії і головка капусти. Він стояв і слухав, про що говорять соціалісти. Помітивши мене, приклав руку до козирка і ввічливо вклонився.

— Чи живі-здорові? — запитав він. — Що... теж послухати прийшли? Послухайте, послухайте... Ваше діло ще молоде! Нам, старим, і то цікаво... Бач, як діло обернулось!

Я сказав йому:

— Пам'ятаєте, Євграфі Тимофійовичу, як ви приходили тата арештовувати? Ви тоді казали, що проти закону не можна йти. А тепер де ж ваш закон? Немає вашого закону, і всім вам, поліцаям, теж суд буде.

Він добродушно засміявся, і олія в шийці пляшки загойдалась.

— І раніш був закон, і тепер теж буде. А без закону, молодий чоловіче, не можна. А що судити нас будуть, то це — хай судять. Повісити — не повісять. Начальників наших і то не вішають... Сам государ-імператор, і той тільки під домашнім арештом, а що вже з нас питати!.. Он, чуєте? Оратор каже, що не потрібно ніякої помсти, що люде повинні бути братами і тепер, у вільній Росії, не повинно бути ні тюрем, ні страт. Значить, і нам не буде ні тюрем, ні страт.

І пішов перевалюючись.

Я подивився йому вслід і подумав: «Як же так непотрібно?.. Невже ж, коли б батько вирвався з тюрми, він дозволив би спокійно походжати своєму тюремникові і не зачепив би його тільки тому, що всі люди повинні бути братами?»

Я запитав про це Федька.

— При чому тут твій батько? — сказав він. — Твій батько був дезертиром, і на ньому однак залишилась пляма. Дезертирів і тепер ловлять. Дезертир — не революціонер, а просто втікач, який не хоче захищати батьківщину.

— Мій батько не був боягузом, — відповів я, бліднувши. — Ти брешеш, Федьку! Мого батька розстріляли і за втечу, і за пропаганду. У нас дома є вирок.

Федько зніяковів і відповів примирливо:

— Так що ж, це я сам вигадав? Про це в усіх газетах пишуть. Прочитай в «Русском слове» промову Керенського. Хороша промова... Ще коли на загальних зборах у жіночій гімназії читали, то півзалу плакало. Там про війну говориться, що треба напружити всі сили, що дезертири — ганьба армії і що «над могилами загиблих у боротьбі з німцями вільна Росія спорудить пам'ятник невмирущої слави». Так прямо і сказано — «невмирущої!» А ти ще сперечаєшся!

На трибуну один по одному виходили оратори. Охриплими голосами вони розказували про соціалізм. Тут же записували бажаючих у партію і добровольців на фронт. Були такі оратори, які, піднявшись на трибуну, говорили доти, поки їх не стягали звідти. На їхнє місце виштовхували нових ораторів.

Я все слухав, слухав, і здавалось мені, що від усього, що я почув, голова роздувається, як порожній бичачий пузир. Переплутувались промови окремих ораторів. І ніяк я не міг зрозуміти, чим відрізнити есера від кадета, кадета від народного соціаліста, трудовика від анархіста, і з усіх промов залишалось у пам'яті тільки одне слово:

— Свобода... свобода... свобода...

— Горіков, — почув я позад себе і відчув, як хтось поклав мені руку на плече.

Біля мене стояв, невідомо звідки з'явившись, ремісничий учитель Галка.

— Звідкіля ви? — спитав я, щиро зрадівши.

— З Нижнього, з тюрми. Ходімо, любий, до мене.

Я тут недалеко кімнату найняв. Будемо чай пити, у мене є булка і мед. Я такий радий, що тебе побачив! Я тільки вчора приїхав і сьогодні хотів спеціально до вас зайти.

Він узяв мене за руку, і ми почали проштовхуватись крізь гомінкий натовп.

На сусідньому майдані ми зустріли новий натовп. Тут горіли вогнища, і біля них товпились цікаві.

— Що це таке?

— А, пусте,— відповів, усміхнувшись, Галка.— Анархисти царські прапори палять. Краще б подерли ситець та роздали, а то селяни лаються. Сам знаєш, кожна ганчірка тепер дорога.

Руки в Галки були худі й довгі. Заварюючи чай, він говорив швидко, щоразу усміхаючись:

— Батько твій загинув рано. Ми з ним разом сиділи, поки його не відправили в корпусний суд.

— Семене Івановичу,— спитав я за чаєм,— от ви кажете, що з батьком товаришами по партії були. Хіба ж він був у партії? Він мені про це ніколи не казав.

— Не можна було казати, тому й не казав.

— І ви теж не казали. Коли вас арештували, то про вас Петько Золотухін розповідав, що ви шпигун.

Галка засміявся:

— Шпигун! Ха-ха-ха! Петько Золотухін? Ха-ха! Золотухіну можна пробачити, він дурний хлопчина, а от коли тепер про нас великі дурні розпускають чутки, що ми шпигуни,— це, брат, ще смішніше.

— Про кого це про вас, Семене Івановичу?

— А про нас, про більшовиків.

Я скоса глянув на нього.

— То ви хіба більшовики, тобто, я хочу сказати, значить і батько теж був більшовиком?

— Теж.

— І що це з батьком усе не по-людському виходить?— ображено запитав я, трохи подумавши.

— Як не по-людському?

— А так. Інші солдати як солдати, революціонери, так уже революціонери, ніхто про них нічого поганого не говорить, всі їх поважають. А батько— то дезертиром був, то раптом виявляється, що він більшовик. Чому більшовик, а не справжній революціонер, ну, хоч би есер або анархіст? А от, як на зло, більшовик. Тоді принаймні я міг би сказати у відповідь усім, що мого батька

розстріляли за те, що він був революціонером, і всі б заткнули роти і ніхто б на мене не вказував пальцем, а то коли скажу, що розстріляли батька як більшовика, то кожен скаже — туди йому й дорога, бо в усіх газетах надруковано, що більшовики — німецькі наймити і їхній Ленін у Вільгельма на службі.

— Та хто ж «кожний» скаже? — запитав Галка, що під час моєї запальної промови дивився на мене усміхненими очима.

— Та кожний. Хто не трапиться. Всі сусіди і батюшка на проповіді, от і оратори...

— Сусіди!.. Оратори!.. — перебив мене Галка. — Дурний! Та батько твій був у десять разів справжнішим революціонером, ніж усі ці оратори й сусіди. Які в тебе сусіди? Монахи, виїзновські лабазники, купці, прочани, базарні м'ясники та дрібні обивателі. Адже в тому і біда, що серед сусідів твоїх рідко-рідко порядну людину знайдеш. Ми всю цю юрбу і не агітуємо навіть. Хай перед ними ці пустодзвони в червоних сорочках розпинаються. Нам тут часу гаяти нема чого, бо монахи та лабазники однак нашими помічниками не будуть! Ти зачекай, ось я тебе поведу, куди ми на мітинги ходимо. В бараки до поранених, у казарми до солдатів, на вокзал, у села. Ти ось там послухай! А тут — знайшов суддів... Сусіди! Галка розсміявся.

Батька Тимка Штукіна звільнили ще на початку революції, але колишнього місця йому не повернули, і церковний староста Синюгін наказав йому негайно звільнити сторожку для іншого найнятого чоловіка.

Ніхто з купців не хотів приймати сторожа на роботу. Поткнувся він до одного, до другого — чи немає місця гробника або двірника, — нічого не вийшло.

Синюгін, так той просто заявив:

— Я російській армії допомагаю. Тисячу карбованців на Червоний хрест пожертвував та одних подарунків, прапорців і портретів Олександра Федоровича Керенського більш як на дві сотні в лазарети роздав, а ти дезертирів розводиш. Немає в мене для тебе місця.

Не витерпів сторож і відповів:

— Широ вам дякую за такі слова. Та тільки дозвольте вам сказати, що ні прапорцями, ні портретами ви не

одкупитесь, прийде й на вас управа. І ти на мене не кричи! — розсердився раптом дядько Федір. — Ти думаєш, пузо наїв, телескоп завів, крокодила м'ясом годуєш — то вже цар і бог? Зачекай, послухай-но краще, що на твоїх фабриках народ говорить. Ударили, мовляв, та мало, чи не додати бува?

— Я тебе... я тебе запроторю! — забурмотів ошелешений Синюгін. — Он воно що!.. Я на тебе скаргу... У мене завод на армію працює. Мене і теперішнє начальство цинить, а ти... Геть звідси!

Сторож надів шапку і вийшов.

— Революцію встроїли... Вся наволоч на старому місці, запроторить іще, коли він і з військовим начальником і в міській думі. На них з цвяхами треба, щоб продерло. Патріот...— бурчав він, ідучи вулицями.— На гнилих чоботях тисячі нажив. Сина он свого відкупив од служби. Військовому начальникові триста підсунув та госпітальному лікареві п'ятсот — сам, п'яний, хвалився. Всі ви добрі чужими руками воювати. Портрети Олександра Федоровича купив. Взяти б вас з вашим Олександром Федоровичем — на одну осіку! Діждались свободи... З празничком вас Христовим!

Всі ніби показалися. Тільки й чути було: «Керенський, Керенський...»

У кожному номері газети містили його портрети: «Керенський говорить промову», «Населення встеляє шлях Керенському квітами», «Захоплений натовп жінок несе Керенського на руках». Член арзамаської міської думи Феофанов їздив у справах до Москви і за руку поздоровкався з Керенським. За Феофановим юрбами бігали.

— Та невже ж так і поздоровкався?

— Так і поздоровкався,— гордо відповідав Феофанов.

— Просто за руку?

— Просто за праву руку, та ще й потряс.

— От!— чути було навколо схвильований шепіт.— Цар нізачо б не поздоровкався, а Керенський поздоровкався. До нього тисячі людей за день приходять, і з усіма він за руку, а раніш би...

— Раніш був царизм.

-- Ясно... А тепер свобода.

— Ура! Ура! Хай живе свобода!.. Хай живе Керенський!.. Надіслати йому привітальну телеграму.

Треба сказати, що на цей час кожна десята телеграма,

що проходила через поштову контору, була привітальною і адресованою Керенському. Надсилали з мітингів, з училищних зборів, з засідань церковної ради, від думи, від товариства корогвоносців — ну, абсолютно звідусіль, де збиралося кілька чоловік, надсилалась привітальна телеграма.

Якось пішли чутки про те, що від арзамаського товариства любителів курівництва «дорогому вождю» не було надіслано жодної телеграми. В місцевій щотижневій газетці з'явилось обурене спростовання голови товариства Офендуліна. Офендулін прямо запевняв, що чутки ці — злісний наклеп. Було надіслано аж дві телеграми, причому в окремій зносці редакція свідчила, що на підтвердження свого спростовання шановний М. Я. Офендулін подав «квитанції поштово-телеграфної контори, що виявились у належному порядку».

Розділ другий

Минуло кілька місяців з того часу, як я зустрівся з Галкою.

На Сальниковій вулиці, поряд з величезним будинком духовного училища, стояв маленький будинок у садочку. Обивателі, проходячи повз його відчинені вікна, крізь які видно було повиті махорковим димом обличчя, прискорювали ходу і, відійшовши на квартал, злісно спльовували:

— Тут засідають провокатори!

Тут був клуб більшовиків. Більшовиків у місті було всього чоловік двадцять, але будиночок завжди був повний-повнісінький. Заходити до нього могли всі, але головними постійними відвідувачами тут були солдати з госпіталю, полонені австрійці і робітники шкіряної та кошмувальної фабрик.

Майже весь вільний час проводив там і я. Спочатку я ходив туди з Галкою з цікавості, а потім звик, далі втягнуло, закрутило і ошелешило. Немов лушпиння картоплі під гострим ножом, вилітала вся лузга, якою досі була забита моя голова.

Наші більшовики не виступали на церковних диспутах і на мітингах серед краснорядців — вони збирали натовпи коло бараків, за містом і в змучених війною селах.

Пам'ятаю, одного разу в Кам'янці був мітинг.

— Підемо обов'язково! Бій буде. Від есерів сам Кругликов виступає. А знаєш, як він співає,— заслухаєшся,— сказав мені Галка.— В Івановському після його промови нам, не розібравшись, селяни мало по потилиці не надавали.

— Ходімте,— зрадів я.— Ви чого, Семене Івановичу, ніколи з собою свого револьвера не берете? Завжди він у вас де попало: то в тютюн засунете, а вчора я його у вас у хлібниці бачив. У мене мій так завжди зі мною. Я навіть, як спати лягаю, під подушку його кладу.

Галка засміявся, і борода його, засипана махоркою, заколихалась.

— Хлопча!— сказав він.— Якщо тепер на випадок невдачі мені просто потилицю натовчуть, то хай би я спробував вийняти револьвер, тоді, мабуть, і кісток не зібрав би. Прийде час, і ми візьмемось за револьвери, а поки що наша найкраща зброя — слово. Баскаков сьогодні від наших виступатиме.

— Що ви! — здивувався я.— Баскаков зовсім погано говорить. Він і фрази з трудом добирає. У нього від слова до слова пообідати можна.

— Це він тут, а ти послухай, як він на мітингах говорить.

Дорога у Кам'янку була через старий, підгнилий міст, повз вкриті ще не скошеною травою заплавні луки і повз мілкі протоки, порослі високим густим очеретом. Їхали з міста селянські підводи. Ішли з базару босі жінки з порожніми глечиками з-під молока. Ми не поспішали, але, коли нас випередила прольотка, переповнена есерами, ми прискорили ходу.

Широкими вулицями з усіх кінців прямували на майдан купки селян з сусідніх сіл. Мітинг ще не починався, але гомін і шум чути було здалека.

У натовпі я побачив Федька. Він шниряв туди й сюди і совав проходом якісь листівки. Помітивши мене, він підбіг:

— Гей! І ти прийшов... Ух, сьогодні ж і весело буде! На ось, візьми пачку і допомагай роздавати.

Він сунув мені з десяток листівок. Я розгорнув одну — листівки були есерівські, за війну до перемоги і проти дезертирства. Я простяг пачку назад:

— Ні, Федьку, я не буду роздавати таких листівок. Роздавай сам, коли хочеш.

Федько плюнув:

— Дурень ти... Ти що, теж з ними? — І він хитнув головою в напрямі Галки і Баскакова, що проходили мимо. — Теж хороший... Нічого сказати. А я ж на тебе надіявся!

І, презирливо знизавши плечима, Федько зник у натовпі.

«Він на мене надіявся,— усміхнувся я.— Що, в мене своєї голови, чи що, немає?»

— До перемоги...— почув я поруч з собою тихий голос.

Обернувшись, я побачив рябого селянина без шапки. Він був босий, в одній руці тримав листівку, в другій — порвану вуздечку. Мабуть, лагодив він її і вийшов з хати послухати, про що говоритиме народ.

— До перемоги... бач як! — ніби здивовано повторив він і обвів натовп нерозуміючим поглядом. Похитав головою, сів на призьбі і, тикаючи пальцем у листівку, прокричав на вухо глухому дідові, що сидів поруч:

— Знов до перемоги... З чотирнадцятого року — і все до перемоги. Як це воно виходить, діду Прохоре?

Викотили на середину майдану віз. Виліз невідомо ким обраний голова — маленький, вертлявий чоловічок — і прокричав:

— Громадяни! Оголошую мітинг відкритим. Слово для доповіді про Тимчасовий уряд, про війну і поточний момент надається соціалістові-революціонерів товаришеві Кругликову...

Голова зіскочив з воза. З хвилину на «трибуні» нікого не було. Далі раптом вискочив, став на весь зріст і підняв руку Кругликов. Гомін вщух.

— Громадяни великої вільної Росії! Від імені партії соціалістів-революціонерів передаю вам палкий привіт.

Кругликов почав говорити. Я слухав його, намагаючись не пропустити жодного слова.

Він говорив про ті важкі умови, в яких доводиться працювати Тимчасовому урядові. Німці натискають, фронт, темні сили — німецькі шпигуни і більшовики — провадять агітацію на користь Вільгельма.

— Був цар Микола, буде Вільгельм. Хотите ви знов царя?— питав він.

— Ні, годі! — сотнями голосів відгукнувся натовп.
— Ми стомились од війни,— продовжував Кругликов.— Хіба вам не надокучила війна? Хіба ж не пора її скінчити?

— Пора! — ще одностайніше відгукнувся натовп.

— Що він говорить за чужою програмою?— обурено прошепотів я Галці.— Хіба вони теж за закінчення війни?

Галка штовхнув мене тихенько в бік: «А ти мовчи та слухай».

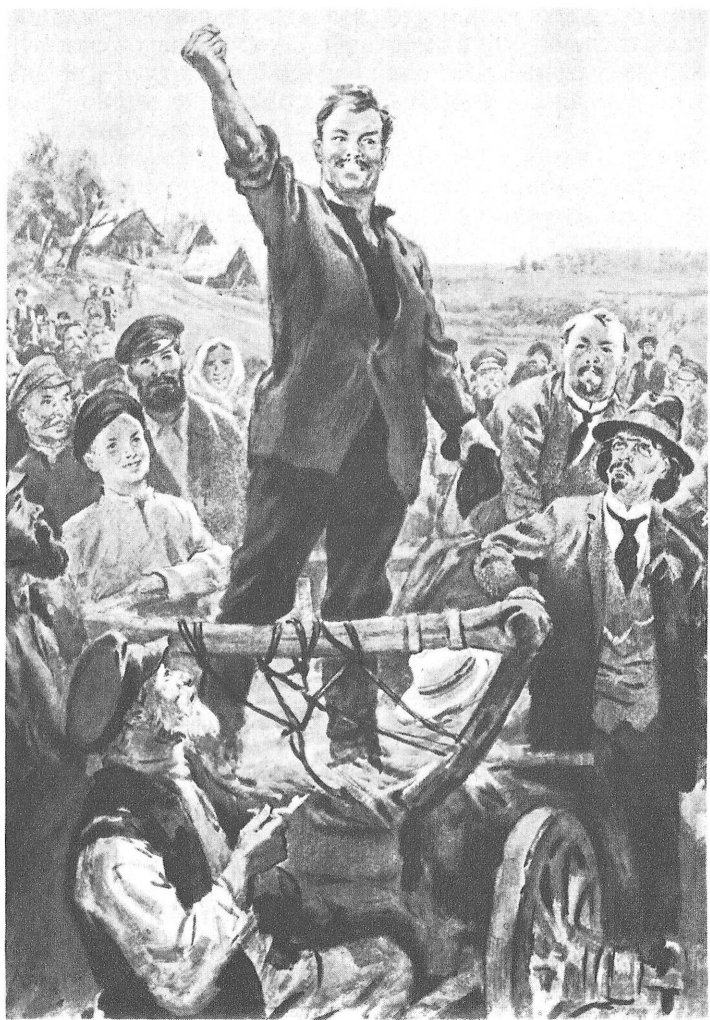
— Пора! Ну, так от бачите, — продовжував есер, — ви всі, як один, говорите це. А більшовики не дозволяють змученій країні якнайшвидше, переможно закінчити війну. Вони розкладають армію, і армія стає небоєздатною. Якби в нас була боездатна армія, ми б одним нищівним ударом перемогли ворога і уклали б мир. А тепер ми не можемо укласти миру. Хто винен у цьому? Хто винен у тому, що ваші сини, брати, чоловіки й батьки гниють в окопах, замість того щоб повернутися до мирної праці? Хто віддаляє перемогу і затягує війну? Ми, соціалісти-революціонери, на весь голос заявляємо: хай живе останній, вирішальний удар по ворогові, хай живе перемога революційної армії над полчищами німця, і після цього — геть війну і хай живе мир!

Натовп важко дихав клубами махорки; чути було окремі схвальні вигуки.

Кругликов заговорив про Установчі збори, які мають бути господарем землі, про шкідливість самовільного відбирання поміщицьких земель, про необхідність додержувати порядок і виконувати накази Тимчасового уряду. Тонкою, майстерною павутиною він обплітав голови слухачів. Спочатку він став на бік селянства, нагадував йому про його злидні. Коли натовп починав співчутливо вигукувати: «Правильно!», «Правильно говориш!», «Гірше вже нема куди!», Кругликов починав непомітно повертати. Раптом виявлялося, що натовп, який тільки що погоджувався з ним у тому, що без землі селянинові немає ніякої свободи, доходив до висновку, що у вільній країні не можна примусово відбирати в поміщиків землю.

Свою півторагодинну промову він закінчив під гучний гул оплесків і лайку на адресу шпигунів і більшовиків.

«Ну,— подумав я, — куди Баскакову з Кругликовим змагаться! Он як усі розходилися».

До стор. 113.

На моє здивування, Баскаков стояв поруч, пихкав люлькою і не виявляв найменшого наміру вилазити на трибуну.

Есери, що юрбилися біля воза, теж були трохи спантелечені поведінкою більшовиків. Порадившись, вони вирішили, що більшовики чекають ще на когось, і тому випустили нового оратора. Оратор цей був набагато слабкіший за Кругликова. Говорив він затинаючись, тихо і, головне, повторював уже сказане. Коли він зліз, плескали йому значно менше.

Баскаков усе стояв і покурював. Його вузькі, довгасті очі були примружені, лице мало добродушно-простуватий вигляд і ніби промовляло: «Хай собі патякають. Яке мені до того діло! Я собі покурюю і нікому не заважаю».

Третій оратор був не сильніший за другого, і коли він злавив, більшість слухачів засвистала, загукала і закричала:

— Гей, там... голово!

— Ти, чортова довбешко! Давай інших ораторів!

— Подавай сюди цих, більшовиків! Чого ти їм слова не даєш?

У відповідь на таке обвинувачення голова обурено заявив, що слово він дає всім бажаним, а більшовики самі не просять слова — бояться, мабуть, і він не може їх силою примусити говорити.

— Ти не можеш, то ми зможемо!

— Наколобродили та й ховаються!

— Тягни їх за комір на віз! Хай перед народом викладають усе чисто...

Ревіння натовпу налякало мене. Я глянув на Галку. Він усміхався, але був блідий.

— Баскаков, — сказав він, — годі. А то погано може скінчитись.

Баскаков кашлянув, ніби в нього в горлі розірвалось щось, сунув люльку в кишеню і, перевалюючись, мимо розлюченого натовпу, що розступався перед ним, пішов до воза.

Говорити він почав не зразу. Байдуже подивившись на есерів, що юрбилися коло воза, він витер долонею лоба, потім обвів очима натовп, склав величезний кулак дулею, виставив його так, щоб усім було видно, і спитав спокійно, голосно і глузливо:

— А це ви бачили?

Такий незвичайний початок промови занепокоїв мене. Здивував він спочатку і селян.

Майже одразу ж почулись обурені вигуки:

— А це ж що таке?

— Ти нащо людям дулю виставив?

— Ти, чорти б тебе взяли, словами відповідай, а не дулею, а то по потилиці дамо!

— Оце ви бачили? — почав знову Баскаков. — Ну, так не журіться. Вони... — тут Баскаков кивнув головою на есерів, — вони вам краще покажуть. По-о-ду-маєш!.. — протягнув Баскаков, примружуючи очі і хитаючи головою. — По-одумаєш!.. Розвісили вуха громадяни вільної Росії. А скажіть мені, громадяни, яка вам користь від цієї революції? Була війна — війна єсть. Землі не було — землі нема. Поміщик жив поруч — жив. А тепер живе? Живе, живе. Що йому зробиться? Ви не гикайте, не храбруйте. Поміщика і цей уряд не скривдить. Он спитайте у водоватівських: пробували вони до панської землі сунутись, а там загін. Покрутились, покрутились навколо — хоч і добра земелька, та не вкусиш. Триста років, кажете, терпіли, так ще мало, ще терпіти захотіли? Що ж, терпіть. Господь терпеливих любить. Дожидайте, поки поміщик сам до вас прийде і вклониться: «А чи не треба вам земельки? Візьміть христа-ради». Ой, та чи діждетесь? А чи чули ви, що в Установчих зборах, коли вони зберуться, обмірковувати питання будуть: «Як віддати землю селянинові — без викупу чи з викупом?» Ану, прийдете додому, полічіть у себе грошенята, чи вистачить викупити? Для того, по-вашому, і революція сталась, щоб свою землю в поміщика викупувати? Та на який чорт, я вас питаю, така революція потрібна була? Хіба ж без неї не можна було за свої гроші землі купити?

— Який там викуп! — почулися з натовпу роздратовані й стривожені голоси.

— А ось який... — Тут Баскаков вийняв з кишені зім'яту листівку й прочитав: — «Справедливість вимагає, щоб за землі, які переходять від поміщиків до селян, землевласники одержали винагороду». Ось який викуп. Пишуть це від партії кадетів, а вона теж засідатиме в Установчих. Вона теж свого домагатиметься. А ось як ми, більшовики, по-простому кажемо: нема нам чого ждати Установчих, а давай землю зараз, щоб ніякого

обговорення не було, ніяких зволікань і ніякого викупу! Годі... викупили.

— Ви-икупили!.. — сотнями голосів ахнув натовп.

— Які ще можуть бути обмірковування? Так, може, і знов нічого не дістанеться.

— Та замовчіть ви, окаянні!.. Хай більшовик говорить! Може, він ще що-небудь таке скаже.

Роззявивши рота, я стояв біля Галки. Раптовий приплив радості й гордості за Баскакова охопив мене.

— Семене Івановичу! — крикнув я, шарпаючи Галку за рукав. — А я думав... Як він з ними... Він навіть не промовляє, а просто розмовляє.

«Ой, який же хороший і який розумний Баскаков!» думав я, слухаючи, як падають його спокійні, важкі слова в гущу схвильованого натовпу.

— Мир після перемоги? — говорив Баскаков. — Що ж, діло хороше. Завоюємо Константинополь. Ну, прямо ж дозарізу потрібен нам цей Константинополь! Або ще й Берлін завоюємо. Я тебе питаю, — тут Баскаков ткнув пальцем на рябого селянина з вуздечкою, що пробрався до трибуни, — я питаю: що в тебе німець чи турок позичили щось, взяли та й не віддають? Ну, скажи мені на милість, дорогий чоловіче, які в тебе справи можуть бути в Константинополі? Що ти, картоплю туди на базар продавати повезеш? Чого ж ти мовчиш?

Рябий селянин почервонів, закліпав очима і, розводячи руками, відповів високим, сповненим обурення голосом:

— Та мені ж зовсім і не потрібний... Та нащо він мені здався?

— Тобі не потрібний, ну й мені теж не потрібний і їм нікому не потрібний! А потрібний він купцям, щоб торгувати їм, бач, прибутковіше було. А коли їм потрібний, то хай вони й завойовують. А селяни тут при чому? Нащо у вас півсела на фронт забрали? На те, щоб купці прибутки загібали! Дурні ви, дурні! Великі, бородаті, а кожен вас навколо пальця обкрутити може.

— А їй-бо ж, може! — ударяючи себе руками, прошепотів рябий селянин. — Їй-бо, може. — І, зітхнувши глибоко, він похмуро опустив голову.

— Так от ми й кажемо вам, — закінчував Баскаков, — щоб мир не після перемоги, не після дощика

в четвер, не після того, як будуть скалічені ще тисячі робітників та селян, а давайте нам мир зараз, без ніяких перемог. Ми ще й на своїй землі поміщика не перемогли. Так як кажу, братці, чи ні? Ну, а тепер хай, хто не погоджується, вийде на це місце і скаже, що я збрехав, що я неправду сказав, а мені вам казати більше нічого!

Пам'ятаю: заревіло, застогнало. Вискочив зблідлий есер Кругликов, замахав руками, намагаючись щось сказати. Зіпхнули його з воза. Баскаков стояв поруч і закурював люльку, а рябий селянин, той, в якого Баскаков питає, нащо йому потрібний Константинополь, тягнув його за рукав, запрошуючи до хати чай пити.

— З медом! — якимсь майже благальним голосом казав він. — Залишилось трошки. Не цурайся ж, товаришу! І вони, ваші, хай теж ідуть.

Пили окріп, заварений сушеною малиною. В хаті смачно пахло стільниками.

Повз вікна курним шляхом проїхала назад прольотка, переповнена есерами. Надходив сухий, душний вечір. Далеко в місті гули дзвони. Чорні монахи тридцяти церков молилися про заспокоєння бунтуючої землі.

Розділ третій

Я пішов на кладовище прощатися з Тимком Штукиним. Разом з батьком він виїжджав на Україну до свого дядька, в якого десь під Житомиром був невеликий хутір.

Речі були спаковані. Батько пішов за підводою. Тимко, здавалось, був веселий. Він не міг встояти на місці, щохвилини кидався то в один, то в другий куток, ніби хотів наостанку ще раз оглянути стіни сторожки, в якій він виріс.

Але мені здавалось, що Тимко не по-справжньому веселий і ледве стримується, щоб не заплакати. Птахів своїх він повипускав.

— Усіх... Усі розлетілись, — казав Тимко. — І вільшанка, і синиці, і шиглі, і чиж. Я, Борко, знаєш, найбільш чижа любив. Він у мене зовсім ручний був. Я відчинив дверці клітки, а він не вилітає. Я шугнув його паличкою... Злетів він на гілку тополі та як заспіває, як заспіває!.. Я сів під деревом, клітку на сучок почепив. Сиджу, а сам про все думаю: і як ми жили, і про птахів, і про кладовище, і про школу, як усе скінчилось

і виїжджати доводиться. Довго сидів думав, потім устаю, хочу взяти клітку. Дивлюсь, а на ній мій чирик сидить. Спустився, значить, сів і не хоче летіти. І мені раптом так жалко всього стало, що я... я мало не заплакав, Борко.

— Ти брешеш, Тимку,— схвильовано сказав я.— Ти, мабуть, і справді заплакав.

— І справді, — тремтячим голосом признався Тимко.— Я, знаєш, Борко, звик. Мені так жалко, що нас звідси вигнали. Знаєш, я навіть потайки від батька до старости Синюгіна ходив проситися, щоб залишили. Так ні, — Тимко зітхнув і одвернувся, — не вийшло. Йому що?.. У нього он який свій будинок...

Останні слова Тимко договорив майже пошепки і швидко вийшов у сусідню кімнату. Коли через хвилину я зайшов до нього, то побачив, що Тимко, міцно уткнувшись лицем у великий вузол з подушками, плаче.

На вокзалі, підхоплені людською масою, що кинулась до вагонів, Тимко з батьком зникли.

«Роздушать ще Тимка, — занепокоївся я. — І куди це така сила народу їде?»

Перон був переповнений. Солдати, офіцери, матроси. «Ну, ці хоч звикли і в них служба, а он ті куди їдуть?» подумав я, оглядаючи купки тих, що розташувались серед безладно накиданих коробок, корзин і чемоданів. Цивільні їхали цілими сім'ями. Бриті розлючені чоловіки із спітнілими від біганини й хвилювання лобами. Жінки з тонкими рисами обличчя і розгублено-стомленим блиском очей. Якись старосвітські мамаші в вигадливих капелюшках, приголомшені гармидером, уперті й роздратовані.

Ліворуч від мене на величезному чемодані сиділа, придержуючи одною рукою перев'язану ременями постіль, другою — клітку з папугою, якась бабуся, схожа на одну з тих старих благородних графінь, яких показують у кіно.

Вона кричала щось до молодого морського офіцера, який намагався зрушити з перону важку обковану скриню.

— Та годі-бо, — відповів він, — який тут ще вам носильник! О, чорт!.. Слухай! — крикнув він, кидаючи скриню і обертаючись до солдата, що проходив повз нього.— Гей, ти!.. Ану, допоможи внести речі в вагон.

Зненацька зупинений солдат, підкоряючись начальницькому тону, раптом став, опустив руки по швах, але майже зараз же, ніби присоромлений своєю поспішністю, під насмішкуватими поглядами товаришів послабив витяжку, поволі закрив руку за пояс і, трохи припруживши око, хитро глянув на офіцера.

— Тобі кажу,— повторив офіцер.— Ти оглух, чи що?

— Нікак нет, не оглух, пане лейтенант, а не моє це діло — ваші гардероби переносити.

Солдат повернувся і повільно, перевальцем пішов уздовж поїзда.

— Грегуар!..— вирячивши вишвілі очі, крикнула стара. — Грегуар, знайди жандарма, хай він арештує, хай віддасть до суду грубіяна!

Але офіцер безнадійно махнув рукою і, озлившись, раптом відповів їй роздратовано:

— А ви ще чого лізете? Що ви розумієте? Якого вам жандарма — з того світу, чи що? Сидіть та мовчіть.

Тимко несподівано висунувся з вікна:

— Гей! Борко, ми тут!

— Ну, як ви там?

— Нічого... Ми добре влаштувались. Батько на речах сидить, а мене матрос до себе на верхню полицю в ноги пустив. «Тільки, — каже, — не пацай, а то зжену».

Сполоханий другим дзвінком, натовп загомонів ще голосніше. Добірна лайка змішувалася з французькою мовою, запах духів з запахом поту, переливи гармошки з чимсь плачем — і все це разом вкрив могутній гудок паровоза.

— Прощавай, Тим-ку!

— Прощавай, Бор-ко! — відповів він, висуваючи чуб і махаючи мені рукою.

Поїзд зник, везучи з собою сотні різномастого, різномовного народу, але здавалось, що на вокзалі людей анітрохи не зменшилось.

— Ух, і пре ж! — почув я поруч себе голос. — І все на південь, все на південь. На Ростов, на Дон. Як на північ поїзд, то тільки солдати та служивий народ, а як на південь, то пани так і пруть.

— На курорт ідуть, чи що?

— На курорт... — сказав хтось насмішкувато. — Полікуватися від страху, тепер на страх пани хворіють.

Повз ящики, скрині, мішки, повз людей; що пили чай, лузали насіння, спали, сміялись і лаялись між собою, я пішов до виходу.

Кривий газетяр Семен Якович вискочив звідкись і, пробігаючи з незвичайною для його дерев'яної ноги швидкістю, загорлав тонким, скрипучим голосом:

— Свіжі газети!.. «Русское слово»!.. Надзвичайні подробиці про виступ більшовиків! Уряд розігнав більшовицьку демонстрацію! Є вбиті й поранені. Безуспішні розшуки головного більшовика Леніна!..

Газети виривали з рук — здачі не вимагали.

Повертаючись, я звернув трохи правіше від шосе й пішов вузькою стежкою між колоссям стиглого жита. Спускаючись у яр, я помітив на протилежному схилі людину, яка йшла мені назустріч, зігнувшись під тягарем ноші. Я легко впізнав Галку.

— Борисе, — крикнув він мені, — ти що тут робиш? Ти з вокзалу?

— З вокзалу. А ви куди? Чи не на поїзд? Тоді фіть... спізнались, Семене Івановичу, поїзд тільки що відійшов.

Ремісничий учитель Галка зупинився, бухнув важку ношу на траву і, сідаючи на землю, сказав з жалем:

— Ну і ну! Що ж тепер робити мені з оцим? — І він ткнув ногою зав'язаний вузол.

— А тут що таке? — поцікавився я.

— Різне... література... Та й так дещо.

— Тоді давайте. Я вам допоможу назад донести. Ви в клубі залишите, а завтра поїдете.

Галка захитав своєю чорною і, як завжди, обсіпаною махоркою бородою:

— В тім-то, брат, і річ, що в клуб не можна. Клуб, брат, у нас тю-тю. Немає більше клубу.

— Як немає? — мало не підстрибнув я. — Згорів, чи що? Та я ж тільки вранці, як сюди йти, проходив мимо...

— Не згорів, брат, а закрили його. Добре, що нас свої люди встигли попередити. Там зараз трус.

— Семене Івановичу, — спитав я, не розуміючи, — та як же це? Хто ж це може закрити клуб? Хіба тепер старий режим?.. Тепер свобода. Адже ж у есерів є клуб, і в меншовиків, і в кадетів, а анархісти завжди п'яні і до того ще й вікна в себе знадвору дошками забили, і то їм нічого. А у нас все спокійно, і от тобі — раптом закрили.

— Свобода! — усміхнувся Галка. — Кому, брат, свобода, а кому й ні. От що мені з цим вузлом робити? Сховати поки що до завтра треба, а то назад у місто нести незручно, ще відберуть.

— А давайте сховаємо, Семене Івановичу! Я місце тут недалечко знаю. Тут, якщо ярмом трохи пройти, ставок буде, а ще збоку така виїмка, там раніш глину на цеглу копали, і в стінах ям багато. Туди не те що вузол, а віз з конем заховати можна. Тільки кажуть, що зміюки там трапляються, а я босий. Ну, вам, у черевиках, можна. Та вони якщо і вкусять, то нічого — не вмреш, а тільки ніби очманієш.

Останнє повідомлення не сподобалось Галці, і він спитав, чи немає десь близько іншого потайного місця, але щоб без зміюк.

Я відповів, що іншого такого місця поблизу немає і навколо люди бувають: або череда пасеться, або картоплю поляють, або хлопчачки біля чужих городів вештаються.

Тоді Галка взяв вузол на плечі, і ми пішли берегом струмка.

Вузол сховали надійно.

— Біжи тепер у місто,— сказав Галка.— Я завтра сам заберу його звідси. Та якщо побачиш кого з комітетчиків, то перекажи, що я ще не поїхав. Зажди... — зупинив він мене, заглядаючи мені в обличчя.— Зажди! А ти, брат, не того...— тут він покрутив пальцем перед моїм лицем, — не бовкнеш?

— Що ви, Семене Івановичу! — забурмотів я, знітившись від образливого підозріння.— Що ви! Хіба я про кого-небудь хоч щось... колись?.. Та я в школі ні про кого нічого й ніколи, коли навіть у грі, а це ж не жарт, а ви ще...

Не давши договорити, Галка поплескав мене по плечі худюю цупкою п'ятірнею і сказав, усміхаючись:

— Ну, добре, добре... Іди... Ех ти, змовник!

Розділ четвертий

За літо Федько виріс і змужнів. Він відростив довге волосся, завів чорну сорочку-косоворотку і папку. З цією папкою, напханою газетами, він гасав по училищних мі-

тингах і зборах. Федько — голова класного комітету. Федько — делегат від реального училища в жіночу гімназію. Федько — обраний на батьківські засідання. Наловчився він такі промови виголошувати — прямо другий Кругликов. Вилізе на парту на диспутах: «Чи мають учні відповідати вчителям сидючи, чи повинні стояти?», «Чи припустима у вільній країні гра в карти під час уроків закону божого?» Виставить ногу вперед, руку за пояс і почне: «Громадяни, ми закликаємо... обставини зобов'язують... ми несемо відповідальність за долю революції...» І пішов, і пішов.

З Федьком у нас щось неладилось. До одвертої сварки діло ще не дійшло, але відносини з кожним днем все гіршали.

Я знов опинився на відшибі.

Тільки що почала забуватися історія з моїм батьком, тільки що почав танути холодок між мною і деякими з колишніх товаришів, як повіяв новий вітер із столиці; озлились жителі міста на більшовиків і закрили клуб. Арештувала думська міліція Баскакова, і я знову був винний: чого з більшовиками знався, нащо до 1 Травня над їхнім клубом на даху прапор вивішував, чому на мітингу відмовився допомогти Федькові роздавати листівки за війну до перемоги?

Листівки у нас всі роздавали. Дехто набере і кадетських, і анархістських, і християнських соціалістів, і більшовицьких — біжить і, яка потрапила під руку, туди й тече прохожому. І таким усе нічого, ніби так і треба!

Як же міг я взяти у Федька есерівські листівки, коли мені Баскаков тільки що цілу купу своїх прокламацій дав? Як же можна роздавати і ті й другі? Ну, хоч би схожі листівки, а то в одній — «Хай живе перемога над німцями», а в другій — «Геть грабінницьку війну». В одній — «Підтримуйте Тимчасовий уряд», у другій — «Геть десять міністрів-капіталістів». Як же можна звалювати їх в одну купу, коли одна листівка другу жертви готова?

Навчання в цей час було погане. Викладачі засідали по клубах, явні монархісти подали у відставку. Половину школи забрали під Червоний хрест.

— Я, мамо, покину школу, — казав я тоді. — Навчання однак ніякого, з усіма я на ножах. Учора, наприклад, Коренев збирав з кружкою на користь

поранених; було в мене двадцять копійок, вкинув і я, а він скоса глянув і каже: «Батьківщина подачок від авантюристів не потребує». Я аж губу закусив. Це ж при всіх! Кажу йому: «Якщо я син дезертира, то ти син злодія. Батько твій, підрядчик, на поставках армію грабував, і ти, мабуть, не від того, щоб на поранених підживитися». Мало до бійки не дійшло. Цими днями товариський суд буде. Тільки плював я на суд. Теж... судді які знайшлися!

З маузером, що його подарував мені батько, я ніколи не розлучався. Маузер був невеличкий, зручний, у м'якій замшовій кобурі. Я носив його не для самозахисту. На мене ніхто ще не збирався нападати, але він дорогий мені був як пам'ять про батька, його подарунок — єдина цінна річ, що була в мене. І ще тому любив я маузер, що завжди відчував якесь приємне хвилювання і гордість, коли він був коло мене. Крім того, мені було тоді п'ятнадцять років, і я не знав, та й досі не знаю жодного хлопчини цього віку, який відмовився б мати справжній револьвер. Про цей маузер знав тільки Федько. Ще в дні товаришування я показував йому його. Я бачив, з якою заздрістю обережно розглядав він тоді батьків подарунок.

На другий день після сутички з Кореневим я ввійшов у клас, як і завжди останнього часу, ні з ким не вітаючись, ні на кого не звертаючи уваги.

Першим уроком була географія. Розказавши трохи про західний Китай, вчитель зупинився і почав ділитися останніми газетними новинами. Поки сперечались та розмовляли, я помітив, що Федько пише якісь записки і розсилає їх по партах. Через плече сусіда на початку однієї з записок я встиг прочитати своє прізвище. Я насторожився.

Після дзвоника, уважно стежачи за присутніми, я встав, пішов до дверей і зараз же помітив, що від дверей я відрізаний купкою найдужчих однокласників. Біля мене утворилось півколо; з середини його вийшов Федько і попрямував до мене.

— Чого тобі треба? — запитав я.

— Здай револьвер, — зухвало заявив він. — Класний комітет ухвалив, щоб ти здав револьвер у комісаріат думської міліції. Здай його зараз же комітетові, і завтра ти одержиш від міліції розписку.

— Який це револьвер? — відступаючи до вікна і намагаючись, скільки було сил, здаватися спокійним, перепитав я.

— Не відмовляйся, будь ласка! Я знаю, що ти завжди носиш маузер з собою. І зараз він у тебе в правій кишені. Здай краще добровільно, інакше ми викличемо міліцію. Давай! — і він простяг руку.

— Маузер?

— Еге.

— А цього не хочеш?! — голосно гукнув я, показуючи йому дулю. — Ти мені його давав? Ні. Ну, так і йди до дідька, поки не дістав по морді!

Швидко повернувши голову, я побачив, що за моєю спиною стоять четверо, готових схопити мене ззаду. Тоді я стрибнув уперед, намагаючись прорватись до дверей. Федько шарпнув мене за плече. Я вдарив його кулаком, і зараз же мене схопили за плечі і впоперек грудей. Хтось намагався витягти мою руку з кишені. Не виймаючи руки, я міцно вп'явся в рукоятку револьвера.

«Відберуть... Зараз відберуть...»

Тоді, як впіймане в капкан звіря, я вереснув. Я вийняв маузер, великим пальцем відсунув запобіжник і натиснув на спуск.

Чотири пари рук, що тримали мене, вмить розімкнулись. Я вискочив на підвіконня. Звідти я встиг побачити бліді, ніби ватяні обличчя учнів, жовту плиту кам'яної підлоги, розбиту пострілом, і отця Геннадія, що застряг у дверях, перетворившись на біблійний соляний стовп. Не роздумуючи, я стрибнув з висоти другого поверху на клумби яскравочервоних жоржин.

Пізно ввечері по ринві, з боку садка, я пробирався до вікна своєї квартири. Намагався лізти тихенько, щоб не налякати своїх, але мати почула шурхіт, підійшла й запитала стиха:

— Хто там? Це ти, Борисе?

— Я, мамо.

— Не повзи по ринві... Ще упадеш. Иди, я тобі двері відчиню.

— Не треба, мамо... Нічого, я й так...

Стрибнувши з підвіконня, я зупинився, приготувавшись вислухати її докори й скарги.

— Істи хочеш? — так само тихо запитала мати. — Сідай, я тобі супу дістану, він теплий ще.

Тоді, вирішивши, що мати нічого не знає, я поцілував її і, сівши за стіл, почав обмірковувати, як сказати їй про все, що трапилось. Неуважно черпаючи ложкою перепрілий суп, я відчув, що мати збоку пильно дивиться на мене. Від цього мені зробилось ніяково, і я поклав ложку на край тарілки.

— Був інспектор, — сказала мати, — каже, що з школи тебе виключають і що коли завтра до дванадцятої години ти не здаси свого револьвера в міліцію, то вони повідомлять туди про це, і в тебе відберуть його силою. Здай, Борисе!

— Не здам, — вперто і не дивлячись на неї, відповів я. — Це татів.

— Ну то що ж, що татів! Навіщо він тобі? Ти потім собі другий дістанеш. Ти й без маузера за останні місяці якийсь шалений зробився, ще застрелиш кого-небудь! Віднеси завтра і здай.

— Ні, — швидко заговорив я, відсуваючи тарілку. — Я не хочу іншого, а хочу цей! Це татів. Я не шалений, я нікого не чіпаю. Вони самі лізуть. Мені плювати на те, що виключили, я б і сам покинув. Я заховаю його і не віддам.

— Боже ти мій! — уже раздратовано почала мати. — Ну, тоді тебе посадять і триматимуть, поки не віддаси!

— Ну і хай садять, — озлився я. — Он і Баскакова посадили... Ну що ж, і сидітиму, однаково не віддам... Не віддам! — після недовгого мовчання крикнув я так голосно, що мати відсахнулась.

— Ну, ну, не віддавай, — уже лагідніше сказала вона. — Мені хіба що? — Вона помовчала, про щось міркуючи, встала і додала гірко, виходячи за двері: — І скільки життя ви в мене передчасно відберете!

Мене здивувала поступливість матері. Не така в неї була вдача. Мати рідко коли втручалась у мої справи, але коли вже заведе своєї, то не заспокоїться, аж поки не доб'ється свого.

Слав міцно. Уві сні прийшов до мене Тимко й приніс у подарунок зозулю. «Нащо, Тимку, мені зозуля?» Тимко мовчав: «Зозуле, зозуле, скільки мені років?» І вона прокувала — сімнадцять. «Неправда, — сказав я, — мені тільки п'ятнадцять». — «Ні, — захитав Тимко головою, — тебе мати обдурила». — «Нащо матері мене

обдурювати?» Але тут я побачив, що Тимко зовсім не Тимко, а Федько — стоїть і усміхається.

Прокинувся, схопився з ліжка і заглянув у сусідню кімнату — без п'яти сім. Матері не було. Треба було поспішати і сховати непомітно в садку маузер.

Накинув сорочку, схопив із стільця штани — і раптовий холодок розійшовся по тілу: штани були підозріло легкі. Тоді обережно, ніби боячись опектись, я простяг руку до кишені. Так і є — маузера там не було: поки я спав, мати витягла його. «Ага, он як... он воно як!.. І вона теж проти мене. А я ж повірив їй учора. Тож-бо вона так легко перестала умовляти мене... Вона, мабуть, понесла його в міліцію».

Я хотів уже кинутись доганяти її.

— Стій!.. Стій!.. Стій!.. — протяжно заспівав, відбиваючи час, годинник. Я зупинився і глянув на циферблат. Що ж це таке, справді? Адже ж тільки сім годин. Куди ж вона могла піти? Подивившись по кутках, я помітив, що великого плетеного кошика немає, і догадався, що мати пішла на базар.

Але якщо вона пішла на базар, то не взяла ж вона з собою маузер? Значить, вона сховала його поки що дома. Куди? І зараз же вирішив: у верхній ящик шафи, бо це був єдиний ящик, який замикався на ключ.

І тут я згадав, що колись, давно ще, мати принесла з аптеки рожеві таблетки сулеми і для безпечності замкнула їх у цей ящик. А ми з Федьком хотіли згубити у Сімакових рудого kota за те, що Сімакови перебили лапи нашому собаці. Пошукавши в залізному брукті, ми тоді добрали ключа, витягли одну таблетку, і, здається, кинули ключ на те саме місце.

Я вийшов у комірчину і висунув важкий ящик. Розкидаючи непотрібні уламки, гайки, гвинти, я почав шукати. Порізав руку куском бляхи і знайшов зразу три заіржавілі ключі. З них якийсь підходить... мабуть, оцей.

Вернувся до шафи. Ключ входив туго... Крак! Замок цокнув. Потяг за ручку. Є... маузер... Кобура лежить окремо. Схопив і те і друге. Замкнув ящик, ключ через вікно викинув у садок і вибіг на вулицю. Оглянувшись на всі боки, я помітив матір, що поверталася з базару. Тоді я повернув за ріг і побіг у напрямі кладовища.

На краю переліска зупинився перепочити. Впав на

купу сухого листя і важко задихав, щоразу оглядаючись на всі боки, ніби боявся погоні. Поряд протікав тихий, мовчазний струмок. Вода була чиста, але тепла і пахла водоростями. Не підводячись, я зачерпнув пригорщу води і випив, потім поклав голову на руки і задумався.

Що ж тепер робити? Додому повертатися не можна, до школи не можна. Проте додому можна... Заховати маузер і повернутися. Мати посердиться та й перестане коли-небудь. Сама ж винна — нащо потайки вийняла? А як з міліції прийдуть? Сказати, що загубив, — не повірять. Сказати, що чужий, — запитають, чий. Нічого не казати — коли б і справді не посадили! Падлюка Федько... Падлюка!

Крізь рідкі дерева узлісся видно було вокзал.

У-у-у-у-у! — долетіла звідти луна далекого паровозного гудка. Над колією простяглась хвиляста смуга білої пари, і чорний, звідси схожий на жука паровоз поволі викотився з-за повороту.

У-у-у-у-у! — заревів він знову, здоровкаючись з дружною простягнутою лапою семафора.

«А що, коли...»

Я помаленьку підвівся і задумався.

І чим більше я думав, тим сильніше й сильніше вабив мене вокзал. Кликав ревінням гудків, протяжно-співучими сигналами залізничних будок, майже відчутним запахом горючої нафти і глибиною далекої колії, що бігла до чужих, незнайомих обривів.

«Поїду в Нижній, — подумав я. — Там відшукаю Галку. Він у Сормові. Він радий буде і залишить мене поки що в себе, а далі видно буде. Все затихне, і тоді повернусь. А може... — і щось зсередини підказало мені: — може, й не повернусь».

«Буде так», несподівано для самого себе твердо вирішив я і, усвідомлюючи всю важливість рішення, встав і відчув себе міцним, великим, дужим.

Розділ п'ятий

У Нижній Новгород поїзд прийшов уночі. Зразу ж біля вокзалу я опинився на великому майдані. Під вогнями ліхтарів виблискували багнети новеньких гвинтівок, відсвічували всюди погони.

З трибуни рудий бородатий чоловік звертався до солдатів з промовою про необхідність захищати батьківщину, запевняв, що швидка поразка «проклятих імперіалістів-німців» неминуча.

Він шохвилини обертаяся до свого сусіда — старенького, сивого полковника, який щоразу, ніби стверджуючи правильність висновків рудого оратора, схвально кивав круглою лисою головою.

Вигляд у оратора був змучений, він бив себе розчепреною долонею, підносив догори по черзі то одну, то обидві руки. Він звертався до свідомості і совісті солдатів. Нарешті, коли йому здалося, що промова його проникла в гушавину сірої маси, він махнув рукою, мало не заїхавши в вухо полковникові, який злякано відсахнувся, і голосно заспівав марсельезу. Кілька десятків розрізних голосів підхопили мотив, але вся солдатська колона мовчала.

Тоді рудий оратор урвав на півслові пісню і, кинувши шапку об землю, почав злазити з трибуни.

Старий полковник постояв ще трохи, безпорадно розвів руками і, похнюпившись, придержуючись за поручні, теж почав злазити вниз.

Виявляється, маршовий батальйон відправляли на німецький фронт.

До вокзалу солдати йшли з піснями, їх закидали квітами й подарунками. Все було гаразд. І вже тут, на станції, скориставшись з того, що через чийсь нерозпорядливість невивстачило кип'ятку в баках і в кількох вагонах бракувало дерев'яних нар, солдати розпочали мітинг.

З'явилися не запрошені командуванням оратори, і, почавши з недостачі кип'ятку, батальйон несподівано прийшов до висновку: «Годі, навоювались, дома господарство руйнується, поміщицька земля не поділена, на фронт іти не хочемо!»

Загорілись вогнища, запахло смолою поколотих дощок, махоркою, сушеною рибою, що була звалена штабелями на сусідніх пристанях, і свіжим волзьким вітром.

Так, мимо вагонів, мимо гвинтівок, мимо збуджених солдатів, галасливих ораторів, розгублено-лютих офіцерів, я, схвильований і радісний, пішов у темряву незнайомих привокзальних вулиць.

Перший прохожий, якого я спитав про те, як пройти в Сормово, відповів мені здивовано:

— В Сормово, чоловіче добрий, звідсіля ніяк пройти не можна. В Сормово звідсіль пароплавами їздять. Заплатив півкарбованця — і сідай, а тепер до ранку ніяких пароплавів немає.

Тоді, поблукавши ще трохи, я вліз в один з порожніх ящиків, звалених купами біля якогось паркана, і вирішив переждати до світанку. Незабаром заснув.

Розбудила мене пісня. Працювали вантажники — підіймали гуртом щось важке.

Гей, да дружно, дружно, братця!—

заводив заспіувач надірваним, але приємним тенором.

Решта враз підхоплювали різкими, теж надірваними голосами:

Треба ще нам постаратся.

Щось зрушилось, тріснуло і заскрипіло.

І-е-ех... та добре вже почато,
А сволоти ще багато.

Я висунув голову. Як мурашки, що обліпили шматок житнього хліба, з усіх боків обступили вантажники величезну іржаву лебідку і по покладених навкоси рейках стягували її на платформу. Знов невидимий у гурті заспіувач почав:

І-е-ех... прогнали ми Миколку,
Та щось мало з того толку!

Знов хруснуло.

Чи не час повстать народу,
Щоб Сашка за ноги та в воду!

Брязнуло, грюкнуло. Платформа затріщала під важкою лебідкою. Пісня урвалась, почувись вигуки, гомін і лайка.

«Ну й пісня!— подумав я.— Про якого ж це Сашка? Та це ж про Керенського!.. У нас би в Арзамасі за таку пісню швидко схопили, а тут міліціонер поруч стоїть, одвернувся і ніби не чує».

Маленький брудний пароплавчик давно вже причалив до пристані. Полтинника на квиток у мене не було, а біля вузького трапа стояли рудий контролер і матрос з гвинтівкою.

Я гриз нігті й сумно поглядав на вузьку смужку маслянистої води, що хлюпала між пристанню й бортом пароплава. По воді пливли шкуринки з кавунів, тріски, уривки газет та інший непотріб.

«Піти хіба попроситись у контролера?— подумав я.— Збрешу йому що-небудь. Я, мовляв, скажу, сирота. Приїхав до хворої бабусі. Пропустіть, будь ласка, проїхати до старенької».

Масляниста поверхня каламутної води відбила мое загоріле обличчя, підстрижену їжаком велику голову й міцну учнівську гімнастюрку, що виблискувала мідними гудзиками.

Зітхнувши, я вирішив, що про сироту казати не слід, бо сироти з такими здоровими фізіономіями не викликають довір'я.

Читав я в книжках, що деякі юнаки, не маючи грошей на квиток, наймались на пароплав юнгами. Але й цей спосіб не міг придатися тут, коли мені всього-на-всього треба було потрапити на протилежний берег річки.

— Чого стоїш? Посунься!— почув я задирилеве запитання і побачив невисокого рябого хлопчину.

Хлопчина недбайливо кинув на ящик пачку якихось листівок і швидко вихопив з-під моїх ніг товстий брудний недокурок.

— Ех ти, гавал! — сказав він поблажливо.— Недокуроч який прогавив!

Я відповів йому, що на недокурки мені наплювати, бо я не курю, і, в свою чергу, запитав його, що він тут робить.

— Я? — Тут хлопчина ловко сплюнув, влучивши прямо на середину поліна, що пливло повз нас.— Я листівки роздаю від нашого комітету.

— Від якого комітету?

— Ясно, від якого... від робітничого. Хочеш, допомагати роздавати.

— Я б допоміг,— відповів я,— та мені ось на пароплав треба в Сормово, а квитка немає.

— А чого тобі в Сормово?

— До дядька приїхав. Дядько на заводі працює.

— Як же це ти, — докірливо запитав хлопчина,— їдеш до дядька, а полтинником не запасся?

— Запасуються заздалегідь,— щиро вирвалось у мене,— а я несподівано зібрався і втік з дому.

— Вті-ік?— Очі хлопчини з недовірливою цікавістю сковзнули по мені. Тут він шморгнув носом і додав співчутливо:— Ото, як повернешся, батько відшмагає.

— А я не повернусь. І потім, у мене немає батька. Батька мого ще за царя вбили. В мене батько більшовик був.

— І в мене більшовик,— швидко заговорив хлопчина,— тільки в мене живий. У мене, брат, такий батько, що на все Сормово перша людина. Хоч кого хочеш спитай: «Де живе Павло Корчагін?» — кожний тобі відповість: «А це в комітеті... на Варисі, на заводі Тер-Акопова». От який батько в мене!

Тут хлопчина кинув геть недокурок і, підсмикнувши штани, шмигнув кудись у натовп, залишивши листівки біля мене.

Я підняв одну.

У листівці було написано, що Керенський — зрадник, готує угоду з контрреволюційним генералом Корніловим. Листівка одверто закликала повалити Тимчасовий уряд і проголосити радянську владу.

Гострий тон листівки вразив мене ще більше, ніж задьориста пісня вантажників. Відкілясь з-за бочок з оселдцями виринув захеканий хлопчина і ще на бігу крикнув мені:

— Немає, брат!

— Кого немає? — не зрозумів я.

— Полтинника немає! Тут Симона Котилкіна з наших побачив. Нема, каже.

— Та нащо тобі полтинник?

— А тобі ж! — Він здивовано подивився на мене.— Ти б купив квиток, а в Сормові взяв у дядька і віддав би: я ж теж сормовський.

Він покрутився, знову зник кудись і незабаром знову повернувся.

— Ну, брат, ми й так обійдемося. Візьми ось мої листівки і йди просто на пароплав. Бачиш, там матрос стоїть з гвинтівкою? Це Сурков Пашка. Ти, як ітимеш сходнями, повернись до матроса і скажи: з листівками, мовляв, від комітету, а з контролером і не розмовляй. Іди собі напролом. Матрос свій, він на випадок чого заступиться.

— А ти?

— Я, брат, скрізь пройду. Я тут не чужий.

Старенький пароплавчик, закиданий лушпинням і не-

догризками яблук, давно вже відчалив од берега, а мого товариша все ще не було видно.

Я примостився на купі іржавих якірних ланцюгів і, вдихаючи прохолодне повітря, що пахло яблуками, нафтою і рибою, з цікавістю роздивлявся пасажирів.

Поруч зі мною сидів чи то дякон, чи то монах, він притих і, очевидно, намагався бути якнайменш помітним. Він крадькома озирався на всі боки, гриз скибку кавуна, акуратно випльовуючи насіння в долоню.

Крім монаха і кількох жінок з бідонами з-під молока, на пароплаві їхали два офіцери, чотири міліціонери, що стояли віддалік, біля цивільного з червоною пов'язкою на рукаві.

Всі ж інші пасажирів були робітники. Збившись купками, вони голосно розмовляли, сперечались, лаялись між собою, сміялись, читали вголос газети. Здавалося, що всі вони між собою знайомі, бо багато з них безцеремонно втручалися в чужі суперечки; зауваження і жарти летіли від одного борту до другого.

Попереду вимальовувалось Сормово. Був безвітряний ранок. Фабричний дим, збираючись нетанучими клубами, здавався звідси чорними шупальцями гілляк, що рсзкинулись над кам'яними стовбурами велетенських димарів.

— Гей!— почув я позад себе знайомий голос рябого хлопчини.

Я зрадів, бо не знав, що робити з листівками.

Він сів поруч на змотаний канат і, вийнявши з кишені яблуко, простягнув його мені:

— Візьми. Мені вантажники повний картуз насипали, бо як тільки нова листівка або газета, то я їм завжди першим. Вчора цілу в'язку вобли подарували. Їм що! Сунув руку в мішок — тільки й діла. А я три вобли сам з'їв та дві додому приніс: одну Ганці, другу Марійці. Сестри це мої,— пояснив він і пробачливо додав:— Дурні ще дівчата... Їм тільки жерти подавай.

Гомінкі розмови раптом вщухли, бо цивільний з червоною пов'язкою, в супроводі міліціонерів, почав несподівано перевіряти документи. Робітники, мовчки дістаючи зім'яті, заяложені папірці, проводжали цивільного ворожо-холодними зауваженнями.

— Кого це шукають?

— А пес їх знає.

— До нас би в Сормово прийшли, там пошукали б! Міліціонери йшли ніби нехотя; видно було, що їм ніяково відчувати на собі десятки підозріло насторожених поглядів.

Не звертаючи уваги на загальне стримане незадоволення, цивільний з викликом сіпнув бровами і підійшов до монаха. Монах ще більше знітився і, з жалем розводячи руками, показав кружку з написом, що висіла в нього на животі: «Милосердні християни, пожертвуйте на відновлення зруйнованих німцями храмів».

Цивільний гидливо усміхнувся і, одвертаючись від монаха, досить безцеремонно шарпнув за плечі мого сусіда — хлопчину.

— Документ?

— Хай підросту, тоді запасу,— сердито відповів той.

Намагаючись звільнитися з-під чіпкої руки цивільного, хлопчина рвонувся, втратив рівновагу і впустив пачку листівок.

Цивільний підняв одну листівку, нашвидку проглянув її і тихо, але злісно сказав:

— Документи малий носити, а прокламації — виріс? Ану, візьміть його!

Але не тільки один цивільний прочитав листівку. Вітер вирвав з розсипаної пачки десятку біленьких папірців і розвіяв їх по переповненій людьми палубі. Не встигли ще мляві, зніяковілі міліціонери підійти до рябого хлопчини, як загула, загомонала вся палуба:

— Корнілова б краще пошукали!

— Монах без документа і нічого, а до хлопця причепився!

— Тут тобі не місто, а Сормово!

— Ну, ну, тихше, ви!— огризнувся цивільний, розгублено дивлячись на міліціонерів.

— Не нукай, не запріг! Жандарм переодягнений! Бачили, як він за листівками кинувся?

Недогризок свіжого огірка пролетів мимо кашкета цивільного.

Стиснуті з усіх боків пасажирами, що посхоплювалися з місць, міліціонери розгублено оглядалися і стурбовано умовляли:

— Не налазь, не налазь. Громадяни, тихше!

Раптом заревіла сирена, і з капітанського містка хтось одчайдушно загорлав:

— Від лівого борту... Від лівого борту... пароплав перекинете!

По нахиленій палубі натовп метнувся в протилежний бік. Скориставшись з цього, цивільний злісно вилаяв міліціонерів і прошмигнув до сходів капітанського містка, біля якого стояли два зблідлі, схвильовані офіцери.

Пароплав причалив, робітники швидко сходили на пристань. Біля мене знов опинився рябий хлопчина. Очі його горіли, в розчепіренних руках він цупко тримав зім'яту пачку зібраних листівок.

— Приходь!— гукнув він мені.— Прямо на Вариху! Васька Корчагіна питаєш, тобі кожний покаже.

Розділ шостий

Здивовано і з цікавістю поглядав я на сірі від кіптяви будиночки, на кам'яні стіни заводів, крізь чорні вікна яких виблискували язички яскравого полум'я і вилітало глухе ричання замкнених машин.

Була обідня перерва. Повз мене прямо через вулицю, парою лякаючи бродячих собак, проїхав паровоз з платформами, що були навантажені колесами. На різні голоси хрипіли гудки. З воріт виходили натовпи спітнілих, стомлених робітників.

Назустріч їм бігли юрби босих, задержуватих дітей, що несли невеликі вузлики з мисками й тарілками, від яких пахло цибулею, кислую капустою і парою.

Кривими вуличками дійшов я, нарешті, до провулка, де була квартира Галки.

Я постукав у вікно невеличкого дерев'яного будинку. Худа сива баба, розігнувшись від ночов з білизною, висунула червоне, розпарене обличчя й сердито запитала, кого мені треба.

Я сказав.

— Нема такого, — відповіла вона, зачиняючи вікно. — Жив колись, тепер давно вже нема.

Приголомшений такою звісткою, я одійшов за ріг і, зупинившись біля купи наваленого каміння, відчув, як я стомився, як мені хочеться їсти і спати.

Крім Галки, в Сормові жив дядько Микола, брат моєї матері. Але я зовсім не знав, де він живе, де працює і як зустрине мене.

Кілька годин я вештався по вулицях, з тупою впертістю заглядаючи в обличчя прохожих робітників. Дядька я, звичайно, не зустрів.

Вкрай зневірившись і відчувши себе самотнім, нікому не потрібним, я сів на невеличкому висохлому лужку, засміченому риб'ячою лускою і грудками поживклого від дощу вапна. Тут я приліг і, заплющивши очі, почав думати про свою гірку долю, про свої невдачі.

І чим більше я думав, тим важче ставало мені, тим безглуздішою здавалася мені моя втеча з дому.

Але навіть зараз я відганяв думку про те, щоб повернутися в Арзамас. Мені здавалося, що тепер в Арзамасі я буду ще самотнішим, з мене презирливо сміятимуться, як колись з Тупикова. Мати буде мовчки страждати і ще, чого доброго, піде до школи просити за мене директора.

А я був упертий. Ще в Арзамасі я бачив, як повз місто разом з поїздами, що дихали іскрами й виблискували вогнями, летить справжнє, дуже життя. Мені здавалось, що треба тільки зуміти скочити на один із східців невтримних вагонів, хоч би тільки на краєчок, міцно вцепитися за поручні, і тоді назад уже мене не зіпхнеш.

До паркана підійшов дід. Він ніс відро, щітку і скручені в трубку плакати. Дід густо намастив клейстером дошки, приліпив плакат, розгладив його, щоб не було зморшок; поставивши на землю відро, оглянувся й покликав мене:

— Дістань, малий, сірники з моєї кишені, а то в мене руки в клейстері. Спасибі,— подякував він, коли я запалив сірник і підніс вогонь до його згаслої люльки.

Закуривши, він кречучи підняв брудне відро і сказав добродушно:

— Ех, старість — не радість! Бувало пудовим молотом гупаєш, гупаєш, а тепер відро поніс — рука затерпла.

— Давайте, дідусю, я понесу,— радо запропонував я.— У мене не затерпне. Я он який здоровий.

І, ніби злякавшись, що він не погодиться, я швидко потяг відро до себе.

— Понеси,— хоче погодився дід,— понеси, коли так, удвох ми швидко справимось.

Ідучи вздовж парканів, ми з дідом пройшли багато вулиць.

Як тільки ми зупинялись, позад нас одразу збиралися

прохожі, яким цікаво було швидше довідатись, що ми розклеюємо. Захопившись роботою, я зовсім забув про своє нещастя. Лозунги теж були різні: «Вісім годин роботи, вісім сну, вісім відпочинку». Але, правду кажучи, лозунг цей здавався мені якимсь буденним, незахоплюючим. Значно більше подобався мені великий синій плакат з густочервоними буквами: «Тільки із зброєю в руках пролетаріат завоює світле царство соціалізму».

Це «світле царство», яке пролетаріат мав завоювати, захоплювало мене своєю загадковою, небаченою красою ще більш, ніж ваблять захоплених школярів, що читались Майн-Ріда, далекі екзотичні країни. Ті країни, хоч які вони далекі, все ж розвідані, поділені й позначені на нудних шкільних картах. А це «світле царство», про яке згадував плакат, не було ще ніким завойоване. Жодна людська нога ще не ступала по його незвичайних володіннях.

— Може, ти стомився, хлопче? — запитав старий, зупиняючись.— Тоді біжи додому. Я тепер і сам справлюсь.

— Ні, ні, не стомився, — сказав я, гірко згадавши про те, що незабаром знову залишусь сам.

— Ну, то й добре,— погодився старий.— Дома тільки, гляди, щоб не лаяли.

— У мене немає дому,— з несподіваною одвертістю сказав я.— Тобто в мене є домівка, але далеко.

І, піддавшись бажанню поділитися з ким-небудь своїм горем, я розповів старому про все.

Він уважно вислухав мене, пильно і трохи насмішкувато подивився мені в зняковіле обличчя.

— Це діло треба розібрати, — сказав він спокійно. — Хоч Сормово й велике, але ж і людина — не голка. Слюсар, кажеш, твій дядько?

— Був слюсарем,— відповів я, підбадьорившись.— Миколою звуть. Микола Єгорович Дубряков. Він партійний, мабуть, як і батько. Може, в комітеті його знають?

— Ні, не знаю шось такого. Ну, та вже гаразд, ось скінчимо розклеювати, підеш зі мною. Я тут де в кого з наших питаю.

Старий чомусь нахмурився й пішов, мовчки попихуючи люлькою.

— Так батька твого вбили?— несподівано спитав він.

— Убили.

Дід витер руку об засмальцьовані, полатазі штани і, поплескавши мене по плечі, сказав:

— До мене зараз зайдеш. Картоплі з цибулею наїмось і чаю нагріємо. Ти ж, мабуть, їсти хочеш?

Відро здалося мені зовсім легким. І моя втеча з Арзамаса здалася мені знов потрібною й осмисленою.

Дядько мій знайшовся. Виявляється, він був не слюсарем, а майстром котельного цеху.

Дядько коротко сказав, щоб я не дурів і їхав назад додому.

— Робити тобі в мене нічого... З людини тільки тоді толк вийде, коли вона своє місце знає,— похмуро говорив він у перший же день за обідом, витираючи рушником руді масні вуса.— Я ось знаю своє місце... Був підручним, потім слюсарем, тепер у майстри вийшов. Чому, скажімо, я вийшов, а інший не вийшов? А тому, що він тені та теревені. Працювати йому, бач, не подобається, він інженерові заздрить. Йому б одразу. Тобі, скажімо, чого в школі не сиділось? Учився б тихо на лікаря чи там на техніка. Так ні... дай помудрую. Від лінощів усе це... А по-моєму, коли вже людина стала до якогось діла, повинна вона старатися далі просунутись. Тихенько, легенько, дивись — і вийшла в люди.

— Як же це, дядьку Миколо?— тихо й ображено запитав я.— Батька, наприклад, узяти. Він солдатом був. По-вашому виходить, що треба було йому в школу прапорщиків вступати? Офіцером був би. Може, до капітана дослужився б. А все, що він робив, і те, що, замість іти в капітани, він у підпільники пішов, цього теж не потрібно було?

Дядько нахмурився.

— Я про твого батька не хочу поганого сказати, проте толку в його вчинках теж щось мало бачу. Так, баламутна була людина, неспокійна. Він і мене мало був не заплутав. Мене контора в майстри тільки що намітила, і раптом про таке діло повідомляють мене: он, мовляв, який до вас рідиче приїжджав. Насилу зам'яв діло.

Тут дядько дістав з миски жирну кістку, густо намастив її гірчицею, посипав добре сіллю і, вгризаючись у м'ясо міцними жовтими зубами, незадоволено похитав головою.

Коли дружина його, висока красива жінка, подала

після обіду візерунчатий глиняний кухоль домашнього квасу, він сказав їй:

— Зараз ляжу, розбудиш через годину. Треба сестрі Варварі листа черкнути. Борис візьме, як поїде.

— А коли поїде?

— Ну коли — завтра поїде.

У вікно постукали.

— Дядьку Миколо, — почувся з вулиці голос, — на мітинг підеш?

— Куди?

— На мітинг, кажу. Народу на майдані зібралось сила-силенна.

— Ану їх, — відмахнувся рукою дядько, — не дуже-то треба.

Зачекавши, поки дядько ляже відпочивати, я тихенько вибіг на вулицю.

«А дядько в мене, виявляється, пройдисвіт! — подумав я. — Подумаєш, цяця яка — майстер! А я ще думав, що він партійний. Невже-таки доведеться в Арзамас повертатися?»

Дві або три тисячі людей стояли біля дощаної трибуни і слухали ораторів. З-за людей мелькнуло знайоме рябе обличчя прогнозуватого Васька Корчагіна. Я гукнув його, але він не почув.

Я побіг доганяти його. Разів зо два його кучерява голова показувалась серед натовпу, але потім зникла остаточно. Я опинився недалеко від трибуни.

Ближче протовпитись було важко. Почав прислухатись. Оратори змінювались часто. Запам'ятав я одного — непоказний, погано одягнений, на вигляд такий самий робітник, які сотнями зустрічались на сормовських вулицях, не привертаючи нічиєї уваги. Він ніяково скинув сплюшену, мов млинець, кепку, відкашлявся і, напружуючи надірваній і, як мені здалось, розлючений голос, заговорив:

— Ви, товариші, котрі з паровозного, а також з вагонного, та багато й з нафтянки, знаєте, що вісім років я просидів на каторзі як політичний. І що ж — не встиг я повернутися, не встиг свіжим повітрям подихати, як — знову мене на два місяці в тюрму! Хто засадив? Засадили не поліцаї старого режиму, а прихвосні нового. Від царя не було образливо сидіти. Від царя завжди наші сиділи. А від прихвоснів образливо! Генерали та офіцери пона-

чіплювали червоні банти, ніби друзі революції. А нашого брата, як тільки що — знов пхають у кутузку. Цькують нас і розганяють. Я не за свою кривду кажу, товариші, не за те, що два місяці зайві відсидів. Я за нашу, за робітничу кривду кажу.

Тут він закашлявся. Віддихавшись, відкрив було рот, знов закашлявся. Довго здригався, вчепившись руками за поручні, потім захитав головою й поліз донизу.

— Доїздили людину!— голосно й обурено сказав хтось.

З сірого, насупленого неба посипались крупинки першого снігу. Зриваючи останнє почорніле листя, віяв сухий холодний вітер. Ноги в мене померзли. Я хотів вибратися з натовпу, щоб на ходу зогрітися. Протовплюючись, я перестав було дивитись на ораторів, але раптом знайомий високий голос примусив мене обернутися до трибуни. Сніжні крупинки засипали очі. Збоку штовхалися. Хтось боляче наступив на ногу. Звівшись навшпиньки, я здивовано й радісно побачив на трибуні знайоме бородате обличчя Галки.

Пхаючись ліктями, ледве протискуючись крізь густий натовп, я просувався наперед. Я боявся, що, скінчивши говорити, Галка зникне в натовпі, не почує мого оклику, і я знову загублю його. Я махав картузом, щоб притягти його увагу, махав розчепіреними пальцями. Але він не помічав мене.

Коли я побачив, що Галка вже підніс руку, вже підвищує голос і от-от скінчить говорити, я закричав голосно:

— Семене Івановичу!.. Семене Івано-ви-и-чу!..

Збоку на мене зашикали. Хтось штовхнув мене в спину. А я ще голосніше закричав:

— Семене Івановичу-у-у!..

Я бачив, як здивований Галка ніяково розвів руками і, наспіх закінчивши фразу, почав швидко спускатися по сходах.

Хтось із розлючених сусідів схопив мене за руку й потяг убік.

А я, не звертаючи уваги на лайку і штовхани, засміявся весело, як шалений.

— Ти чого хуліганиш?— міцно шарпаючи, суворо запитав робітник, що тяг мене за рукав.

— Я не хуліганю,— не перестаючи щасливо всміха-

тися, відповів я, підстрибуючи на замерзлих ногах.— Я Галку знайшов... Я Семена Івановича...

Мабуть, було в моєму обличчі щось таке, від чого сердитий чоловік усміхнувся сам і запитав уже не дуже сердито:

— Яку це галку?

— Та не яку... Я Семена Івановича... Он він сюди пробирається.

Галка виринув, схопив мене за плече:

— Ти звідкіля?

Натовп хвилювався. Майдан неспокійно гомонів. Навколо видно було розлючені, стривожені й розгублені обличчя.

— Семене Івановичу,— на ходу спитав я, не відповідаючи на його запитання,— чого це народ гомонить?

— Телеграма надійшла... тільки що,— пояснив він швидко.— Керенський зраджує революцію! Генерал Корнілов... піднімає козаків.

Короткі осінні дні замигтіли передо мною, як ніколи не бачені станції, що виблискують вогнями на шляху швидкого поїзда. Зразу ж знайшлося і для мене діло. І я був тепер корисним, втягнутим у круговорот подій, що так нестримно розгорталися.

В один з неспокійних днів Галка стурбовано сказав мені:

— Біжи, Борисе, в комітет. Скажи, що з Варихи терміново просили агітатора, і я пішов туди. Знайди Єршова, хай він замість мене сходить у друкарню. Якщо Єршова не знайдеш, то... Дай-но олівця... Ось занеси цю записку сам до друкарні. Та не в контору, а передай краще просто в руки метранпажеві! Пам'ятаєш?... У Корчагіна буз, чорний такий, в окулярах? Ну от... Зробиш усе, тоді до мене, на Вариху. Та якщо в комітеті свіжі листівки є — візьми. Скажеш Павлові, що я просив... Зажди, зажди! — закричав він заклопотано навздогін. — Холодно ж. Ти б хоч мій старий плащик накинув.

Але я вже з захопленням і азартом, як кавалерійський кінь, пущений в кар'єр, біг, перестрибуючи через калюжі й вибоїни брудної вулиці.

У дверях партійного комітету, гамірного, як вокзал перед відходом поїзда, я налетів на Корчагіна. Якби це

був не він, а хтось інший, менший і слабкіший, я, мабуть, збив би його з ніг. Об Корчагіна я вдарився, як об телеграфний стовп.

— Та й носить же тебе!— швидко сказав він.— Що ти, з дзвіниці впав?

— Ні, не з дзвіниці,— ніяково потираючи забиту голову і важко дихаючи, відповів я. — Семен Іванович прислав, що він на Вариху...

— Знаю, дзвонили вже.

— Ще просили листівок.

— Послано вже. Ще що?

— Ще Єршова треба. Хай до друкарні йде. Ось записка.

— Що тут про друкарню? Дай-но записку,— встряв у розмову незнайомий мені озброєний робітник у шинелі, накинутій поверх старого піджака.

— Мудрить щось Семен,— сказав він, прочитавши записку і звертаючись до Корчагіна.— Чого він боїться за друкарню? Я ще з обіду туди свій караул вислав.

До ганку підходили нові й нові люди. Незважаючи на холод, двері комітету були відчинені навстіж, мелькали шинелі, блузи, поруділі шкіряні куртки. В сінях двоє одбивали молотком дошки від ящика. В соломі лежали новенькі, густо змащені мастилом трилінійні гвинтівки. Кілька таких самих уже порожніх ящиків валялось у грязюці біля ганку.

Знов показався Корчагін. На ходу він швидко говорив трьом озброєним робітникам:

— Ідть швидше. Самі там залишитесь. І нікого без перепусток комітету не пускати. Звідтіля пришлете кого-небудь повідомити, як влаштувались.

— Кого послати?

— Ну, з своїх кого-небудь, хто під руку потрапить.

— Я потраплю під руку!— крикнув я, відчуваючи сильне збудження і бажання не відставати від інших.

— Ну, візьміть хоч його! Він швидко бігає.

Тут я побачив, що з розбитого ящика брав гвинтівки майже кожний, хто виходив з дверей.

— Товаришу Корчагін,— попросив я,— всі беруть гвинтівки, і я візьму.

— Чого тобі?— незадоволено запитав він, уриваючи розмову з дужим татуйованим матросом.

— Та гвинтівку! Що ж я — гірший за інших, чи що?

Тут з сусідньої кімнати голосно загукали Корчагіна, і він поспішив туди, махнувши на мене рукою.

Можливо, що він просто хотів, щоб я не заважав йому, але я зрозумів цей жест як дозвіл. Вихопивши з ящика гвинтівку і міцно притискуючи її, побіг доганяти дружинників, що сходили з ганку.

Перебігаючи через двір, я встиг уже почути тільки що одержану новину: в Петрограді оголошено радянську владу, Керенський утік, у Москві ідуть бої з юнкерами.

III. ФРОНТ

Розділ перший

Минуло півроку.

Лист, адресований мною до матері, в сонячний квітневий день був укинтий в скриньку на вокзалі.

«Мамо!

Прощай, прощай! Від'їжджаю в групу славного товариша Сіверса, який б'ється з білим військом корніловців і каледінців. Від'їжджає нас троє. Дали нам документи з сормовської дружини, до якої я належав разом з Білкою. Мені довго давати не хотіли, казали, що молодий. Насилу упросив я Галку, і він влаштував. Він би й сам поїхав, та слабкий і кашляє дуже. Голова в мене гаряча з радості. Все, що було раніш — це дурниці, а справжнє в житті тільки-но починається, тому й весело...»

На третій день путі, під час шестигодинної стоянки на якійсь маленькій станції, ми довідались, що в сусідніх волостях не зовсім спокійно: з'явилися невеликі бандитські зграї і в деяких місцях були перестрілки куркулів з продзагонами. Уже пізно вночі до поїзда подали паровоз. Я і мої товариші лежали бік у бік на верхніх нарах товарного вагона. Почувши рівне постукування коліс і скрип розгойдуваного вагона, я щільніше натяг на себе драпове пальто і хотів заснути.

З темряви чулось хропіння, покашлювання, чухання. Ті, кому вдалося протиснутися на нари, спали. З підлоги ж, з мішків, з щільної купи тих, що с'як-так влаштувалися,

раз по раз чути було бурчання, лайку й штовхани в бік натискаючих сусідів.

— Не пхайся, не пхайся, — спокійно бурчав бас. — Чого ти мене з мого мішка спихаєш? А то я тебе як пхну, то не захочеш більше!

— Дивися-но, чорт! — вереснув розлючений жіночий голос. — Куди ж це ти мені прямо чоботищами в лице лізеш? О-ох, чортяка ж, о-хо, і окаянний!

Спалахнув сірник, тьмяно освітивши ворухливу купу чобіт, мішків, кошиків, кепок, рук і ніг, — погас, і стало ще темніше. Хтось у кутку однотонно розповідав стомленим скрипучим голосом довгу, нудну історію свого сумного життя. Хтось співчутливо попихував цигаркою. Вагон здригався, як покусаний оводами кінь, і нерівними поштовхами посувався по рейках.

Прокинувся я від того, що один з моїх супутників смикнув мене за руку. Я підвів голову й відчув, як з відчиненого вікна струмінь приємного холодного повітря освіжаюче хлюпнув мені в пом'яте лице. Поїзд ішов повільно, мабуть, на підйом. Величезна густа заграва облягла весь обрій. Над загравою, ніби обпалені вогнем пожежі, гасли світлячки зірок і танув зблідлий місяць.

— Земля бунтує, — почулося з темного кутка чісь спокійне, бадьоре зауваження.

— Нагая захотіла, того й бунтує, — тихо й злісно відповів протилежний куток.

Сильний тріск урвав розмови. Вагон хитнуло, вдарило, я злетів з нар на голови розташованих на підлозі. Усе змішалось, і чорне нутро вагона з зойками кинулось у розчинені двері теплушки.

Аварія.

Я незграбно бухнувся в канаву біля насипу, ледве встигши схопитись, щоб не бути роздавленим стрибаючими людьми. Почулись постріли. Поруч якийсь чоловік, широко розвівши тремтячі руки, швидко говорив:

— Це нічого... Це нічого... Тільки не треба втікати, а то вони почнуть стріляти. Це ж не білі, а тутешні станічники. Вони тільки пограбують і відпустять.

До вагона з криком підбігло двоє з гвинтівками:

— Зз... алазь!.. зз... алазь назад!.. Куди повискакували?

Люди метнулись до теплушок. Відштовхнутий кимсь, я спіткнувся і впав у мокру канаву. Розпластавшись,

швидко, як ящірка, я поповз до хвоста поїзда. Наш вагон був передостаннім, і через хвилину я опинився вже поруч з тьмяним сигнальним ліхтарем заднього вагона. Тут стояв селянин з гвинтівкою. Я хотів було повернути назад, але чоловік цей, мабуть, помітивши когось з другого боку насипу, побіг туди. Один стрибок — і я вже котився вниз по схилу слизького глинистого яру. Докотившись до дна, я підвівся й поплентався до кущів, ледве витягаючи облиплі глиною ноги.

Ожив ліс, вкритий серпанком молодої зелені. Десь далеко задириливо перегукувались півні. З сусідньої галявини чути було квакання жаб, що вилізли погрітись. Де-не-де в тіні лежали ще острівці сірого снігу, але на сонячних просвітах торішня тверда трава була суха. Я відпочивав, шматком кори зчищав з чобіт глину. Потім я взяв жмут трави, вмочив його в воду й витер замазане грязюкою лице.

Місця незнайомі. Якими шляхами вибратися на найближчу станцію? Десь собаки гавкають — мабуть, село близько. Хіба піти спитати? А якщо напорешся на куркульську засідку? Спитають — хто, відкіль, чого. А в мене документ та ще в кишені маузер. Ну, документ, скажімо, в чобіт можна заховати. А маузер? Викинути?

Я вийняв його, покрутив. І жаль стало. Маленький маузер так міцно сидів у моїй руці, так спокійно виблискував вороненою сталлю плоского ствола, що я засоромився своєї думки, погладив його й сунув назад за пазуху, у внутрішню, прироблену до підкладки потайну кишеню.

Ранок був ясний, гомінкий, і мені на горбочку посеред жовтої галявини не вірилось, що є якась небезпека.

Пінь, пінь... таррах! — почув я поруч з собою знайомий свист. Велика блакитна синиця сіла над головою на гілку і скоса з цікавістю подивилась на мене.

Пінь, пінь... таррах... здрастуй! — свиснула вона, переступивши з ніжки на ніжку.

Я мимоволі усміхнувся й згадав Тимка Штукіна. Він називав синиць дурихвістками. Чи давно ж це було?.. І синиці, і кладовище, ігри... А тепер, дивися-но... І я нахмурих лоб. Але що ж все-таки робити?

Зовсім недалеко ляснув бич і почулось мукання. «Череда, — зрозумів я. — Піду-но спитаю в пастуха дорогу. Що мені пастух зробить? Запитаю, та й швидше з очей».

Невелика череда корів, що ліниво й знехотя скубли жмути старої трави, поволі посувалась вздовж узлісся. Поруч ішов дід-пастух з довгою важкою палицею. Нешвидкою й спокійною ходою гуляючої людини я підійшов до нього збоку.

— Добридень, дідусю!

— Добридень! — відповів він не зразу і, зупинившись, почав оглядати мене.

— Чи далеко до станції?

— До станції? До якої ж тобі станції?

Тут я завагався. Я навіть не знав, яка станція мені потрібна, але старий сам виручив мене:

— До Олександрівки, чи що?

— Саме до неї, — погодився я. — До неї ж таки. А я йшов, та заблудив трохи.

— Відкіль ідеш?

Знов я запнувся.

— Відтіль, — наскільки міг спокійно відповів я, не певно махаючи рукою в бік села, що виднілось на обрії.

— Гм... відтіль... Значить, з Деменева, чи що?

— Якраз прямо з Деменева.

Тут я почув гарчання собаки й кроки. Обернувшись, я побачив здоровенного парубка, мабуть підпасича, який підходив до діда.

— Що тут, дядьку Лександре? — запитав він, не перестаючи жувати шматок житнього хліба.

— Та ось, прохожа людина... Дорогу на станцію Олександрівку питає. А каже, що йде сам з Деменева.

Парубок опустил шматок і, вирячивши на мене очі, запитав, нічого не розуміючи:

— Тобто як же це?

— Я вже й сам не знаю як, коли Деменево якраз коло самої станції стоїть. Що Олександрівка, що Деменево — це ж одне й те саме. І як його сюди занесло?

— В село обов'язково відправити треба, — спокійно порадив парубок. — Хай там на заставі розбирають. Мало чого він набреше!

Хоч я й не знав ще, що воно таке — застава, яка «все розбере», і як вона розбиратиме, але мені вже не хотілось іти в село, хоч би тому, що села тут були багаті й неспокійні. І тому, не чекаючи, що буде далі, сильним стрибком одскочив від діда й побіг в глиб лісу.

Парубок скоро відстав. Але проклятий собака встиг два рази вкусити мене за ногу. Проте болю я тоді не відчував, як не відчував нахльостування гілок, що розчепірили цупкі пальці перед моїм лицем, ні купин, ні пеньків, що потрапляли під ноги.

Так проблукав я лісом до вечора. Ліс був не дикий, бо стирчали пеньки зрубаних дерев.

Чим далі хотів я зайти вглиб, тим рідші ставали дерева й частіше траплялись галявини з слідами кінських копит і кіз'яків. Настала ніч. Я стомився, був голодний і подряпаний. Треба було думати про нічліг. Вибравши затишне сухе місце під кущем, поклав голову на пеньок і — ліг. Втома давалася взнаки. Щоки палали, і трохи боліла прокушена собакою нога.

«Засну, — вирішив я. — Тепер ніч, ніхто мене тут не знайде. Я стомився... Засну, а вранці що-небудь придумаю».

Засинаючи, згадав Арзамас, ставок, нашу війну на полях, своє ліжко з старою теплою ковдрою, ще згадав, як ми з Федьком наловили голубів і засмажили їх на Федьковій сковороді. Потім нишком з'їли. Голуби були такі смачні...

У верховітті дерев засвистів вітер. Порожньо й страшно здавалося мені в лісі. Теплим, пахучим, як жирний святковий пиріг, вплив у моїй уяві колишній Арзамас.

Я щільніше натяг на голову комір і відчув, як непрошена сльоза скотилася по щоці. Але я все-таки не плавав.

Тієї ночі, дубіючи від холоду, я схоплювався, бігав по галявині, пробував вилазити на березу і, щоб зігрітися, починав навіть танцювати. Нагрівшись, лягав знов і через деякий час, коли лісові тумани відбирали в мене тепло, схоплювався знову.

Розділ другий

Знов зійшло сонце і стало тепло; зацвірінчали пташки і привітно закричали з неба веселі ключі весняних журавлів. Я вже всміхався й радів, що ніч минула, і не було більше ніяких похмурих думок, хіба крім однієї — де б дістати попоїсти.

Не встиг я пройти і двохсот кроків, як почув гелго-

тання гусей, хрюкання свині і крізь листя побачив зелений дах самотнього хутора.

«Підкрадусь, — вирішив я. — Подивлюсь, якщо немає нічого підозрілого, спитаю, куди йти і попрошу чогось поїсти».

Став за кушем бузини. Було тихо. Людей не видно було, з димаря йшов легкий димок. Табунець гусей перевалюючись ішов у мій бік. Легкий хрускіт обламаної гілки почувся збоку від мене. Ноги раптом напружились, і я повернув голову. Але зараз же мій переляк змінився на здивування. З-за куща, кроків за десять збоку, на мене пильно дивились очі людини, що притаїлась там. Людина ця не була, очевидно, хазяїном хутора, бо сама сховалась за кущ і стежила за подвір'ям. Так подивились ми один на одного уважно, насторожено, як два хижаки, що зустрілись на полюванні за однією й тією ж здобиччю. Потім за мовчазною згодою повернули далі в гущавину і підійшли один до одного.

Він був одного росту зі мною. Мені здавалось, що йому було років сімнадцять. Чорна сукняна тужурка щільно облягала його міцну, мускулясту постать, але на ній не було жодного гудзика, — схоже на те, що гудзики були не випадково одірвані, а навмисне поодрізувані. До його міцних штанів, засунутих у замазані глиною хромові чоботи, пристало кілька сухих колючок.

Бліде, змарніле обличчя з темними западинами під очима свідчило про те, що він, мабуть, також ночував у лісі.

— Що, — сказав він мені неголосно, киваючи головою в бік хутора, — думаєш туди?

— Туди, — відповів я. — А ти?

— Не дадуть, — сказав він. — Я бачив уже там трьох здоровенних мужиків. Мало на що натрапити можна!

— Ну, а тоді як же?.. Їсти ж треба!

— Треба, — погодився він. — Тільки не христа-ради. Тепер милостині не подають. Ти хто? — запитав він і, не чекаючи відповіді, додав: — Гарзд... Ми й самі дістанемо. Одному важко, я пробував уже, а вдвох дістанемо. Тут, у кущах, гуси ходять, здорові.

— Чужі?

Він глянув на мене, ніби дивуючись з мого недоречного зауваження, і додав тихо:

— Тепер чужого нічого немає — тепер усе своє. Ти зайди за галявину й жени тихенько гусака на мене, а я за кушем сховаюсь.

Намітивши великого сірого гусака, що відбився од гурту, я заступив йому дорогу. Гусак повернувся й поволі пішов геть, іноді зупиняючись і тикаючи дзьобом у землю. Крок по кроку я посувався, заганняючи його до місця засідки. Ось він майже порівнявся з кушем і раптом, насторожившись, вигнув шию й подивився в мій бік, ніби не розуміючи, чого я так настирливо його переслідую. Постоявши трохи, він рішуче рушив назад, але тут, швидко, як кіт, що кидається на вислідженого горобця, незнайомий метнувся з-за куща й міцно вчепився руками в гусячу шию. Птах ледве встиг крикнути. Загелготів раптом стривожений табун, і незнайомий з тріпочучим гусаком кинувся в гущавину. Я за ним.

Довго гусак ще лопотів крильми, сіпав лапами і, знесилений, затих тільки тоді, коли ми опинились у безпечному глухому яру. Тоді незнайомий жбурнув гусака вбік і, дістаючи тютюн, сказав, важко дихаючи:

— Годі. Тут можна й зупинитись.

Новий товариш виїняв складаний ніж і почав патрати гусака, мовчки і зрідка поглядаючи в мій бік. Я назбирав хмизу, наклав цілу купу й запитав:

— Сірники є?

— Візьми, — і закривавленими пальцями він обережно простягнув мені коробку. — Не витрачай багато.

Тут я як слід розглядив його. Шар пилу, що осів на його шкірі, не міг приховати рівної білизни рухливого обличчя. Коли він говорив, правий куток його рота ледве здригався і одночасно трохи примружувалось ліве око. Він був старший за мене років на два і, очевидно, дужчий. Поки вкрадений гусак смажився на рожні, сповнюючи все навколо болючо апетитним запахом, ми лежали на траві.

— Курити хочеш? — запитав незнайомий.

— Ні, не курю.

— Ти в лісі ночував?.. Холодно, — додав він, не чекаючи відповіді. — Ти як сюди потрапив? Теж відтіль? — І він махнув рукою в бік залізниці.

— Відтіль. Я втік з поїзда, коли його зупинили.

— Документи перевіряли?

— Ні, — здивувався я. — Які там документи — бан-
диди напали.

— А-а-а... — І він мовчки запихкав цигаркою.

— Ти куди пробираєшся? — після довгої мовчанки
несподівано запитав він.

— Я на Дон... — почав був я і замовк.

— На До-он? — протягнув він підводячись. — Ти...
на Дон?

Бистра і недовірлива посмішка пробігла по його тон-
ких потрісканих губах, примружені очі широко розкри-
лись, але зараз же погасли, обличчя його зробилось бай-
дужим, і він запитав ліниво:

— Що ж, у тебе там рідня, чи що?

— Рідня... — відповів я обережно, бо відчув, як він
намагається випитати все про мене, а сам навмисне ли-
шається в затінку.

Він знов замовк, повернув на другий бік гусака,
з якого з шипінням капав жир, і сказав спокійно:

— Я теж у ті місця пробираюсь, тільки не до рідні,
а в загін до Сіверса.

Він розповів мені, що вчився в Пензі, приїхав до
дядька-вчителя у недалеку звідсіля волость, але в во-
лості повстали куркулі, і він ледве встиг утекти.

Уминаючи розірваного на частини, обгорілого й про-
пахлого димом гусака, ми довго й дружньо балакали.

Я був щасливий, що знайшов собі товариша. Побіль-
шало зразу бадьорості, і здавалось, що тепер удвох не-
важко буде викрутитися з пастки, в яку ми обидва
потрапили.

— Ляжемо спати, поки сонце, — запропонував новий
товариш. — Зараз хоч виспимось, а то вночі через холод і
очей не склепиш.

Ми уляглись на галявині, і незабаром я задрімав.
Певно, я б і заснув, якби не мурашка, що заповзла мені
в ніздрю. Я підвівся й запирхав. Товариш уже спав. Ко-
мір його гімнастюрки був розстебнутий, і на полотняній
підкладці я побачив витиснені чорною фарбою букви:
Гр. А. К. К.

«Яке ж це училище? — подумав я. — У мене, на-
приклад, на пряжці пояса літери: А. Р. У., тобто Арза-
маське реальне училище. А тут Гр., потім А. К. К.»
І так я міркував і сяк — нічого не виходило. Запитаю,
як прокинеться, вирішив я.

Після жирної їжі мені захотілося пити. Води поблизу не було, я вирішив спуститись на дно яру, де, як мені здавалося, мав бути струмок. Струмок я знайшов, але через грузький берег підійти до нього було важко. Я пішов униз, сподіваючись знайти сухіше місце. На дні яру, паралельно з течією струмка, пролягав неширокий путівець. На вогкій глині я побачив відбитки кінських підків і свіжі кінські кізьяки. Схоже було на те, що вранці тут прогнали табун.

Нахилившись, щоб підняти впушену з рук паличку, я помітив на шляху якусь блискучу, втопану в грязюку маленьку річ. Я взяв її й витер. Це була зірвана з зачіпки бляшана червона зірочка, одна з тих німецьких, незграбно зроблених зірочок, які червоними вогниками горіли вісімнадцятого року на папахах червоноармійців, на блузах робітників і більшовиків.

«Як вона опинилась тут?» подумав я, уважно оглядаючи шлях. І, знов нахилившись, помітив порожню гільзу від трілінійної гвинтівки.

Забувши навіть напитися, я побіг назад до залишеного товариша. Товариш чомусь не спав і стояв біля куша, озираючись на всі боки і, мабуть, шукаючи мене.

— Червоні! — крикнув я на всю горлянку, підбігаючи до нього збоку.

Він одскочив зігнувшись, ніби позад нього пролунав постріл, і обернувся до мене з перекошеним від страху обличчям.

Але, побачивши тільки одного мене, він випростався і сказав сердито, намагаючись з'ясувати чимсь свій переляк:

— Чорт... гаркнув над самим вухом...

— Червоні, — гордо повторив я.

— Де червоні? Відкіль?

— Сьогодні вранці проходили. Скрізь на шляху сліди від підків, кізьяки зовсім свіжі... Гільза стріляна і ось це... — подав я йому зірочку.

Товариш полегшено зітхнув:

— Ну, так би й казав. — І знов додав, ніби виправдуючись: — А то кричить... Я хтозна-що подумав.

— Ходім швидше... ходім тим самим шляхом. Дійдемо до першого села, вони, може, там ще відпочивають. Ходім же, — квапив я, — чого роздумувати?

— Ходім,— погодився він, як мені здалося, після деякого вагання.— Так, так, звичайно, ходім.

Він провів рукою по шиї, і знову передо мною мелькнули літери на полотняній підкладці: Гр. А.К.К.

— Слухай,— запитав я,— що означають у тебе ці літери?

— Які ще літери? — невдоволено запитав він, наглухо застібаючись.

— А на комірі?

— Чорт їх знає. Це не мій костюм. Я купив його випадково.

— А-а... А я б ніколи не сказав, що випадково,— весело, йдучи поруч з ним, казав я.— Костюм ніби навмисне на тебе пошитий. Мені раз мати купила штани випадково, так бувало, як їх не підтягай, а вони все спадають.

Чим ближче ми підходили до незнайомого села, тим частіше й частіше зупинявся мій товариш.

— Нема чого поспішати,— умовляв він,— увечері, в сутінках, зручніше буде підійти. На випадок, якщо загону там немає, нас ніхто не помітить. Пройдемо поза городами, та й тільки. А то тепер чужій людині в незнайомій місцевості небезпечно.

Я погоджувався з ним, що смерком розвідати безпечніше, але мене брала нетерплячка швидше потрапити до своєї, і я ледве стримував ходу.

Не доходячи до села, мій супутник зупинився біля зарослої чагарником балки, запропонував зійти з шляху і обміркувати, що робити далі. В кущах він сказав мені:

— Я так думаю, що вдвох на рожен лізти нічого. Давай— один залишиться тут, а другий пробереться городами до села і все розвідає. Мене щось сумнів бере. Тихо щось дуже, і собаки не гавкають. Червоних там, може й немає, а куркульня з гвинтівками знайдеться.

— Давай тоді вдвох проберемось.

— Удвох гірше. Дивак! — І він дружньо поплескав мене по плечі.— Ти залишайся, а я сам як-небудь справлюсь, а то чого тобі даремно ризувати? Ти жди мене тут.

«Хороший хлопець,— подумав я, коли він пішов.— Чудний трохи, але хороший. Інший би небезпечно на другого звалив або запропонував жеребок тягти, а цей сам іти охоче визвався».

Повернувся він через годину — раніш, ніж я чекав. В руках у нього була важка, мабуть, тільки що вирізана й обстругана палиця.

— Швидко ти! — крикнув я. — Ну що ж?

— Немає, — ще здалека закивав він головою. — І нема, і не було зовсім! Мабуть, червоні звернули на інший шлях, до Суглинок, це недалеко відсіль.

— Та чи добре ти взяв? — перепитав я засмученим голосом. — Невже немає?

— Так-таки і немає. Мені в крайній хаті баба сказала, та ще хлопчик на городі зустрівся, той теж потвердив. Мабуть, брат, переночуємо тут, а завтра далі слідом.

Я сів на траву й задумався. І ось тут підкрався до мене мій перший сумнів про правдивість слів мого супутника. Збила мене з пантелику його палиця. Палиця була важка, дубова, вирізана на лобком, тобто з булавою на кінці. Видно було, що він вирізав її тільки що. До села відсіль з годину треба йти. Якщо крадькома пробиратися та розпитати, та повернутися, за дві години ледве-ледве вправишся, а він ходив не більше як годину і за цей час встиг ще й дубову палицю вирізати й обстругати. А коло неї самої з складаним ножиком роботи не менш як півгодини! Невже він злякався, нічого не розвідав і просидів весь час у кущах? Ні, не може бути, він же сам напросився йти розвідати все. Нащо ж тоді йому було своєю охотою йти? Та він і не схожий на боягуза. Звичайно, страшно, нічого й казати, але йому самому треба ж якось вибратися. Нанесли купу сухого листя й лягли поруч, укритись моїм пальтом. Так лежали мовчки з півгодини. Вогкість від землі починала холодити бік. «Листя набрали мало», подумав я й підвівся.

— Ти чого? — напівсонним незадоволеним голосом запитав товариш. — Чого тобі не спиться?

— Вогко... Ти лежи, а я зараз ще оберемків зо два підкину.

Поблизу листя ми вже згребли, і я пішов у кущі ближче до шляху. Місяць тільки ще сходив, і в темряві важко було розібратися. Попадалися під руку сучки й гілки. Тихий стук долетів від шляху. Хтось чи йшов, чи їхав. Кинувши оберемок і намагаючись не наступати на гіллячки, я попрямував до шляху.

По сирій, м'якій землі повільно і майже беззвучно їхала селянська підвода. Розмовляли півголосом двоє.

— Та то як сказати, — спокійно мовив один. — Та коли розібратися, він, може, й правильно говорив.

— Командир? — перепитав другий.— Звісно, може, й правильно. Та якби вони завжди тут стояли, а то сьогодні приїхали, поговорили — й далі. А там прийдуть знов наші верховоди і хоч би мені, приміром, скажуть: «Ах, такий-сякий, так ти куркулів виказував, душа з тебе геть!» Червоним що... Побули, а сьогодні знов підводи наряджають, а наші ж завжди тут. От і чухай потилицю!

— Підводи наряджають?

— А то ж як. Звечора стукав Федір, солдат їхній, щоб, значить, на дванадцять підводу.

Голоси стихли. Я стояв, не знаючи, що думати. Значить, правда, значить, червоні все-таки в селі. Значить, мій супутник обдурив мене. Червоні від'їжджають, а потім шукай їх знов. Треба швидше. Але нащо він обдурив мене?

Перша думка була — кинутись одному й бігти шляхом у село. Але тут я згадав, що пальто моє залишилось на галявині. «Треба повернутися, встигну ще. Та й цьому сказати треба, хоч він і боягуз, а все ж свій».

Збоку шелест. Я побачив, що мій товариш виходить із-за кушів. Мабуть, він пішов слідом за мною і, так само сховавшись, підслухував розмову проїжджих селян.

— Що ж це ти? — докірливо й сердито почав був я.

— Ходім! — замість відповіді збуджено сказав він.

Я ступив крок до шляху, він — за мною.

Сильний удар палиці збив мене з ніг. Удар був важкий, хоч його й послабила моя хутряна шапка. Я розплющив очі. Сівши навпочіпки, мій супутник швидко розглядав при місячному світлі документ, що витяг з моїх штанів.

«Ось що йому потрібно було, — зрозумів я. — Он воно що: він зовсім не боягуз, він знав, що в селі червоні, і навмисне не сказав цього, щоб залишити мене почувати й обікрасти. Він навіть і не повстанець, бо сам боїться куркулів, він — справжній білий».

Я спробував підвестись, щоб відповзти в куші. Незнайомий помітив це, сунув документи в свою шкіряну сумку і підійшов до мене.

— Ти не здох ще? — холодно запитав він. — Собака, знайшов собі товариша! Я тікаю на Дон, тільки не до твого собачого Сіверса, а до генерала Краснова.

Він стояв за два кроки від мене й помахував важкою палицею.

Тук-тук... — стукнуло серце. — Тук-тук... — настирливо закалатало воно об щось міцне й тверде. Я лежав на боку, і права рука моя була на грудях. І тут я відчув, як мої пальці обережно, мимоволі, пробираються за пазуху, в потайну кишеню, де був схований маузер.

Якщо незнайомий навіть і помітив рух моєї руки, він не звернув на це уваги, бо не знав нічого про маузер. Я міцно стиснув теплу рукоятку й тихенько смикнув запобіжник. У цей час мій ворог відійшов ще кроків на три—чи то для того, щоб краще роздивитись мене, а певніше для того, щоб з розгону ще раз приголомшити палицею. Стиснувши затремтілі губи, ніби випростуючи отерплу руку, я вийняв маузер і націлив його в людину, яка приготувалась стрибнути.

Я бачив, як раптом перекошилось його обличчя, чув, як він крикнув, кидаючись на мене, і скоріше машинально, ніж по своїй волі, натиснув спуск...

Він лежав за два кроки від мене із стисненими кулаками, витягнутими в мій бік. Палиця валялась поряд.

«Забитий», зрозумів я і ткнув у траву отупілу голову, що гула, як телефонний стовп од вітру.

Так, у півзабутті, пролежав я довго. Гарячка вщухла. Кров відлила від лица, несподівано зробилось холодно, і зуби помалу цокотіли. Я підвівся, подивився на простягнуті до мене руки, і мені стало страшно. Це ж уже не жарти! Все, що відбувалось у моєму житті раніш, по суті, швидше скидалося на гру, навіть втеча з дому, навіть навчання в бойовій дружині з славними сормовцями, навіть учорашнє блукання по лісу, а це вже не жарти. І страшно зробилось мені, п'ятнадцятилітньому хлопчині, в темному лісі поруч з по-справжньому забитою мною людиною... В голові перестало шуміти, і холодною росою вкрився лоб.

Підштовхуваний страхом, я підвівся, навшпиньках підкрався до забитого, схопив з трави сумку, в якій був мій документ, і, не зводячи з лежачого очей, позадкував у кущі. Потім обернувся і навпростець через кущі побіг до шляху, до села, до людей — аби тільки не залишатися більше на самоті.

Розділ третій

Біля першої хати на мене гукнули:

— Кого чорт несе? Гей, хлопче! Та стій же ти, йолопе!

З тіні від стіни хати вийшла постать людини з гвинтівкою і попрямувала до мене.

— Куди біжиш? Відкіль? — запитав дозорний, обертаючи мене лицем до місячного світла.

— До вас... — важко дихаючи, відповів я. — Адже ж ви товариші!..

Він перебив мене:

— Ми товариші, а ти хто?

— Я теж... — уривчасто почав був я. І, відчувши, що не можу віддихатись і продовжувати говорити, мовчки простягнув йому сумку.

— Ти теж? — уже веселіше, але ще з недовірою перепитав дозорний. — Ну, тоді ходім до командира, якщо ти теж!

Незважаючи на пізній час, у селі не спали. Іржали коні. Скрипіли ворота — виїжджали селянські підводи, і хтось кричав поблизу:

— До-ку-кін!.. До-ку-кін!.. Куди ти, чортяко, подівся?

— Чого, Васько, горлаєш? — суворо запитав мій конвоїр, порівнявшись з тим, що кричав.

— Та Михайла шукаю, — сердито відповів той. — Нам цукор на двох видали, а хлопці кажуть, що його з караулом до ешелону вперед посилають.

— Ну завтра віддасть.

— Віддасть, діждешся! Ранком чай питиме і вип'є разом. Він до солодкого охочий!

Тут той, що говорив, помітив мене і, одразу змінивши тон, запитав з цікавістю:

— Кого це ти, Чубук, впіймав? У штаб ведеш? Ну, веди, веди. Там йому покажуть. У, сволота... — несподівано вилаяв він мене і зробив рух, ніби наміряючись підштовхнути мене кінцем приклада.

Але мій конвоїр одіпхнув його й сказав сердито:

— Іди, іди... Тобі тут нема діла. Нема чого на людину передчасно гавкати. От жеребець, їй-бо, справжній жеребець!

Дзінь-дзінь!.. Дзюк-дзюк!.. — почувся металевий брязкіт збоку. Чоловік у чорній папасі, при шпорах, з блиск

кучим палашем, що волочився по землі, з дерев'яною кобурою маузера і нагайкою, перекинутою через руку, виводив коня з воріт.

Поруч ішов сурмач із сурмою.

— Збір, — сказав чоловік, заносючи ногу в стремено.

Та-та-ра-та... тата, — м'яко і ніжно заспівала сигнальна сурма. Та-та-та-та-а-а...

— Шебалов, — гукнув мій провожатий, — зачекай! Ось до тебе чоловіка привів.

— Для чого? — не опускаючи занесеної в стремено ноги, запитав той. — Що за чоловік?

— Каже, що наш, свій, значить... і документи...

— Ніколи мені, — відповів командир, сідаючи на коня. — Ти, Чубук, і сам грамотний, перевір... Якщо свій, то пусти, хай іде з богом.

— Я нікуди не піду, — заговорив я, злякавшись, що можу знов залишитись сам. — Я й так два дні сам по лісах бігав. Я до вас прийшов. І я з вами хочу залишитися.

— З нами? — ніби дивуючись, перепитав чоловік у чорній папасі. — Та ти, може, нам і не потрібний зовсім!

— Потрібний, — уперто повторив я. — Куди я один піду?

— А правда! Якщо справді свій, то куди ж він один піде? — заступився мій конвоїр. — Тепер одному тут прогулянки погані. Ти, Шебалов, не мороч людині голови, а розберись. Якщо бреше, то одне діло, а якщо свій, то нема чого свого цуратися. Злазь з жеребця, встигнеш.

— Чубук! — суворо сказав командир. — Ти як розмовляєш? Хто так з начальником говорить? Я командир чи ні? Командир я, питаю?

— Факт! — спокійно погодився Чубук.

— Ну, так тоді я й без твоїх зауважень злізу.

Він стрибнув з коня, кинув поводи на огорожу і, брязкаючи палашем, пішов до хати.

Тільки в хаті, при світлі лойового каганця, я розглядив його як слід. Борода і вусів у нього не було. Вузьке, худорляве обличчя його було незугарне. Густі біляві брови сходились на перенісці, з-під них виглядала пара добродушних очей, які він навмисне мружив, очевидно для того, щоб надати обличчю належної суворості. З того, як довго він читав мій документ, трохи ворущачи

при цьому губами, я зрозумів, що він не дуже грамотний. Прочитавши документ, він подав його Чубукові й сказав з сумнівом:

— Якщо не фальшивий документ, то, значить, справжній. Як ти думаєш, Чубук?

— Еге! — спокійно погодився той, набиваючи махоркою криву люльку.

— Ну, а як ти сюди потрапив? — запитав командир.

Я почав розповідати запально й хвилюючись, побоюючись, що мені не повірять. Але, як видно, мені повірили, бо, коли я скінчив, командир перестав мружити очі і, звертаючись до Чубука, сказав добродушно:

— А якщо не бреше, то, значить, справді наш хлопча! Як тобі здалося, Чубук?

— Угу, — спокійно потвердив Чубук, вибиваючи попіл об підшву чобота.

— Ну, так що ж ми з ним зробимо?

— А ми зачислимо його в першу роту, і хай йому Сухарев дасть гвинтівку, яка залишилась від убитого Пашки, — підказав Чубук.

Командир подумав, постукав пальцями по столу і наказав серйозно:

— Так поведи ж його, Чубук, у першу роту й скажи Сухареву, щоб дав він йому гвинтівку, яка залишилась від убитого Пашки, а також патронів, скільки належить. Хай він впише цього чоловіка в списки нашого революційного загону.

Дзінь-дзінь!.. Дзід-дзак!.. — дзенькнув палаш, шпори і маузер. Відчинивши навстіж двері, командир повільно пішов до коня.

— Ходім, — сказав солідний Чубук і несподівано поплескав мене по плечі.

Знову сурма сигналіста м'яко, переливчасто заспівала. Голосніше запирхали коні, сильніше заскрипіли підводи. Відчувши себе надзвичайно щасливим, я всміхався, ідучи до нових товаришів Цілу ніч ми йшли. Ранком сіли в ешелон, що чекав нас на якомусь полустанку. Надвечір причепили обдертий паровоз, і ми рушили далі, на південь, на допомогу загонам і робітничим дружинам, що боролися з німцями, які захопили Донбас, гайдамаками та красновцями.

Наш загін носив горду назву «Особий загін революційного пролетаріату». Бійців у ньому було небагато, чоловік

півтораєста. Загін був піший, але з своєю кінною розвідкою з п'ятнадцяти чоловік під командою Феді Сирцова. Усім загоном командував Шебалов—чоботар, у якого ще пальці не загоїлись від порізів дратвою і руки не одмились від чорної фарби. Чудний був командир! Хлопці ставились до нього з пошаною, хоч і насміхалися з деяких його дивних рис. Однією з них була його любов до зовнішніх ефектів: кінь був вбраний у червоні стрічки, шпори (і де він їх тільки викопав, у музеї, чи що?) були неймовірної довжини, загнуті, з зубчиками, — такі я бачив тільки на малюнку у середньовічних рицарів; довгий нікельований палаш спускався до землі, а в дерев'яну покришку маузера була врізана мідна пластинка з витравленим девізом: «Я вмру, але й ти, гадюко, загинеш!» Казали, що вдома в нього залишилась дружина і троє дітей. Старший уже сам працює. Дезертирувавши після Лютого з фронту, він сидів і лагодив чоботи, а коли юнкери почали громити Кремль, одяг святковий костюм, чужі, тільки що пошиті комусь хромові чоботи, дістав на Арбаті у дружинників гвинтівку і з того часу, як він казав, «ударився навіки в революцію».

Розділ четвертий

Через три дні, не доїжджаючи трохи до станції Шахтної, загін швидко вивантажився.

Прилетів звідкись хлопчина-кавалерист, ткнув Шебалову пакет і сказав, усміхаючись, ніби повідомляючи якусь приємну новину:

— А вчора силу наших німці біля Краюшкова поклали. Прямо біда, яка жара була!

Загонові було дано завдання, обминаючи розкидані по селах частини противника, зайти в тил і зв'язатися з діючим загоном донецьких шахтарів Бегічева.

— А як же зв'язатися? — незадоволено сказав Шебалов, тикаючи пальцем у карту. — Де я той загін шукатиму? Бач, написали: між Олешкіним і Сосновкою! Ти мені точно дай місце, а то «зв'язатися» та ще «між»...

Тут Шебалов вилаяв штабних начальників, які ні чорта не розуміють у справах, а тільки вміють накази писати, і звелів скликати ротних командирів. Проте, незважаючи на лайку на адресу штабістів, Шебалов був задоволений з того, що одержав самостійне завдання

і не був підлеглий якому-небудь іншому, більшому загонові.

Командирів було троє: британський і спокійний чех Галда, похмурий унтер — Сухарев і двадцятидвохлітній веселун, гармоніст і танцюрист, колишній пастух Федя Сирцов.

Усі вони розташувались на галявині навколо карти, посеред щільного кола червоноармійців, що обступили їх.

— Ну, — сказав Шебалов, підіймаючи папір. — Згідно, значить, з одержаним наказом, доводиться йти нам у ворожий тил, щоб діяти поблизу загону Бегічева, і повинні ми виступити сьогодні вночі, обминувши і не чіпаючи зустрічних ворожих загонів. Зрозуміло вам це?

— Ну, так ото й не чіпаючи? Як же це можна, щоб не чіпати? — з хитруватою наївністю запитав Федя Сирцов.

— А так і не чіпаючи, — насторожено повернувши голову, відповів Шебалов і показав Феді кулак. — Я тебе, чорта, знаю... Я тебе зачеплю! Ти мені дивись, щоб без фокусів...—Значить, уночі виступаємо,— говорив він далі. — Підвід ніяких, кулемет і патрони на в'юки, щоб ні шуму, ні грому. Якщо село якесь на дорозі — обходити обережно, а не рватися до нього, як голодні собаки до падла. Це тебе, Федоре, особливо стосується. У тебе твої ледарі, коли хутір хоч і збоку помітять, все їм байдуже, так і пруть на сметану.

— У мене тоже пруть, — признався чех Галда. — У мене минулий раз росфідники дішка з сиріою тіста приносили. Я їм говорив: «Нашо приніс сиріою?», а вони мене говорив: «На вогонь пекать будемо...»

Усі засміялися, і навіть Шебалов усміхнувся.

— Це за Дебальцевом ще, — засміявся поруч зі мною Васько Шмаков.— Це він на нас скаржить. Ми в розвідку ходили, до козака потрапили; багатий козак. Нас з його хати як шмагонули з гвинтівок, але ми однаково до хутора доперли, дивимось, а там нікого немає. У печі топиться, тісто на столі. Ми запалили хутір, а тісто з собою забрали; потім увечері на вогнищах запекли. Смачне тісто, пухке. Справжня паска.

— Спалили хутір?— перепитав я.— Хіба ж можна хутір палити?

— Доценту, — байдуже відповів Васько. — Як же не можна, коли з нього по нас хазяї стрільбу відкрили? Вони, козаки, вредні. Він багатий, йому що — новий будувати почне, замість гайдакувати.

— А коли ще більше озлиться і ще більше за це червоних ненавидіти буде?

— Більше не буде, — серйозно відповів Васько. — Котрий багатий, тому більше ненавидіти вже нікуди. У нас Петька Кошкіна ввіймали, так, перш ніж замордувати, три дні нагайками катували. А ти кажеш — більше... Куди ж його ще більше?

Перед нічним походом хлопці варили в казанках кашу з салом, пекли в жару картоплю, лежали на траві, чистили гвинтівки і відпочивали. На возі у ротного Сухарева я побачив зайву стару шинель. Пола в неї була пропалена, але шинель була ще міцна, і її можна було вдягати. Я попросив її в Сухарева.

— Нащо вона тобі? — запитав він грубувато. — У тебе ж своє пальто, та ще драпове, мені шинелька самому потрібна. Я з неї собі штани пошю.

— А ти поший з мого, — запропонував я, — слово честі... А то всі хлопці в шинелях, а я чорний, як ворона.

— Ну-у! — Тут Сухарев здивовано глянув на мене. Його мужикувате, грубе обличчя розпливлось у недовірливу посмішку. — Поміняєшся? Звичайно, — швидко заговорив він, — і справді, який же ти солдат у пальті? І вигляду ніякого зовсім. Шинелька, не дивись, що пропалена трохи, її вкоротити можна. А я тобі на додачу сіру папаху дам, у мене лишилась зайва.

Ми помінялися з ним, обидва задоволені цим обміном. Коли я в формі справжнього червоноармійця з гвинтівкою за плечима відходив від нього, він сказав Васькові, який підійшов до нього:

— Обов'язково, як трапиться нагода, жінці пошлю. Йому нащо воно? Стукне куля — от тобі і все пальто зіпсувала, а вдома жінка он яка рада буде!

Уночі з першого ж хутора Федя Сирцов дістав двох провідників. Двох для того, щоб не збився загін на чужий, ворожий шлях. Провідників поставили нарізно, і коли на перехрестях один показував, що треба йти ліворуч, то питали в другого, і тільки тоді, коли напрямки збігалися, звертали на вказаний шлях.

Ішли спочатку лісом по двоє, шохвилини натикаючись на передніх. Федя Сирцов ще задалегідь наказав обмотати копита коням онучами. На світанку звернули з шляху в гай. Вийшли на галявину і вирішили відпочивати, бо далі при світлі їхати було небезпечно. Над шляхом,

у гущавині малинника, залишили секрет, а опівдні західний вітер доніс густий гуркіт далекої артилерійської перестрілки.

Мимо пройшов заклопотаний Шебалов. Поруч пружною, міцною ходою ступав Федя й швидко говорив щось командирові. Зупинились біля Сухарева.

До мене долетіли слова:

— Розвідка по яру.

— Кінних?

— Кінних не можна, помітно дуже. Пошли трьох своїх, Сухарев.

— Чубук, — неголосно, ніби питаючи, сказав Шебалов. — Ти за старшого підеш. З собою Шмакова візьми та ще вибери кого-небудь, хто надійніший.

— Візьми мене, Чубук, — тихо попросив я. — Я буду дуже надійним.

— Візьми Симку Горшкова, — запропонував Сухарев.

— Мене, Чубук, — зашепотів я знов, — візьми мене... Я буду найнадійніший.

— Угу! — сказав Чубук і хитнув головою.

Я схопився, ледве не заверещавши, бо сам не вірив, що мене візьмуть на таке серйозне діло. Пристебнувши підсумок і взявши гвинтівку на плече, зупинився, зніяковілий під пильним, недовірливим поглядом Сухарева.

— Нашо його береш? — запитав він Чубука. — Він тобі всю справу зіпсувати може. Візьми Симку.

— Симку? — перепитав, ніби роздумуючи, Чубук і, тернувши сірника, закурив.

«Дурень! — бліднучи з образи і ненависті до Сухарева, прошепотів я сам до себе. — Як він може при всіх таке казати про мене? А не візьмуть, так я навмисне сам проберусь... Навмисне аж до самого села, все розвідаю і повернусь. Хай тоді Сухарев здохне з досади!»

Чубук закурив, клацнув затвором, вклав у магазин чотири патрони, п'ятий дослав у ствол і, поставивши на запобіжник, сказав байдуже, не відчуваючи, яке важливе для мене його рішення:

— Симку? Що ж, можна й Симку. — Він поправив патронташ і, глянувши на моє зблідле обличчя, несподівано всміхнувся і сказав грубувато: — Та що ж Симку... Він... і цей постаріється, якщо в нього є охота. Ходім, хлопче!

Я кинувся до узлісся.

До стор. 153.

— Стій! — суворо зупинив мене Чубук. — Не жеребцюй, це тобі не на прогулянку. Бомба в тебе є? Нема? Візьми в мене одну. Стривай, та ти не тикай її в кишеню ручкою, почнеш виймати, кільце зірвеш. Клади запалом донизу. Ну, так. Ех, ти, — додав він уже лагідно, — біла гарячка!

Розділ п'ятий

— Пробирайся правим схилом, — наказав Чубук, — Шмаков піде лівим, а я — низом посередині. Коли щось помітите, то подайте мені знак.

Ми почали поволі просуватися. Через півгодини на краю лівого схилу, трохи ззаду, я побачив Шмакова. Він ішов зігнувшись, трохи виставивши голову вперед. Звичайно добродушно-хитрувате обличчя його було зараз серйозне й сердите.

Яр завернув убік, і я упустив з очей і Шмакова і Чубука. Я знав, що вони десь тут, недалеко, так само як і я, просуваються, ховаючись за кущами. І думка про те, що, незважаючи на уявну розрізненість, ми міцно зв'язані спільним завданням і небезпекою, додавала мені сили. Яр став ширший. Зарості — густіші. Знов поворот, і я ниць упав на землю.

Широким, брукованим шляхом, що пролягав всього за сотню кроків від правого схилу, йшов великий кавалерійський загін.

Вороні, як один, гладкі коні бадьоро ступали під вершниками; спереду їхали три чи чотири офіцери. Якраз напроти мене загін зупинився, командир вийняв карту й почав розглядати її.

Задкуючи, я поповз униз і обернувся, відшукуючи поглядом Чубука, щоб швидше подати йому умовний сигнал.

Було страшно, але все ж встигла промайнути гордовита думка, що я не дарма пішов у розвідку, що не хто-небудь інший, а я перший відкрив ворога.

«Де ж Чубук? — подумав я з тривогою, швидко оглядаючись на всі боки. — Що ж це він?» Я вже хотів скотитися донизу й розшукати його, як увагу мою привернув кущ, що трохи ворухився, на лівому схилі яру.

З протилежного схилу, обережно висунувшись з-за гілляк, Васько Шмаков подавав мені рукою якісь незрозумілі, але тривожні сигнали, вказуючи на дно яру.

Спочатку я думав, що він наказує мені спуститися донизу, але, кинувши погляд у напрямі його руки, я тихенько ахнув і нагнув голову.

По густо зарослому дну яру йшов білий солдат і він за повід коня. Чи він шукав водопою, чи це був один з дозорних флангового роз'їзду, що охороняв рух колони, але це був ворог, який вклинився в розташування нашої розвідки. Я не знав тепер, що мені робити. Вершник сховався за кущами. Я бачив тільки Васька, але йому, очевидно, з протилежного боку було видно ще щось, приховане від мене.

Він стояв на одному коліні, спершись прикладом в землю, і тримав витягнуту в мій бік руку, попереджаючи, щоб я не рухався, і в той же час дивився вниз, приготувавшись стрибнути.

Тупіт, що почувся праворуч він мене, примусив мене обернутися. Загін звернув на путівець і пішов риссю. В ту ж мить Васько широко махнув мені рукою і сильним стрибком просто через кущі кинувся вниз. Я теж. Скотившись на дно яру, я рвонувся праворуч і побачив, що біля одного з кущів зчепились і клубком качаються двоє людей. В одному з них я впізнав Чубука, в другому — ворожого солдата. Не пам'ятаю навіть, як я опинився біля них. Чубук був знизу, він тримав за руки білого, який намагався витягнути з кобури револьвер. Замість того, щоб збити ворога ударом приклада, я розгубився, кинув гвинтівку і потяг його за ноги, але він був важкий і одіпхнув мене. Я впав навznak і, вхопившись за його руку, вкусив його за палець. Білий крикнув і сіпнув руку. Раптом кущі з шумом розсунулись, з'явився по пояс мокрий Васько й чітким учбовим прийомом на бігу збив солдата прикладом.

Відкашлюючись і відпльовуючись, Чубук підвівся з трави.

— Васько! — хрипло й уривчасто сказав він і показав рукою на коня, що скуб траву.

— Ага, — відповів Васько і, схопивши повід, що волочився по землі, шарпнув його до себе.

— З собою, — так само швидко сказав Чубук, показуючи на приголомшеного гайдамаку.

Васько зрозумів його.

— В'яжи руки!

Чубук узяв з землі мою гвинтівку, двома помахами

багнета перерізав ремінь коло рушниці й міцно скрутив ним лікті ще не опритомнілого солдата.

— Бери за ноги! — крикнув він до мене. — Швидше, шкуро! — вилаявся він, помітивши моє замішання.

Перекинули полоненого через спину коня. Васько стрибнув у сідло, не сказавши й слова, стьобнув коня нагайкою і помчав назад по нерівному дну яру.

— Сюди! — прохрипів до мене багровий і спітнілий Чубук, шарпаючи мене за руку. — Біжи за мною!

І, чіпляючись за гілляки, він поліз нагору.

— Стій, — сказав він, зупиняючись майже біля краю, — сиди!

Ледве-ледве встигли ми причаїтися за кущами, як унизу показалося зразу п'ять вершників. Очевидно, це й було ядро флангового роз'їзду. Вершники зупинились, озираючись; очевидно, вони шукали свого товариша. Голосна лайка залунала знизу. Всі п'ятеро зірвали з плечей карабіни. Один зліз з коня і підняв щось з землі. Це була шапка солдата, яку ми, поспішаючи, залишили на траві. Кавалеристи тривожно заговорили, і один з них, як видно старший, простяг руку вперед.

«Доженуть Васька, — подумав я, — у нього ноша важка. Їх п'ятеро, а він один».

— Кидай униз бомбу! — почув я наказ і побачив, як у руці Чубука блиснуло щось і полетіло донизу.

Глухий гуркіт приголомшив мене.

— Кидай! — крикнув Чубук і зараз же рвонув і мою занесену руку, вихопив мою бомбу і, цокнувши запобіжником, швиргонув її вниз.

— Дурень! — гримнув він на мене, зовсім приголомшеного вибухами і ошелешеного швидкою зміною несподіваних небезпек. — Дурень! Кільце зняв, а запобіжник залишив!

Ми бігли по свіжозораному грузькому городу. Білі, очевидно, не могли через кущі верхи виїхати схилом нагору і, певно, видирались, злізши з коней. Ми встигли добігти до другого яру, завернули, знов побігли полем, потім потрапили в перелісок і вдарились навпростець у гущавину. Далеко, десь ззаду, почувлись постріли.

— Чи не Васька нагнали? — тремтячим, чужим голосом запитав я.

— Ні, — відповів Чубук, прислухаючись, — це так...

після досаду зривають. Ну, понатужся, хлопче, надамо ще ходу! Тепер ми їм усі сліди заплутаємо.

Ми йшли мовчки. Мені здавалось, що Чубук сердиться й зневажає мене за те, що я, злякавшись, упустив гвинтівку й по-хлоп'ячому, безглуздо вкусив солдата за палець, що в мене тремтіли руки, коли звальювали полоненого на коня, і, головне, за те, що я розгубився і не зумів навіть кинути бомбу. Ще соромніше ставало мені, коли я думав про те, що Чубук розкаже про все в загоні й Сухарев обов'язково повчально скаже: «Казав я тобі, не зв'язуйся з ним; взяв би Симку, а то знайшов кого!» Сльози від образи й злості на себе, на свою боязкість ось-ось готові були линути з моїх очей.

Чубук зупинився, вийняв кисет з махоркою, і поки він натоптував люльку, я помітив, що пальці Чубукові теж ледве помітно тремтять. Він закурив, затягнувся кілька разів з такою жадобою, ніби пив холодну воду. Потім поклав кисет у кишеню, поплескав мене по плечі і сказав просто й задириливо:

— Що... живі, брат, лишилися? Нічого, Бориско, хлопце ти нічого. Як це ти його за руку зубами вхопив! — І Чубук добродушно розсміявся. — Просто, як вовчєня, гризнув. Що ж, не завжди одною гвинтівкою — на війні, брат, і зуби придатися можуть!

— А бомбу... — винувато пробурмотів я. — Як же це я її з запобіжником хотів?

— Бомбу? — усміхнувся Чубук. — Це, брат, не ти один, це майже кожний, поки не звикне, обов'язково кине не так, як слід: або з запобіжником, або зовсім без капсуля. Я, коли молодий був, так само кидав. Ошалієш, здурієш, то не те, що запобіжник, а й кільце зняти забудеш. Так, як каменюку шпурнеш — і то добре. Ну, пішли... Іти ж нам ще далеко!

Далі до стоянки загону ми пройшли легко і без втоми. На душі було спокійно й урочисто, як після шкільного екзамену... Ніколи нічого образливого більше Сухарев про мене не скаже.

Доскакавши до стоянки загону, Васько здав пригломшеного полоненого командирові. До світанку білий опритомнів і сказав на допиті, що залізницю, яку нам треба було перейти, охороняє бронепоезд, на полустанку

стоїть німецький батальйон, а в Глуховці розквартирований білогвардійський загін під командою капітана Жихарева.

Яскрава зелень пахнула розцвілою черемхою. Відпочивши, хлопці були бадьорі й здавалися навіть безтурботними. Повернувся з розвідки Федя Сирцов з своїми превеселими кавалеристами і повідомив, що попереду нікого немає і в найближчому селі селяни стоять за червоних, бо три дні тому повернувся в село поміщик, що втік був на початку жовтня, і ходив з солдатами по хатах, розшукуючи добро з свого маєтку. Всіх, у кого дома знайшли панські речі, били різками на майдані коло церкви гірше, ніж за кріпацтва, і тому, коли придуть червоні, то селяни будуть тільки раді.

Напившись і закусивши шматком сала, я встав і пішов туди, де біля полоненого товпилась купка червоноармійців.

— Гей! — привітно крикнув, зустрівшись зі мною Васько Шмаков, витираючи рукавом шинелі лице, мокре після випитого казанка кип'ятку. — Ти що ж, брат, учора, га?

— Що вчора?

— Та гвинтівку кинув!

— А ти чого перший із схилу стрибнув, а після мене на допомогу прибіг? — задирливо огризнувся я.

— Я, брат, як стрибнув — прямо в болото, насилу ноги витяг, тому й після. А ловко ми все ж таки... Як почув, що ззаду бахнули бомбою, ну, думаю, каюк вам з Чубуком. Йй-бо, так і думав — каюк. Прискакав до своїх і кажу: «Наші, мабуть, не виберуться». А сам собі ще подумав: «От, мовляв... не хотів мені сумку поміняти, а тепер вона білим даремно дістанеться!» Хороша в тебе сумка! — І він торкнув перекинутий через плече ремінь плоскої сумки, яку я взяв ще в забитого мною незнайомого. — Ну і наплювати на твою сумку, якщо не хочеш мінятись, — додав він. — У мене минулого місяця ще краща була, тільки продав її, а то подумаєш, який, сумкою задається! — І він презирливо шморгнув носом.

Я дивився на Васька й дивувався: таке в нього було дурнувате червоне обличчя, такі безладні рухи, що ніяк не вірилось, що це він учора так спритно повз кущами, висліджуючи білих, і так люто шмагав неслух-

няного коня, коли мчав з прив'язаним до сідла полоненим.

Червоноармійці метушились, кінчаючи снідати, застїбали гімнастйорки, обмотували онучами відпочилї ноги. Незабаром загїн мав виступати.

Я був уже готовий до походу і тому пішов до узлісся подивитись на розцвілі кущї черемхи.

Кроки, що почувалися збоку, привернули мою увагу. Я побачив полоненого гайдамаку, позад нього трьох товаришів і Чубука.

«Куди це вони йдуть?» подумав я, оглядаючи похмурого розпатланого полоненого.

— Стій! — скомандував Чубук, і всі зупинились.

Глянувши на білого й на Чубука, я зрозумїв, нащо сюди привели полоненого; насилу пересуваючи ноги, побїг убїк і зупинився, мїцно вхопившись за стовбур берїзки.

Ззаду коротко й діловито пролунав залп.

— Хлопчику, — сказав менї Чубук суворо і в той же час з відтїнком легкого жалю, — якщо ти думаєш, що вїйна — це щось нїби гра або прогулянка по красивих мїсцях, то краще йди назад додому! Білий — це єсть білий, і нема мїж нами і ними нїякої середньої лїнії. Вони нас стрїляють — і ми їх жалїти не будемо!

Я підвів на нього почервонїлі очї й сказав йому тихо, але твердо:

— Я не піду додому, Чубук, це просто від несподїванки. А я червоний, я сам пішов воювати... — тут я затнувся і тихо, нїби просячи пробачення, додав: — за світле царство соціалїзму.

Роздїл шостий

Мир мїж Росїєю і Нїмеччиною був давно вже підписаний, але, незважаючи на це, нїмцї наводнили своїм вїйськом Україну, вдерлись у Донбас, допомагаючи білим формувати загони. Вогнем і димом дихали буйнї веснянї вїтри.

Наш загїн, як і десятки інших партизанських загонів, діяв у тилу майже самостїйно, на свїй страх і рїск. Днями ховались ми по полях і ярах або відпочивали, розташувались біля глухого хутора; ночами робили

наскоки на полустанки з невеликими гарнізонами. Виставляючи засідки на шляхах, нападали на ворожі обози, перехоплювали військові донесення й розганяли фуражирів.

Але та поспішність, з якою ми забирались геть від великих ворожих загонів, і постійне намагання ухилитись від відкритого бою здавались мені спочатку ганебними. І справді, минуло вже півтора місяця, як я був у загоні, а я ще не брав участі в жодному справжньому бою. Перестрілки були. Наскоки на сонних або відсталих білих були. Скільки проводів було перерізано, скільки телеграфних стовпів спіяно — і не злічити, а бою справжнього ще не було.

— На те ми й партизани, — анітрохи не ніяковіючи, заявив мені Чубук, коли я висловив своє здивування з приводу такої негарної, на мій погляд, поведінки загону. — Тобі б, голубе, як на картині, вишикуватись у колону, гвинтівки наперевіс, і пішов. Ось, мовляв, дивіться, які ми хоробрі! У нас скільки кулеметів? Один, та й до того лише три стрічки. А он у Жихарева чотири «максими» та дві гармати. Куди ж ти на них попреш? Ми повинні на іншому брати. Ми, партизани, як оси: маленькі, але колючі. Налетіли, покусали, та й геть. А хоробрість така, щоб на показ, — вона нам ні до чого тепер; це не хоробрість виходить, а дурість!

Багатьох хлопців узнав я за цей час. Ночами на варті, увечері біля вогнища, опівдні в ліниву спеку під вишнями медових садів багато почув я оповідань про життя своїх товаришів.

Завжди похмурий, насуплений Малигін, з одним оком — друге було вибите вибухом на шахті, — розповідав:

— Про життя своє говорити мені нічого. Одним словом, серйозне було життя. Життя в мене за всі останні двадцять років на три рівні частини поділене було. О шостій ранку встанеш. Голова тріщить від учорашнього; надів дрантя, одержав лампу і ухнув у шахту. Там, знай своє: забурив, вставив динаміт і грюкай. Грюкаєш, грюкаєш, оглухнеш, очманієш — і до стовбура на підйом. Викине тебе наверх, як чорта, мокрого, чорного. Це перша частина мого життя. А потім ідеш у монопольку, взяв пляшку — грошей у тебе не питають: контора заплатить. Потім у хазяйську крамницю; там показав

пляшку, і видають тобі звідтіль без зайвих слів два кислі огірки, петльованого хліба й оселедця. Це вже на пляшку така порція належала! Закусуйте на здоров'я — контора вирахає. Ось тобі й друга частина мого життя. А третя — ляжеш спати і спиш. Спав я міцно, більш, ніж горілку, любив я спати, — за сні любив. Що таке сон, досі не розумію. І чого таке чудне привидітись може? От, наприклад, сниться мені одного разу, що покликав мене штейгер і каже: «Іди, Малигін, у контору і получай рощот». — «За що ж, — кажу йому, — пане штейгер, мені рощот?» — «А за те, — каже, — тобі, Малигін, рощот, що задумав ти з директоровою дочкою одружитися». — «Що ви, — кажу я йому, — пане штейгер, чи чуване це діло, щоб шахтар-запальник з директоровою дочкою одружився? Де ж, кажу, мені з директоровою, коли за мене й проста дівка не кожна через вибите око піде?» Тут перемішалось усе, переплуталось, штейгер раптом виявляється не штейгер, а ніби жеребець директорів, запряжений у їхню коляску. Виходить з тієї коляски сам директор, ввічливо вклоняється мені й каже: «Ось, запальник Малигін, візьми собі за жінку мою дочку і приданого десять тисяч і штейгера, тобто жеребця, з коляскою». Обімлів я з радості, тільки хотів підійти, як ударить мене директор палицею, та ще, та ще, а штейгер давай топтати копитами й іржати... «Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!.. Он чого захотів!» І б'є і б'є копитами. Так люто бив, що навіть закричав я уві сні на всю казарму. І хтось справді в бік мене штовхнув, щоб не горлав і людей уночі не тривожив.

— Ну й сон! — засміявся Федя Сирцов. — Мабуть, просто задивлявся ти на хазяйську баришню, і от приснилось. Мені так завжди: про що ніч думаю, те й сниться. От чобота три дні тому не встиг я з забитого німця зняти. Чобіт добрий, шевровий, так щоночі він мені сниться!

— Чобіт!.. Сам ти чобіт! — розсердившись, відповів Малигін. — Я її, дочку ту, один раз за рік до того й бачив лише. Лежав я п'яний у канаві. Іде вона з мамашею пішки попід городами стежкою, а коні їхні поруч ідуть. Мамаша — поважна пані... сива, підійшла до мене й питає: «Як вам не соромно пити? Де у вас людський образ? Згадали б хоч бога». — «Пробачте, — кажу я, — образу справді немає, тому і п'ю».

Пожаліла тоді мене їхня мамаша, тикає в руки гривеник і наставляє: «Глянь, мужичок: природа навколо радіє, сонце світить, пташки співають, а ви пиячите. Підіть купіть собі содової води, протверезіться!» Тут мене зло взяло. «Я, — кажу їй, — не мужичок, а робочий з ваших шахт. Природа хай радіє, і ви радійте на добре здоров'я, а мені радуватись нічого. Содової ж води ніколи не пив, а якщо хочете зробити добре діло — то додайте ще гривеник до півпляшки, а я за нашу приємну зустріч з подякою похмелюся». — «Хам, — каже мені тоді благородна жінщина, — хам! Завтра я скажу чоловікові, щоб вас звідсіля, з шахт, звільнили». Сіли вони з дочкою в коляску й поїхали. Ото тільки й було в мене з нею розмови, а дочка зовсім, поки ми говорили, відвернувшись стояла, а ти кажеш, задивлявся!

— Що ж уві сні! — всміхнувся Федя Сирцов. — А хочете, я вам розкажу, яка мені з одною графінею пригода була? Йй-бо, через цю пригоду я, можна сказати, і в революцію вдарився. Така пригода — коли вам розказати, то й вухами заляпаєте.

Тут Федя тріпнув чубатою головою і примружив очі, як кіт, що вийшов з хазяйської комори.

— Брехатимеш, Федько? — підсідаючи ближче, з цікавістю й недовір'ям запитав Васько Шмаков.

— Це вже твоє діло, хочеш — вір, хочеш — ні, документів я тобі пред'являти не буду.

Федя потягнувся, похитав головою, ніби роздумуючи, чи варто розказувати: чи ні, і, прицмокнувши язиком, почав рішуче:

— Було це три роки тому. А хлопець я — нічого про це говорити — красивий був, ще кращий, ніж зараз. І така доля моя вийшла, що довелось мені найнятися в підпасичі при графській економії. А в графа нашого жінка була, звали її Емілія, і гувернантка Ганна, тобто по-їхньому Жанет.

От одного разу сиджу я біля череди коло ставка і бачу: ідуть обидві, зонтиками від сонця затуляються. У графині білий зонтик, а в Жанет — червоний. А була та Жанет схожа на сушену тараню: суха, окуляри на носі, і коли йде бувало селом, то хустинкою носа затуляє, щоб, значить, від кізякового духу голова не заболіла. Треба вам сказати, що був у мене в череді бугай, справжній симентал — порода така, величезний. Як

побачив мій бугай червоний зонтик та як попер повним ходом на Жанет! Я схопився і чимдуж навперейми. Обидві барині закричали. Графиня в куші, а Жанет нікуди дітися, і вона із страху в воду стрибнула. Симентал до неї рветься, а вона, дурна, замість того, щоб кинути зонтик, закривається ним від бугая — теж знайшла захист! — і верещить при цьому щось по-німецьки чи по-французьки — хто її розбере. Я як бовтну в воду, вирвав у неї зонтик та в морду сименталові. Він розлютився — за мною, я підплив до середини і кинув зонтик, а сам на другий берег і в куші. Тут пастухи прибігли: крик, галас, бугая заганяють, витягли Жанет з багна, а вона на березі й знепритомніла.

Федько важко дихав, ніби тільки зараз оце врятувався од бугая, прицмокнув язиком і хотів був продовжувати, але в цей час з ганку почувся вигук:

— Федір... Сир-цов! Іди до командира.

— Зараз, — відмахнувся незадоволено Федя і, усміхнувшись, говорив далі: — Поки Жанет очунювала, підходить до мене графиня Емілія, бліда, на очах сльози і в грудях хвилювання. «Юначе, — каже, — хто ти?» — «А я, — кажу їй, — ваше сіятельство, підпасич, звать мене Федір, а прізвище мое — Сирцов». Тоді зітхнула графиня й каже мені: «Теодор, — а це, по-їхньому, і є Федір, — Теодор, підійди сюди до мене ближче».

Що там сказала Феді графиня і яке відношення мав цей випадок до того, що він пізніше пішов до червоних, цього разу дослухати мені не довелось, бо поряд почувся дзенькіт шпор, і розгніваний Шебалов став за спиною.

— Федоре, — суворо спитав він, зупиняючись і спираючись на палаш, — ти чув, що я тебе кличу?

— Чув, — буркнув Федя підводячись. — Ну, чого там?

— Як це «ну, чого там»? Повинен ти йти, коли тебе командир кличе?

— Слухаю, ваше благородіє! Чого зволите? — замість відповіді насмішкувато огризнувся Федя.

Але звичайно податливого і м'якого Шебалова на цей раз не на жарт вразило Федине зауваження.

— Я тобі не ваше благородіє, — серйозно і ображено сказав він, — я тобі не благородіє, і ти мені не нижній чин. Але я командир загону і мушу вимагати, щоб мене

слухали. Селяни тільки що з Темлюкового хутора приходили.

— Ну? — Чорні Федині очі винувато і блудливо забігали.

— Скаржились. Казали: «Приїжджали оце ваші розвідники. Ми, звісно, зраділи: свої, мовляв, товариші. Старший їхній, чорний такий, сходку скликав за підтримку радянської влади, про землю казав і про поміщиків. А ми поки слухали та резолюцію ухвалювали, його хлопці давай по льохах сметану шукати та курей ловити». Що ж це таке, Федоре, га? Ти, може, помилився трохи? Ти, може, краще б до гайдамаків пішов — у них це заведено, а в мене в загоні такого неподобства не повинно бути!

Федя презирливо мовчав і, потупивши очі, постукував кінчиком нагайки по носку свого чобота.

— Я тобі останній раз кажу, Федоре,— продовжував Шебалов, смикаючи пальцями червоний темляк блискучого палаша.— Я тобі не благородіє, а чоботар і простий чоловік, але коли мене призначили командиром, я вимагаю, щоб ти слухався. І останній раз перед усіма обіцяю, що коли й далі так буде, то не подивлюсь я на те, що ти хороший боєць і товариш, а вижену з загону!

Федя задирливо подивився на Шебалова, оглянув червоноармійців, що стовпились навколо, і, не бачачи ні в кому підтримки, за винятком трьох-чотирьох кавалеристів, що схвально усміхнулися йому, ще більше розсердився й відповів Шебалову з погано прихованою злістю:

— Дивись, Шебалов, ти не дуже-то людьми розкидайся, тепер люди дорогі!

— Вижену, — тихо повторив Шебалов і, опустивши голову, повільно пішов до ганку.

У мене залишився неприємний осадок від розмови Шебалова з Сирцовим. Я знав, що Шебалов говорив правильно, і все ж був на стороні Феді. «Ну, скажи йому,— думав я,— а не можна ж погрожувати».

Федя в нас один з кращих бійців, і завжди він веселий, задирливий. Коли треба розвідати що-небудь, зробити несподіваний наскок на фуражирів, підібратися до поміщицького маєтку, що його охороняли білі, завжди Федя знайде зручний шлях, пробереться нишком кривими ярами, задвірками.

Любив Федя підкрастися тихо, щоб не стукали підкови, щоб не дзенькали шпори, щоб коні не іржали, а як ні — кулаком коня по морді, щоб вершники не шепотілись, а як ні — то без зайвих балачок — нагайкою по спині. Не іржали Федині навчені коні, не шепотілись прирослі до сідел вершники; сам Федя поперед розвідки, трохи прихилившись до патлатої гриви свого коня, схожий був на хижу ящірку, яка, пружно вигинаючись, підкрадається до жирної мухи, що заплуталась у траві.

Але зате, коли вже отямиться ворожий караул і зніме шалену тривогу, не встигне ще зненацька захоплений білий штани натягнути, не встигне напівсонний кулеметник стрічку заправити, як летить з тріском пострілів з гвинтівок, з гуркотом розкидуваних бомб, з гуком і свистом маленький пружний загін. Тоді галас і гуркіт любив Федя. Хай кулі, випущені на скаку, летять мимо цілі, хай бомба, кинута в траву, і без користі розірвалась, примусивши підлетіти мало не на димарі очманілих курей і гладких гусаків. Аби більше грому, більше паніки! Хай здасться приголомшеному ворогові, що незчисленна сила червоних ввірвалась у село. Хай затремтять пальці, що закладають обойму, хай удавиться перекошеною стрічкою наспіх викочений кулемет і, головне, хай вилетить з хати один, другий солдат і, ще не роздивившись добре, ще не опам'ятавшись від сну, впусить гвинтівку і загорлає по-дурному й безглуздо, метнувшись до тину: — Оточи-и-ли! Червоні оточили!

І тоді бомби за пояс, гвинтівки на спину — і пішли мовчки працювати холодні, до дзвону вигострені шаблі розпалених удачею Фединих розвідників. От який був у нас Федя Сирцов. «І хіба ж можна, — думав я, — через якихось курей і сметану виганяти такого неоцінимого бійця з загону?»

Не встиг я ще як слід опам'ятатись від думок з приводу сварки Феді з Шебаловим, як з даху хати закричав Чубук, який сидів спостерігачем, що шляхом на хутір іде великий загін піхоти. Забігали, заметушились червоноармійці. Здавалось, ніякому командирові не вдасться привести до ладу цю збудоражену масу. Ніхто не дожидав наказів, і кожний наперед знав уже, що йому робити. Поодинці, на ходу перевіряючи патрони в магазинах,

дожовуючи шматки недоїденого сніданку, низько пригинаючись, пробігли хлопці з першої роти Галди на околицю хутора і, падаючи на землю, утворювали цеп, що заповнювався густіше й густіше. Розвідники підтягали підпруги, загнздували, розв'язували, а іноді й ударом клинка розрізували пута на ногах у коней. Кулеметники стягали з тачанки «кольт» і стрічки. Слідом за червоним, спітнілим Сухаревим побігли стежною червоноармійці другої роти на узлісся. Ще хвилина, друга — і все за-тихло. Ось уже зійшов з ганку Шебалов, на ходу наказуючи щось Феді. І Федя хитнув головою: добре, каже, буде зроблено. Ось уже зачинились віконниці, і поліз хазяїн хутора з жінками і дітьми в льох.

— Стій, — сказав мені Шебалов. — Лишайся тут. Лізь до Чубука на дах: що він звідти побачить, передавай на узлісся мені! Та скажи йому, щоб поглядав він і праворуч, на Хамурський шлях, чи не буде відтіль чого.

Раз, два, дзк... дзак... Крякнула качка, що ліниво грілася на сонці, задерши вимашчений колісною маззю хвіст, безжурно, переможно загорлав з тину оранжовий півень. Коли він замовк, важко лопочучи крильми, бухнувся і потонув у гущавині запорошених лопухів, стало зовсім тихо на хуторі, так тихо, що впливло з тиші досі нечутне бриніння сонячного жайворонка і однотонний дзвін бджіл, що збирали з квіток краплі розігрітого запашного меду.

— Ти чого? — не обертаючись, запитав Чубук, коли я виліз на солом'яну покрівлю.

— Шебалов прислав тобі на допомогу.

— Добре, сиди, та не висуйся.

— Дивись праворуч, Чубук, — передав я наказ Шебалова, — дивись, чи немає чого на Хамурському шляху.

— Сиди, — коротко відповів він і, скинувши шапку, висунув з-за димаря свою велику голову.

Ворожого загону не видно було: він заховався у видолинку, але ось-ось він повинен був показатися знову. Солома на покрівлі була слизька, і щоб не скотитися вниз, я, намагаючись не ворухитись, носком розкопував собі приступку, на яку можна було б спертися. Голова Чубукова була майже біля мого обличчя. І тут я вперше помітив, що крізь його чорне жорстке волосся де-не-де пробивається сивина. «Невже він уже старий?» здивувався я.

Чогось мені здалось дивним, що ось Чубук уже літній, і сивина і зморшки біля очей, а сидить тут, поруч зі мною, на покрівлі і, незграбно розкидавши ноги, щоб не зсунутись, висуває з-за димаря велику розпатлану голову.

— Чубук! — звернувся я до нього пошепки.

— Чого тобі?

— Чубук... А ти ж уже старий, — сам не знаючи до чого, сказав я.

— Ду-урень... — сердито обернувся Чубук. — Чого ти язиком мелеш?

Тут Чубук опустив голову на соломі і подався тулубом назад. З видолинка виходив загін. Я відчував, як Чубук починає хвилюватись. Він часто задихав і заворушився.

— Борисе, дивись-но!

— Бачу.

— Біжи вниз і скажи Шебалову — вийшли, мовляв, з видолинка, але скажи йому — підозріло щось: спочатку йшли похідною колоною, а поки в видолинку були, розгорнулись повзводно. Ну, так от, зрозумів тепер: чого б це їм іти повзводно? Може, вони знають уже, що ми на хуторі? Гайда швидше — і назад!

Я витяг носок з ямки, виритої в соломі, і, скотившись униз, бухнувся на велику свиню, що з вереском метнула убік. Розшукав Шебалова. Він стояв за деревом і дивився в бінокль. Я переказав йому те, що звелів Чубук.

— Бачу, — відповів Шебалов таким тоном, ніби я його образив чимсь, — сам бачу.

Я зрозумів, що він просто роздратований несподіваним маневром противника.

— Біжи назад, і не злазьте, а дивіться більше на фланг, на Хамурський шлях.

Добігши до порожнього подвір'я, я поліз на сухий тин, щоб відтіть вилізти на дах.

— Солдатику! — почув я чийсь шепіт.

Я злякано обернувся, не розуміючи, хто й відки мене кличе.

— Солдатику! — повторив той самий голос.

І тут я побачив, що двері з льоху трохи відчинені й звідти висунулась голова жінки, хазяйки хутора.

— Що, — запитала вона пошепки, — ідуть?

— Ідуть, — відповів я також пошепки.

— А як... тільки з кулеметами чи й гармати є? — тут жінка швидко перехрестилась.— Господи, хоч би тільки з кулеметами, а то з гармат чисто всю хату розбіють!

Не встиг я їй відповісти, як залунав постріл і невидима куля десь високо в небі заспівала дзвінко: тії-уу...

Голова жінки зникла, двері в льох зачинились. «Починається», подумав я, відчуваючи приплив того хворобливого збудження, яке охоплює людину перед боєм, не тоді, коли вже гуркочуть постріли, зляться, дзвенять розсипи кулеметних черг і урочисто бухають, вступивши в бій, батареї, а коли ще нічого немає, коли все небезпечно ще попереду... «Ну, — думаєш, — чому ж так тихо, так довго? Хоч би вже швидше починалось».

Тії-уу...— завищало другий раз.

Проте нічого ще не починалось. Мабуть, білі підозрівали, але не знали напевне, чи зайнятий хутір червоними, і дали два постріли навмання. Так командир маленької розвідки підбирається до ворожої охорони, відкриває огонь і по звуку пострілів сторожової застави у відповідь на свої постріли, по тріску кулеметів довідавшись про силу ворога, відходить на другий фланг, починає стріляти пачками, примушує ворога збудоражитись і тікає швидше до своїх, нікого не перемігши, нікому не нашкодивши, але добившись мети і примусивши нерозгаданого противника розгорнутися й показати свої справжні сили.

Мовчав і не відгукувався на постріли наш розсипаний у цеп загін.

Тоді п'ять кавалеристів на вороних танцюючих конях, нехтуючи небезпекою, відокремились од ворога і легкою риссю поїхали вперед. Не далі як за триста метрів від хутора кавалеристи зупинились, і один з них навів на хутір бінокль. Скло бінокля, сковзнувши по краю огорожі, поволі поповзло вгору по даху, до димаря, за яким заховалися ми з Чубуком.

«Хитрі теж, знають, де шукати спостерігача», подумав я, ховаючи голову за спину Чубука і переживаючи те неприємне відчуття, яке опановує на війні, коли ворог поза твоєю волею підтягає тебе біноклем до очей, або коли поряд тебе ковзає, розтоплюючи темряву, намацуючи колону, промінь прожектора, коли над головою кружляє розвідувальний аероплан і нікуди схватися від його невидимих спостерігачів.

Тоді власна голова починає здаватись надмірно великою, руки — довгими, тулуб — незграбним, громіздким. Досадно, що нікуди їх приткнути, що не можна зіщулитися, зібгатися в клубочок, злитися з соломою на покрівлі, з травою, як зливається з купою хворосту сірий настовбурчений горобець під пильним поглядом беззвучно кружляючого шуліки.

— Помітили! — крикнув Чубук. — Помітили! — І, ніби показуючи, що гратись у хованки більше немає чого, він висунувся з-за димаря і клацнув затвором.

Я хотів спуститися вниз і донести Шебалову. Але, мабуть, з узлісся вже й самі зрозуміли, що засідка не вдалась, що білі, не розгорнувшись у цеп, на хутір не підуть, бо з-за дерев навздогін кавалеристам полетіли кулі.

Розгорнуті взводи білих змішалися і тонкими рисочками ламаного стрілецького цепу поповзли праворуч і ліворуч. Не доскакавши до горба, по якому розсипались білі, задній вершник разом з конем упав на шлях. Коли вітер розвіяв клуби знятого пилу, я побачив, що тільки сам кінь лежить на шляху, а вершник, шкутильгаючи, низько пригнувшись, біжить до своїх.

Куля, вдарившись об цеглу димаря, обсіпала вапняним пилом і примусила сховати голову. Димар був доброю мішенню. Правда, за ним нас не могли дістати прямі постріли, але зате й ми повинні були сидіти не висуваючись. Коли б не наказ Шебалова стежити за Хамурським шляхом, ми б спустилися вниз. Безладна перестрілка перетворилась на вогневий бій. Розрізнені гвинтівкові постріли білих стихали, і починали строчити кулемети. Під прикриттям їхнього вогню нерівний цеп пересувався на кілька десятків кроків і лягав знов. Тоді стихали кулемети, і знов починалась перестрілка з гвинтівок. Так поступово, з упертістю, яка свідчила про добру дисципліну й виучку, білі посувались усе ближче й ближче.

— Міцні, чорти, — пробурмотів Чубук, — так і лізуть у дамки. Не схоже на жихаревців, чи не німці бува?

— Чубук! — закричав я. — Глянь на Хамурський, там біля узлісся щось ворухиться.

— Де?

— Та не там... Правіше дивись. Прямо через ставок дивись... Он! — крикнув я, побачивши, як на узліссі

До стор. 173

блиснуло щось, схоже на спалах сонячного променя, відбитого в уламку скла.

У повітрі почулось чудне звучання, ніби хрипів кінь, якому перервало горлянку. Хрипіння перетворилось на гул. Повітря задзвеніло, як надтріснутий церковний дзвін; щось грюкнуло збоку. В першу мить мені здалося, що десь тут, зовсім поруч зі мною, коричнева блискавка вирвалася з клубів диму й чорного пилу, повітря здригнулося і пружно, як хвиля теплої води, штовхнуло мене в спину. Коли я розплющив очі, то побачив, що на городі суха солом'яна покрівля сарая горить блідим, майже непомітним на сонці вогнем.

Другий снаряд розірвався на грядках.

— Злазьмо, — сказав Чубук, повертаючи до мене сіре, стурбоване обличчя. — Злазьмо, напоролися-таки; здається, це не жихаревці, а німці. На Хамурському — батарея.

Перший, кого я зустрів на узліссі, це був маленький червоноармієць, прозваний Тхорем.

Він сидів на траві і австрійським багнетом розпорював рукав скривавленої гімнастсьорки. Гвинтівка його з відкритим затвором, з-під якого видно було недовикинену стріляну гільзу, валялась поруч.

— Німці! — не відповідаючи на наше запитання, крикнув він. — Зараз забираємось!

Я дав йому свою бляшану кружку, щоб він набрав води, і побіг далі.

Власне кажучи, скривавлений рукав Тхора і його слова про німців — це було останнє з того, що міг я пізніше відновити по порядку в пам'яті, згадуючи цей перший справжній бій. Все, що було далі, я пам'ятаю добре, починаючи вже з того моменту, коли в яру до мене підійшов Васько Шмаков і попросив кружку напитися.

— Що це ти в руці держиш? — запитав він.

Я подивився і зніяковів, побачивши, що в лівій руці в мене міцно затиснуто великий осколок сірого каменя. Як і чому потрапив до мене цей камінь, я не знав.

— Чому на тобі, Васько, каска? — запитав я.

— З німця зняв. Дай напитися.

— У мене кружки нема. У Тхора.

— У Тхора? — тут Васько свиснув. — Ну, брат, з Тхора тепер не візьмеш.

— Як, не візьмеш? Я йому дав води зачерпнути.

— Пропала твоя кружка,—усміхнувся Васько, зачерпуючи з струмка каскою води.— І кружка пропала, і Тхір пропав.

— Убитий?

— На смерть,— відповів Васько, невідомо чого усміхаючись.— Загинув солдат Тхір во славу червоної зброї.

— І чого ти, Васько, завжди зуби шкіриш? — розсердився я.— Невже тобі й трохи Тхора не жалко?

— Мені? — Тут Васько шморгнув носом і витер брудною долонею мокрі губи.— Жалко, брат, і Тхора жалко, і Нікішина, і Сергія, та й себе теж жалко. Мені вони, прокляті, теж он як руку прошили.

Він ворухнув плечем, і тут я помітив, що ліва рука у Васька перев'язана сірою ганчіркою.

— У м'якуш... загоїться,— додав він.— Пече тільки.— Він знов шморгнув носом і, прицмокнувши язиком, сказав задирливо:— Та воно й розібратись — за що жаліти? Силою нас сюди ніхто не гнав — значить, самі знали, на що йдемо. Значить, нема чого й жалітись!

Окремі моменти бою запам'ятались; не міг я відновити їх тільки послідовно й зв'язно. Пам'ятаю, як, ставши на одно коліно, я довго перестрілювався все з одним і тим самим німцем, що був не далі як за двісті кроків від мене. І тому, що, ледве встигнувши сяк-так прицілитись, уже боявся, що він вистрілить раніш за мене, я шарпав за спуск і не влучав. Мабуть, він відчував те саме, і тому теж хибив.

Пам'ятаю, як вибухом снаряда перекинуло наш кулемет. Його зараз же підхопили й потягли на інше місце.

— Забирай стрічки! — крикнув Сухарев.— Допомагайте ж, чорти!

Тоді, схопивши один ящик, що валявся в траві, я поніс його. Пам'ятаю потім, ніби Шебалов шарпнув мене за плече і добре вилаяв; за що, я не зрозумів тоді.

Потім, здається, вбило кулею Нікішина. Або ні... Нікішина вбило раніш, бо він упав, коли я ще біг з ящиком і перед цим крикнув мені: «Ти куди ж не в той бік несеш? Ти до кулемета неси!»

Під Федею застрелили коня.

— Федько плаче,— сказав Чубук.— Такий скажений, упав ниць у траву й плаче. Я підійшов до нього. «Кинь,— кажу,— тут за людьми плакати ніколи». Як повернувся Федько, як схопиться за наган.— «Тікай,— каже,— а то

застрелю й тебе». А очі такі каламутні. Я плюнув і пішов. Ну, що ти з божевільним будеш говорити? Непутящий цей Федько,— закурюючи люльку, говорив Чубук.— Не вірю я цій людині.

— Як не віриш? — вступився я.— Він же хоробрий, що далі й нікуди.

— Того ще мало, що хоробрий, а так, непутящий. Порядку не любить, партійних не визнає. «Моя,— каже,— програма: бий білих, поки виздыхають, а там видно буде». Не подобається мені чогось така програма. Це туман один, а не програма. Повіє вітер, і нема нічого!

Забитих було десять, поранених чотирнадцять, з них шестеро вмерли. Якби лазарет, якби були лікарі, медикаменти — багато з поранених видужали б.

Замість лазарету була галявина, замість лікаря — санітар німецької війни Калугін, а з медикаментів лише йод. Йоду була ціла жерстяна баклага з-під гасу. Йоду в нас не жаліли. Перед моїми очима Калугін налив до країв дерев'яну супову ложку і вилив йод на широку рану Лукоянову.

— Нічого,— заспокоював він.— Потерпи... Йод — він корисний. Без йоду тобі, факт, кінець був би, а так, може, і обійдеться.

Треба було йти звідсіля до своїх, на північ, де була завіса регулярних частин Червоної Армії: патронів уже невістачало. Але поранені зв'язували. П'ятеро ще могли йти, троє не вмирили й не видужували. Серед них був Яшка Циганчук. З'явився цей Яшка в нас несподівано.

Одного разу, виступаючи в похід з хутора Архиповки, загін вишикувався розгорнутим фронтом вздовж вулиці.

При розрахунку лівофланговий червоноармієць, тепер забитий маленький Тхір, крикнув:

— Сто сорок сьомий неповний!

Досі Тхір був завжди сто сорок шостим повним. Шебалов закричав:

— Чого брешете! Перелічити знову!

Знову перелічили, і знову Тхір був сто сорок сьомим неповним.

— Чорти б вас забрали! — розсердився Шебалов.— Хто там лічбу плутає, Сухарев?

— Ніхто не плутає,— відповів з строю Чубук.— Тут же зайвий з'явився.

Подивились. Справді, в строю між Чубуком і Нікіши-

ним стояв новак. Було йому років вісімнадцять-дев'ятнадцять. Чорний, волосся кучеряве, патлате.

— Ти звідкіль узвся? — запитав здивовано Шебалов. Хлопець мовчав.

— А він став тут поруч, — пояснив Чубук. — Я думав, нового якогось ти прийняв. Прийшов з гвинтівкою і став.

— Та ти хоч хто такий? — розсердився Шебалов.

— Я... циган... червоний циган, — відповів новак.

— Черво-о-ний ци-га-ан? — вирячивши очі, перепитав Шебалов і, раптом засміявшись, додав: — Та який же ти циган, коли ти ще циганчук!

Він зостався у нас в загоні, і за ним так і залишилась кличка Циганчук.

Тепер у Циганчука були пробиті груди. Блідість просвічувала крізь шкіру його коричневого обличчя, і засмаглими губами він часто шепотів щось чужою, незрозумілою говіркою.

— От уже скільки служу... половину німецької відбув і тепер теж, — казав Васько Шмаков, — а циган у солдатах не бачив. Татар бачив, мордву бачив, чувашів, а циган ні. Я так гадаю — вредний народ ці цигани: хліба не сіють, ремесла ніякого, тільки коней красти вміють та жінки їх людей дурять. І ніяк я не второпаю, чого його до нас принесло. Свободи — то в них і так її скільки завгодно! Землі їм боронити не треба. Нащо їм земля? До робітника теж йому діла немає. Яка ж, виходить, йому вигода, щоб у це діло встрявати? Вже якась є вигода, але прихована!

— А може, він теж за революцію, ти звідки знаєш?

— Ніколи в світі я не повірю, щоб циган та за революцію. І до перевороту за крадених коней його били, і після за це саме битимуть!

— Та, може, він після революції і красти зовсім не буде?

Васько недовірливо посміхнувся:

— Я вже і не знаю, у нас на селі і полінами їх били, і дрючками, і то не помагало — усе вони свої. Так невже їх революція дійме?

— Дурний ти, Васько, — сказав Чубук, який мовчав досі. — Ти з-за своєї хати та своєї конячини ні чорта не бачиш. По-твоєму, оце вся революція тільки й кінчиться тим, що приріжуть тобі панської землі та дадуть з панського лісу колод штук двадцять задурно. Ну, та старосту головою замінять, а життя, яке було, таким і залишиться.

Через два дні Циганчукові полегшало. Увечері, коли я підійшов до нього, він лежав на купі сухого листя і, вступивши погляд в чорне зоряне небо, тихенько наспівував щось.

— Циганчук, — запропонував я йому, — дай я коло тебе вогнище розпалю, чай нагрію, пити будемо, у мене в баклазі молоко є. Хочеш?

Я збігав по воду, почепив казанок на шомпол, перекинутий над вогнем через два встромлені в землю багнети, і, підсівши до пораненого, запитав:

— Якої це ти пісні співаєш, Циганчук?

Він відповів не зразу:

— А співаю я таку стару пісню, у ній говориться, що немає в цигана рідної землі і та йому земля рідна, де його добре приймають. А далі питають: «А де ж, цигане, тебе добре приймають?» І він відповідає: «Багато я країн сходив, був в угорців, був у болгар, був у турків, багато земель сходив я з табором і ще не знайшов такої землі, де б добре мій табір прийняли».

— Циганчук, — спитав я його, — а чого ти до нас прийшов? Адже ж вас не забирають на службу.

Він блиснув білками, підвівся на лікті й відповів:

— Я прийшов сам, мене не треба забирати. Мені набридло в таборі! Батько мій уміє красти коней, а мати ворожити. Дід мій крав коні, а баба ворожила. І ніхто з них собі щастя не вкрав, і ніхто собі доброї долі не приворожив. Треба по-іншому...

Циганчук ніби ожив, підвівся, але біль у рані, мабуть, давав себе ще відчувати, і, стиснувши губи, він з легким стоном знову ліг на купу листя.

Молоко закипіло раптом, збігло на вогонь і загасило полум'я.

Я не встиг вихопити казанка з жару. Циганчук несподівано розсміявся.

— Ти чого?

— Так, — і він задирливо тріпнув головою. — Я ось думаю, що й народ увесь отак: і росіяни, і євреї, і грузини, і татари терпіли старе життя, терпіли, а потім, як вода з казанка, закипіли й кинулись у вогонь. Я ось теж... сидів, сидів, не витерпів, узяв гвинтівку й пішов кращого життя шукати.

— І знайти думаєш?

— Один не знайшов би... а всі разом повинні... бо — охота велика.

Підійшов Чубук.

— Сідай з нами чай пити,— запропонував я.

— Ніколи,— відмовився він.— Підеш зі мною, Борисе?

— Піду,— швидко відповів я, не питаючись навіть, куди він мене кличе.

— Ну, так допивай швидше, а то підвода нас жде.

— Яка підвода, Чубук?

Він одкликав мене і пояснив, що загін на світанку вирушає, з'єднається недалеко звідси з шахтарським загоном Бегічева, і разом вони пробиратимуться до своїх. Трьох тяжко поранених брати з собою не можна: пробиратися доведеться повз білих і німців.

Недалеко звідси є пасіка. Там місце глухе, хазяїн свій і погодився дати притулок у себе пораненим на той час, поки вони видужають. Відтіль Чубук привів підводу, і треба зараз, поки темно, перевезти поранених туди.

— А ще з нами хто?

— Більш нікого. Удвох ми. Я б і один впорався, та кінь норовистий попався. Доведеться одному за повід вести, а другому товаришів доглядати. Ну, то підеш?

— Піду, піду, Чубук. Я з тобою, Чубук, завжди і скрізь піду. А відтіль куди, назад?

— Ні. Відтіль ми навпростець убрід через річку, там з своїми й зустрінемося. Ну, рушаймо.— І Чубук пішов до голови коня.— Гвинтівка моя, дивись, щоб не випала,— почувся з темряви його голос.

Віз легенько шарпнувся, в лице бризнули краплі роси, що впали з зачепленого колесом куща, і чорний поворот заховав від наших очей догоряючі вогнища, розкидані загоном, що збирався в похід.

Шлях був поганий: ями, вибоїни, раз по раз траплялось розчепрене по землі коріння. Темрява була така, що ні коня, ні Чубука з воза не видно було. Поранені лежали на свіжому сні і мовчали.

Я йшов позаду і, щоб не спіткнутися, тримався вільною від гвинтівки рукою за задок воза. Було тихо. Якби не однотонне посвистування нічної пташки, можна було б подумати, що темрява навколо нас мертва. Всі мовчали. Тільки зрідка, як колеса провалювались у ями або на-

їжджали на пеньок, поранений Тимошкін тихенько стогнав.

Ріденький, наполовину вірубаний лісок здавався зараз непрохідним, густим і диким. Небо облягли хмари, і воно чорною стелею звисло над просікою. Було душно, і здавалось, що ми помацки йдемо якимсь довгим покрученим коридором.

Мені згадалось чомусь, як давно-давно, років три тому, такої ж теплої темної ночі ми з батьком поверталися з вокзалу додому навпростець стежкою через перелісок. Так само свистіла пташка, так само пахло перстиглими грибами й дикою малиною.

На вокзалі, проводжаючи свого брата Петра, батько випив з ним кілька чарок горілки. Чи то від цього, чи тому, що надто солодко пахло малиною, батько був дуже збуджений і балакучий. Дорогою він розказав мені про свою молодість і про своє навчання в семінарії. Я сміявся, слухаючи розповідь про його шкільне життя, про те, що їх били різками, і мені здалось безглуздим і неймовірним, щоб такого високого, кремезного чоловіка, як мій батько, хтось колись міг бити.

— Це ти в одного письменника вчитав, — заперечував я. — У нього є про це книжка. «Нариси бурси» зветься. Так то ж було давно, хтозна-коли!

— А я, думаєш, недавно вчився? Теж давно.

— Ти в Сибіру, тату, жив. А в Сибіру страшно: там каторжники. Мені Петько говорив, що там людину коли хоч вбити можуть, і нікому поскаржитись.

Батько засміявся і почав мені пояснювати щось. Але що він хотів сказати мені, я так і не зрозумів тоді, бо з його слів виходило якось так чудно, що каторжники зовсім не каторжники, і що в нього навіть знайомі були каторжники, і що в Сибіру багато хороших людей, у всякому разі більше, ніж в Арзамасі.

Але все це я пропускав мимо ушей, як і багато інших розмов, зміст яких я починав розуміти тільки тепер.

«Ні... ніколи, ніколи за минулого життя я не підозривав і не думав, що батько мій був революціонером. І ось те, що я зараз з червоними, те, що в мене гвинтівка за плечима — це не тому, що в мене був батько революціонер, а я його син. Це вийшло якось само собою. Я сам до цього дійшов», подумав я. І ця думка примусила мене загордитися. Адже ж справді, скільки партій є, а чому ж

я все-таки вибрав найправильнішу, найреволюційнішу партію?

Мені захотілось поділитися цією думкою з Чубуком. І раптом мені здалося, що біля коня нікого немає, і він давно вже навмання тягне віз незнайомим шляхом.

— Чубук!— крикнув я, злякавшись.

— Ну! — почувся його грубуватий, суворий голос.— Чого кричиш?

— Чубук,— зняковів я,— далеко ще?

— Та ще...— відповів він і зупинився.— А йди-но сюди, стань і шинельку розкинь, я закурую.

Люлька летючим світлячком попливла поруч з кінською головою. Шлях вирівнявся, ліс розступився, і ми пішли поруч.

Я сказав Чубукові, про що думав, і ждав, що він похвалить мене за мій розум і далекозорість, які штовхнули мене до більшовиків. Але Чубук не квапився хвалити. Він викурив з півлюльки і тільки тоді сказав серйозно:

— Буває й так. Буває, що людина й своїм розумом дійде... От Ленін, наприклад. Ну, а ти, хлопче, навряд...

— А як же, Чубук?— тихо й ображено запитав я.— Адже ж я сам.

— Сам... Ну, звісно, сам. Це тобі тільки здається, що сам. Життя так повернулось, от тобі й сам. Батька в тебе вбили — раз, до людей таких потрапив — два. З товаришами посварився — три. Із школи тебе вигнали — чотири. От якщо всі ці події відкинути, то останне, може, й сам додумав. Та ти не сердься,— додав він, відчувши, мабуть, мою образу.— Хіба з тебе хтось питає більше?

— Значить, виходить, Чубук, що я навмисне... що я не червоний?— тремтячим голосом перепитав я.— А це все неправда, я і в розвідку завжди з тобою, я ж і на фронт тому втік, щоб захищати... отож, виходить...

— Ду-у-рню! Нічого не виходить. Я тобі кажу — обстановка... а ти — «я сам, я сам». Скажімо, приміром, віддали б тебе в кадетський корпус, гляди, з тебе й каледінський юнкер вийшов би.

— А тебе?

— Мене?— Чубук усміхнувся.— За мною, хлопче, двадцять років шахти. А цього ніякою юнкерською школою не виб'єш!

Мені було дуже прикро. Я був глибоко ображений словами Чубука й замовк. Але мені не мовчалося.

— Чубук... то, може, я і в загоні не потрібний, коли я такий, що і юнкером би... і каледінцем...

— Дурню!— спокійно і ніби не помічаючи моєї злості відповів Чубук.— Чого ж не потрібний? Мало що, ким ти міг би бути. Важливо — хто ти є. Я тобі тільки кажу, щоб ти не задався. А так... що ж, хлопець ти хороший. Ми тебе, завжди, подивимось ще трохи, та й до партії приймемо. Ду-у-рень!— уже зовсім ласкаво додав він.

Я ж знав, що Чубук любить мене, але чи відчував Чубук, як палко, більш, ніж будь-кого в цю хвилину, любив я його? «Хороший Чубук,— думав я.— От він і комуніст, і двадцять років у шахті, і волосся уже сиве, а завжди він зі мною. Значить, я заслуговую. І ще більше буду заслужувати. Як буде бій, я навмисне не буду пригинатися, і якщо мене вб'ють, то теж нічого. Тоді матері напишуть: «Син ваш був комуніст і вмер за велику справу революції». І мати заплаче й повісить на стіні мій портрет поруч з батьковим, а нове, світле життя піде своїм порядком мимо тієї стіни».

«Жаль тільки, що попи набрежали,— подумав я, — і немає в людини ніякої душі. А якби душа була, то подивилася б, яке буде життя. Мабуть, буде хороше, дуже цікаве буде життя».

Віз зупинився. Чубук швидко сунув руку в кишеню і сказав тихо:

— Ніби щось тупотить попереду. Дай-но гвинтівку.

Коней з пораненими завели в кущі. Я залишився біля воза, а Чубук зник кудись. Незабаром він повернувся.

— Мовчить тепер... Чотири козаки верхи... Дай мішок... коневі морду закрию, щоб чого доброго ще не заіржав.

Тупіт підків наближався. Недалеко від нас козаки змінили рись на крок. Краєчок місяця, впливши крізь розірвану хмару, освітив шлях. З-за кущів я побачив чотири папахи. З козаками був офіцер, на його плечі спалахнув і погас золотий погон. Ми зачекали, поки тупіт стихне, і рушили далі.

Уже світало, коли ми підїхали до маленького хутора.

На стукіт воза вийшов до воріт заспаний пасічник — високий рудий дядько з запалими грудьми і гострими плечима, що випиналися з-під розстебнутої ситцьової сорочки. Він повів коня через двір, відчинив хвіртку, від якої ішла ледве помітна, поросла травою доріжка.

— Туди поїдемо... Біля болота в лісі клуня, там їм спокійніше буде.

У невеликій, набитій сіном клуні було свіжо й тихо. В найдальшому кутку були постелені рядна. Два кужухи, акуратно складені, лежали замість подушок у головах. Поруч стояло відро води і берестяний дзбан з квасом.

Перенесли поранених.

— Може, вони їсти хочуть?— запитав пасічник.— Там під головами хліб і сало. А хазяйка корів видоїть, молока принесе.

Нам треба було йти, щоб не розминутися коло броду з своїми. Але, незважаючи на те, що ми зробили для поранених усе, що могли, нам було якось ніяково перед ними. Ніяково за те, що ми залишили їх самих, без допомоги в чужому, ворожому краю.

Тимошкін, певне, зрозумів це.

— Ну, з богом,— сказав він поблідлими, порепаними губами.— Спасибі, Чубук, і тобі, хлопче, теж. Може, ще доля зглянеться, зустрінємось.

Найбільше за всіх знесилений, Самарін розплющив очі й привітно кивнув головою. Циганчук мовчав, спершись на лікті, серйозно дивився на нас і чогось злегка усміхався.

— Ну, всього доброго, хлопці,— сказав Чубук,— поправляйтесь краще. Хазяїн надійний, він вас не покине. Будьте живі, здорові...

Повернувшись до виходу, Чубук голосно кашлянув і, опустивши очі, на ходу почав вибивати об приклад люльку.

— Дай вам щастя й перемоги, товариші!— дзвінко крикнув навздогін Циганчук.

Звук його голосу примусив нас зупинитись й обернутися з порога.

— Пошли вам перемоги над усіма білими, які тільки є на світі,— так само чітко й виразно додав Циганчук і тихо схилив гарячу чорну голову на м'який кожух

Розділ восьмий

Рудий від загару піщаний берег танув у воді, що іскрилась на мілинах сонячною рябизною. Коло броду наших не було.

— Пройшли, мабуть,— вирішив Чубук.— Це нам однаково... Тут недалеко має бути залишений кордон, і біля нього загін відпочиватиме.

— Давай викупаємось, Чубук, — запропонував я.— Ми швиденько! Вода, глянь, яка те-епла.

— Тут купатися недобре, місце відкрите.

— Ну, то що ж, що відкрите?

— Як що? Гола людина — це не солдат. Голого всякий і палицею взяти може. Козак, скажімо, до броду під'їде, візьме гвинтівку, і роби з ним, що хочеш. Був такий випадок біля Хопра. Не то що двоє, а весь загін, чоловік сорок, купатися поліз. Наскочили п'ять козаків і почали по річці стріляти. Так що було!.. Деяких побили, деякі на той берег утекли. Так голяка і блукали по лісу. Села там багаті... Куркульня. Куди не поткнешся, всім сразу видно — раз голий, значить більшовик.

Все-таки я умовив його. Ми одійшли від броду в куші і нашвидку викупались. Річку переходили, начепивши на багнети гвинтівок зв'язані поясом вузлики з штанами й чобітьми. Після купання гвинтівка стала легша, і підсумок не муляв бік. Бадьоро пішли ми краєм гаю в напрямі до хатини. Хатина була занедбана, шибки виїняті, навіть казан з плити був виламаний. Видно було, що перед тим, як залишити її, хазяї вивезли все, що тільки можна було.

Чубук насторожено, примруживши очі, обійшов хату навкруги, заклав два пальці в рот і протяжно свиснув. Довго металась луна по лісу, розсипалась, перекочувалась і, подрібнившись, заплуталась, зникла в гушавині однотонно шумлячого листя. Відповіді не було.

— Невже ми випередили їх? Що ж, доведеться зачекати.

Осторонь шляху знайшли тінь під кушем і лягли. Було душно. Скачавши шинель, я поклав її під голову і, щоб не заважала, скинув шкіряну сумку. За час походу і ночівель на сирій землі сумка обтерлась і вигоріла. В ній у мене лежав складаний ніж, кусок мила, голка, клубочок ниток і знайдена десь середина з енциклопедичного словника Павленкова.

Словник — така книжка, яку можна перечитувати без кінця: однак усього не запам'ятаєш. Якраз тому я і носив його з собою і часто під час відпочинку, коли ми сиділи де-небудь у балці або густому лісі, діставав пом'яті аркуші і починав перечитувати підряд усе. Були там біогра-

фії монахів, генералів, королів, рецепти лаку, філософські терміни, згадки про давні війни, історія якоїсь досі незнаній мені держави Коста-Ріка і тут же поряд спосіб добування добрива з кісток тварин. Багато дуже різноманітних, потрібних і непотрібних відомостей від літери З до Р, на якій був обірваний словник, дістав я, читаючи його.

Кілька днів тому, перед тим як іти на пост, заквапившись, я поклав у цю ж сумку шматок чорного хліба. І тепер я побачив, що забутий шматок розкришився і зліпив м'якушкою аркуші. Я витрусив усе з сумки на траву і почав долонею прочищати стінку сумки. Несподівано палець мій зачепив за відігнутий край шкіряної підкладки.

Повернувши сумку до сонця, я заглянув у неї і побачив, що з-під відсталої шкіри видно якийсь білий папір.

Цікавість охопила мене, я надірвав підкладку далі і витяг тоненький згорток якихось папірців. Розгорнув один: посередині герб з позолоченим двоголовим орлом, нижче золотими літерами витиснено: «Атестат».

Був виданий цей атестат вихованцеві другої роти імені графа Аракчеева кадетського корпусу Юрію Ваальду в тому, що він успішно закінчив курс навчання, був відмінної старанності, поведінки і переводиться в наступний клас.

«Он воно що!» зрозумів я, згадуючи забитого мною лісового незнайомця і його чорну гімнастюрку, на якій навмисне були зрізані гудзики, і витиснені на підкладці коміра літери Гр. А. К. К.

Другий папір — був лист, написаний по-французьки, з недавною датою. І хоч школа залишила в мене найслабшу згадку про цю мову, все ж, просидівши з півгодини, з окремих слів, доповнюючи провали рядків здогадами, я зрозумів, що лист цей є рекомендація і адресований якомусь полковнику Коренькову з проханням потурбуватись про долю кадета Юрія Ваальда.

Я хотів показати ці папери Чубукові, але побачив, що він спить. Мені було шкода будити його: він не відпочивав ще з учорашнього ранку. Я поклав папери назад у сумку і почав читати словник.

Минуло близько години. Крізь шелест вітру до щебетання пташок прилучився далекий чужий гомін. Я встав

і приклав долоню до вуха. Тупіт і голоси чути було все виразніше й виразніше.

— Чубук!— шарпнув я його за плече.— Вставай, Чубук, наші йдуть!

— Наші йдуть!— машинально повторив Чубук, підводячись і протираючи очі.

— Ну да... близько вже. Ходім швидше.

— Як же це я заснув?— здивувався Чубук.— Приліг тільки — й заснув.

Очі його були ще сонні і мружились від сонця, коли, взявши гвинтівку, він пішов за мною.

Голоси почулись майже поруч. Я швидко вискочив з-за хатини і, підкинувши шапку, закричав щось, вітаючи товаришів, що надходили до нас.

Куди впала шапка, я так і не бачив, бо свідомість страшною помилки приголомшила мене.

— Назад!— якимсь хрипким, ревучим голосом крикнув ззаду Чубук.

Тах... тах... тах...

Три постріли майже одночасно бахнули з перших рядів колони. Якась невидима сила рвонула з рук і розколола приклад моєї гвинтівки з такою силою, що я ледве встояв на ногах. Але цей же гуркіт і поштовх вивели мене з заціпеніння. «Білі», зрозумів я, кидаючись до Чубука. Чубук вистрілив.

Цілу годину ми були під загрозою, що нас спіймає облава. Все ж викрутились. Але ще довго після того, як змовкли голоси переслідувачів, ішли ми навмання, мокрі, розчервонілі. Пересохлими горлянками жадібно вдихали вологе лісове повітря і зачіплювались нюючими, ніби віддавленими підощвами ніг за пеньки й грудки.

— Годі,— сказав Чубук, падаючи на траву,— відпочинемо. Ну і вскочили ж ми з тобою, Бориско! А все я... Заснув. Ти закричав: «Наші, наші!», я не розібрав спросоння, думаю, що ти роздивився вже, і пру собі.

Тут тільки я подивився на свою гвинтівку. Ложе було розбите на тріски, і магазинна коробка понівечена.

Я подав Чубукові гвинтівку. Він покрутив її і відкинув на траву.

— Палиця,— презирливо сказав він,— це вже тепер не гвинтівка, а ціпок, свиней нею тільки глушити. Ну, гаразд. Добре, що хоч сам цілий залишився. А шинелька

де? Теж немає. І я свою скатку залишив. От які діла, брат!

Хотілось би ще відпочити, довго лежати, не рухаючись, скинути чоботи й розстебнути комір сорочки, але дужче, ніж втома, мучила спрага, а води близько ніде не було.

Підвелись і помалу пішли далі. Перейшли поле; під горою вниз прилягли щільно одна до одної хатки сільця; ці білі хатки коричневими солом'яними покрівлями схожі були звідсіль на купу великих березових грибів. Зійти ми туди не наважились. Перейшли поле і знов опинились у гаю.

— Будинок,— прошепотів я, зупиняючись і показуючи пальцем на краєчок червоного залізного даху.

Боячись нарватись на якусь засідку, ми обережно підійшли до високої огорожі. Ворота були наглухо зачинені. Не гавкали собаки, не кудкудакали кури, не топталися в хліві корови — все було тихо, наче все живе навмисне причайлось при нашому наближенні. Ми обійшли садибу навкруги — проходу ніде не було.

— Вилазь мені на спину,— наказав Чубук,— заглянеш через огорожу, що там є.

Через огорожу я побачив порожній, зарослий травою двір, витоптані клумби, з яких де-не-де підіймались пом'яті жоржини і темносині зірочки братків.

— Ну? — запитав Чубук нетерпляче.— Та злазь же!.. Що я тобі, кам'яний, чи що?

— Нема нікого,— відповів я, стрибнувши додолу.— Передні вікна забиті дошками, а збоку зовсім рами немає — видно зразу, що пуста. А колодязь у дворі є.

Відсунувши нещільно прибиту дошку, ми полізли через діру в двір. У запліснявілій ямі колодязя чорнильним напливом виблискувала глибока вода, але набрати її було нічим. Під повіткою, серед наваленої купи мотлоху, Чубук знайшов іржаве діряве відро. Поки ми його витягали, води лишилося тільки на дні. Тоді заткнули діру м'ятом трави і набрали другий раз. Вода була чиста, холодна, і пити її довелось маленькими ковтками. Обполоснали спітнілі, запорошені обличчя і пішли до будинку. Передні вікна були забиті, але зате збоку двері, що виходили на веранду, були відчинені й висіли, тримаючись на одному нижньому завісі. Обережно ступаючи по скрипучих дошках підлоги, пішли в кімнати.

На підлозі, вкритій соломкою, шматками паперу, ганчірками, стояло кілька порожніх дощаних ящиків, зламаний стілець і буфет з дверцятами, розбитими чимсь тупим і важким.

— Селяни садибу грабували,— тихо сказав Чубук.— Пограбували все потрібне й кинули.

В другій кімнаті лежала безладна купа запорошених книжок, вкритих рогожею в вапні. Тут же в загальній купі валявся надірваний портрет огрядного пана, упоперек великого білого лоба якого пальцем, умоченим у чорнило, було незграбно написано непристойне слово.

Було чудно й цікаво пробиратися з кімнати в кімнату покинутого, пограбованого будинку. Кожна дрібниця: розбитий горщик з-під квітів, забута фотографія, гудзик, що виблискував у смітті, розсипані, розтоптані фігурки шахів, король пік, що самотньо ховався в черепках розбитої японської вази,— все це нагадувало про людей, про хазяїв, про не схоже на теперішнє минуле спокійних мешканців цієї садиби.

За стіною щось м'яко стукнуло, і цей стукіт, такий несподіваний серед мертвого тління занедбаних кімнат, примусив нас здригнутися.

— Хто там?— гучно розбиваючи тишу, запитав Чубук, піднімаючи гвинтівку.

Великий рудий кіт широкими скрадливими кроками пішов нам назустріч. І, зупинившись за два кроки, він із злісним, голодним нявчанням витріщив на нас холодні зелені очі. Я хотів погладити його, але кіт подався назад і одним махом, не торкаючись навіть до підвіконня, вилетів на занедбану клумбу і зник у траві.

— Як він не здох?

— Чого йому здихати? Він мишей жере, по духу чути, що тут мишей до чорта.

Нудним, хапаючим за серце скрипом заскиглили якісь далекі двері, і почулось неквапливе човгання: ніби хтось тер сухою ганчіркою об підлогу. Ми перезирнулись. Це були кроки людини.

— Кого ще тут чорт носить?— тихо сказав Чубук, підштовхуючи мене за простінок і безшумно повертаючи за побіжник гвинтівку.

Почулось неголосне покашлювання, зашурхотів відсунутий дверима жмут паперу, і в кімнату ввійшов невисокий, погано вибритий дідок у старенькій піжамі голу-

бого кольору і туфлях, узutih на босу ногу. Дідок здивовано, але без страху, подивився на нас, ввічливо вклонився і сказав байдуже:

— А я слухаю... хто це внизу ходить? Думаю, може, мужички прийшли, аж ні. Виглянув у вікно — возів не видно.

— Що ти за людина?— з цікавістю запитав Чубук, закидаючи гвинтівку за плече.

— Дозвольте запитати мені спершу, хто ви?— так само тихо й байдуже сказав дідок.— Бо якщо ви вважаєте за потрібне зробити візит, то будьте ласкаві відрекомендуватися хазяїнові. Проте...— тут він трохи нахилив голову і запиленими сірими очима сковзнув по Чубукові,— проте я й сам догадуюсь. Ви — червоні.

Тут нижня губа хазяїна здригнулась, ніби хтось смикнув її донизу. Блиснув жовтим вогником і погас золотий зуб, повіки ожили і змели пил з його сірих очей. Широким жестом гостинного хазяїна дідок запросив нас за собою:

— Прошу завітати.

Нічого не розуміючи, ми переглянулись і повз розгромлені кімнати пішли до вузьких дерев'яних сходів, що вели нагору.

— Я, бачите, нагорі приймаю,— ніби виправдуючись, сказав на ходу хазяїн.— Внизу, знаєте, безладдя, не прибрано, прибирати нікому, всі кудись провалились, і нікого не докличешся. Сюди прошу.

Ми опинились у невеликій світлій кімнаті. Під стіною стояв старий зламаний диван з вивернутим нутром, замість простині вкритий рогожею, а замість ковдри — залишками красивого, але в багатьох місцях пропаленого килима. Тут же стояв триногий письмовий стіл, а над столом висіла клітка з канаркою. Канарка, мабуть, давним-давно здохла і лежала в кормушці догори лапками. З стіни дивилось кілька запорошених фотографій. Очевидно, хтось допоміг хазяїнові перенести непотрібні залишки розбитих меблів і обставити цю кімнату.

— Прошу сідати,— сказав старий, показуючи на диван.— Живу, знаєте, один, гостей давненько нікого не бачив. Мужички заїжджають іноді, продукти привозять, а от порядних людей давно не бачив. Був у мене якось ротмістр Шварц. Знаєте, може?.. Ага, пробачте, ви ж червоні.

Не питаючи нас, хазяїн відчинив буфет, дістав відтіль дві недобиті тарілки, дві виделки — одну звичайну, кухонну, з дерев'яною колодочкою, другу — хитро вигнуту, десертну, в якій неvistачало одного зубця, потім дістав окраець чорного хліба й півкільця української ковбаси.

Поставивши на кособоку гнотову керосинку заліпленний жирною сажею чайник, він витер руки об рушник, не праний хтозна з якого часу, зняв з стіни чудернацьку люльку, з якої беззубо шкірився вирізаний цап з людською головою, насипав у люльку махорки й сів на обшарпане крісло, що задзвеніло вилізлими пружинами. Під час усіх цих приготувань ми сиділи мовчки на дивані.

Чубук тихенько штовхнув мене і, хитро усміхнувшись, постукав непомітно пальцем об свій лоб.

Я зрозумів його і теж усміхнувся.

— Давненько вже я не бачив червоних, — сказав хазяїн і зараз же поцікавився: — Як здоров'я Леніна?

— Нічого, дякуємо, живий-здоровий, — серйозно відповів Чубук.

— Гм, здоровий...

Дідок помішав дротинкою у чадній люльці і зітхнув.

— Та воно сказати, чого б їм і хворіти? — Він помовчав і потім, ніби відповідаючи на наше запитання, промовив: — А я от хворію потроху. Ночами, знаєте, безсоння. Немає колишньої душевної рівноваги. Встану іноді, пройдуся по кімнатах — тиша, тільки миші скребуться.

— Що це ви пишете? — запитав я, побачивши на столі цілу купу списаних бісерним почерком аркушів.

— Так, — відповів він. — Міркування з приводу поточних подій. Накидаю план світової перебудови. Я, знаєте, філософ і спокійно дивлюсь на все, що постає і зникає. Ні на що не скаржусь... ні, ні на що.

Тут дідок устав і, непомітно глянувши в вікно, знову сів на своє місце.

— Життя пошумить, пошумить, а правда залишиться. Так, залишиться, — трохи збуджуючись, повторив дідок. — Були й раніш бунти, була пугачовщина, був п'ятий рік, так само руйнували, палили садиби. Минав час, і, як птах Фенікс з попелу, поставало зруйноване, збиралось розрізнене.

— Тобто, як же це? На старий лад усе повернути думаєте? — насторожено й грубувато запитав Чубук.

При цьому прямому запитанні дідок зіщулився і, улесливо усміхаючись, заговорив:

— Ні, ні... що ви! Я не про те. Це ротмістр Шварц хоче, а я не хочу. От пропонував він мені повернути все, що мужички в мене позичили, а я відмовився. Нащо воно мені, кажу. Час не такий, щоб повертати. Хай краще вони мені потроху на прожиток харчів приставляють і хай на добре здоров'я моїм добром користуються.

Тут дідок знов підвівся, постояв біля вікна і швидко обернувся до столу.

— Що ж це я... От і чайник закипів. Прошу до столу, їжте, будь ласка.

Припрошувати нас не треба було: скоринки хліба захрустіли в нас на зубах і шматок смачної ковбаси з часником приємно залоскотав ніздрі.

Хазяїн вийшов у сусідню кімнату, і чути було, як вовтузиться він, відсовуючи якісь ящики.

— Кумедний старий,— тихо зауважив я.

— Кумедний,— півголосом погодився Чубук,— а тільки... тільки чого це він усе в вікно поглядає?

Тут Чубук обернувся, пильно оглянув кімнату, і увагу його привернуло старе рядно, розіслане в кутку. Він нахмурився і підійшов до вікна.

Увійшов хазяїн. В руках він тримав пляшку і полою піжами стирав з неї нальот пилу.

— Ось,— сказав він, підходячи до столу.— Прошу. Ротмістр Шварц заїжджав і не допив. Дозвольте, я вам у чай коньячку. Я й сам люблю, але для гостей... для гостей...— Тут дідок витяг папір, яким була заткнута шийка, і доповнив рідиною наші склянки. Я простягнув руку до склянки, але Чубук швидко відійшов од вікна і сказав мені сердито:

— Що це ти, голубе? Не бачиш, чи що, що посуду мало? Дай місце старому, а то розсівся. Ти й потім встигнеш. Сідай, папашо, разом вип'ємо.

Я глянув на Чубука, дивуючись з того грубого тону, яким він звернувся до мене.

— Ні, ні!— І старий відсунув склянку.— Я потім... ви ж гості...

— Пий, папашо,— повторив Чубук і рішуче підсунув склянку хазяїнові.

— Ні, ні, не турбуйтеся,— уперто відмовлявся старий і, незграбно відсовуючи склянку, перекинув її.

Я знову сів на своє місце, а старий одійшов до вікна і запнув його брудною ситцьовою завіскою.

— Нащо запинаєш?— спитав Чубук.

— Комарі, — відповів хазяїн.— Комарі заїдають. Місце тут низьке... стільки їх розплодилось, проклятих.

— Ти один живеш?— несподівано запитав Чубук.— Як же це один?.. А чия ж це друга постеля у тебе в кутку?— І він показав на рядно.

Не чекаючи відповіді, Чубук підвівся, відсунув завіску і виглянув у вікно. Слідом за ним підвівся і я.

З вікна відкривався широкий краєвид на горби й переліски. Ховаючись і випливаючи, тікав у далечінь шлях; на краю піднятого обрію на фоні почервонілого неба вирізнялись чотири стрибаючі цятки.

— Комарі!— грубо крикнув Чубук хазяїнові і, змирявши презирливим поглядом його зіщулену постать, додав:— Ти, як я бачу, і сам комар. Ходім, Борисе!

Коли ми збігали сходами донизу, Чубук зупинився, вийняв коробку і, тернувши сірника, кинув його на купу мотлоху. Великий жмут старого паперу спалахнув, і полум'я поповзло до соломи, що валялась на підлозі. Ще хвилина, друга, і вся засмічена кімната загорілася б. Але тут Чубук з несподіваною рішучістю затоптав вогонь і потяг мене до виходу.

— Не треба, — ніби виправдуючись, сказав він. — Однак наше буде.

Хвилин через десять повз куці, у яких ми заховались, промчало чотири вершники.

— До садиби скачуть,— пояснив Чубук.— Я, як побачив у кутку постелене рядно, зрозумів, що старий не один живе, а ще з кимсь. Бачив ти, він усе до вікна підходив? Поки ми внизу по кімнатах лазили, він послав за білими когось. Так само і з чаєм. Підозрілим мені щось цей коньяк здався: може, розвів його якою-небудь отрутою для шурів? Не люблю я й не вірю пограбованим, але гостинним поміщикам! Кого б він не удавав з себе, а все одно вважаю, він мені найперший ворог.

Ночували ми в курені на сінокосі. Вночі зірвалась буря, ливнув дощ, а ми були раді. Курінь не протікав, і в таку погоду можна було безпечно виспатись. Ледве почало розвиднятись, Чубук збудив мене.

— Тепер вартувати один одного будемо, — сказав він.— Я вже давно біля тебе сиджу, тепер приляжу трохи,

а ти постережи, щоб бува не підійшов хто. Та дивись не засни теж!

— Ні, Чубук, я не засну.

Я виглянув з куреня. Під горою парувала річка. Вчора ми залізли по пояс у грузьке болото, за ніч вода обсохла, і грязюка липкою коростою обліпила тіло.

«Викупатися б,— подумав я.— Річка недалеко, тільки з гори зійти».

З півгодини я сидів і вартував біля Чубука. І все не міг позбутися бажання побігти й скупатися. «Нікого немає кругом,— думав я,— хто так рано піде, та тут і шляху ніякого близько не видно. Не встигне Чубук на другий бік перевернутись, як я вже й готовий».

Спокуса була надто велика, тіло дуже свербіло. Скинувши непотрібний патронташ, я бігом покотився з гори.

Проте річка була зовсім не так близько, як мені здавалось, і минуло, мабуть, хвилин з десять, поки я добіг до берега. Скинувши чорну учнівську гімнастюрку, ще ту, в якій я втік з дому, шкіряну сумку, чоботи й штани, я плигнув у воду. Серце тьохнуло. Забовтався. Зразу зробилось тепло. У-ух, як хороше! Поплив тихенько на середину. Там, на міліні, стояв кущ. Під кущем заплуталось щось: чи то ганчірка, чи то впущена під час прання сорочка. Розгорнув кущ і зразу відсахнувся. Зачепившись штаниною за сучок, донизу обличчям лежав чоловік. Сорочка на ньому була подерта, і широка рвана рана чорніла на спині. Швидко, наввимашки, ніби боячись, що зараз щось вкусить мене, поплив я назад.

Одягаючись, я з тремтінням одвертав голову од куща, що буйно зеленів на міліні. Чи то вода вдарила дужче, чи то, розгортаючи кущ, я ненароком відчепив покійника, але він вплив, його перевернуло течією і понесло до мого берега.

Похапцем натягнувши штани, я почав одягати гімнастюрку, щоб швидше втекти геть. Коли я просунув голову у комір, тіло розстріляного було вже поряд, майже біля моїх ніг.

Дико скрикнувши, я мимоволі ступив уперед і, спіткнувшись, ледве не полетів у воду. Я впізнав забитого. Це був один з трьох поранених, залишених нами на пащі: це був наш Циганчук.

— Гей, хлопче!— почув я позад себе окрик.— А йди-но сюди!

Троє незнайомих ішли прямо до мене. Двоє з них були з гвинтівками. Тікати мені було нікуди — спереду вони, ззаду річка.

— Ти чий?— запитав мене високий чорнобородий чоловік.

Я мовчав. Я не знав, хто ці люди — червоні чи білі.

— Чий? Тебе я питаю!— уже грубіше перепитав він, хапаючи мене за руку.

— Та що з ним балакати!— сказав другий.— Поведемо його в село, а там без нас спитають.

Підїхали дві підводи.

— Дай-но батога!— закричав чорнобородий до одного з селян-підводчиків, що боязко тулився до свого коня.

— Нащо?— незадоволено спитав другий. — Нащо батогом? Ти веди в село, там розберуть.

— Та не бити. Руки йому перев'яжу, а то, бач, як дивиться, так і жди, що дремене.

Спритним вивертом скрутили вони мені лікті ззаду й легенько штовхнули до воза:

— Сідай!

Гладкі коні рвонули і швидкою риссю побігли до великого села, що виблискувало білими димарями на зеленому пагорку.

Сидячи на возі, я ще сподівався, що мої провожаті — партизани одного з червоних загонів, що на місці все з'ясується і мене зразу ж відпустять.

В кушах недалеко од села вартовий гукнув:

— Хто їде?

— Свої... староста.— відповів чорнобородий.

— А-а-а!.. Куди їздив?

— Підводи з хутора виганяв.

Коні рвонули й побігли повз вартового. Я не встиг розглянути ні його одежі, ні його обличчя, бо вся моя увага була привернута до його плечей. На плечах були погони.

Розділ дев'ятий

Солдатів на вулиці ще не видно було — мабуть, спали. Коло церкви стояло кілька двоколок, критий фургон з червоним хрестом, а біля похідної кухні заспані кашовари кололи на розпал скалки.

— До штабу везти? — запитав підводчик старосту.

— Можна й до штабу. Хоч їх благородіє сплять ще. Не варто через такого малого турбувати. Вези поки що в холодну.

Він зупинився біля низенької маленької хатки з за-
гратованими вікнами. Мене підштовхнули до дверей. На-
швидку обмацавши мої кишені, староста зняв з мене шкі-
ряну сумку. Двері зачинились, цокнула пружина замка.

В перші хвилини гострого страху, який завдавав мені
фізичного болю, я вирішив, що загинув остаточно й без-
поворотно, що нема ніякої надії на порятунок. Підійде
сонце вище, прокинеться його благородіє, про яке згаду-
вав староста, викличе, і тоді смерть, тоді кінець.

Я сів на лавку і, схиливши голову на підвіконня, за-
ціпенів у якомусь тупому бездум'ї. У скроні молоточками
стукала кров, і думка, як несправна грамофонна пластин-
ка, повторювала, збиваючись усе на одне й те саме:
«Кінець, кінець, кінець...» Потім, накрутившись до одуру,
від якогось нечутного поштовху вістря свідомості потра-
пило у потрібну борозенку мозку, і думки бурхливо й не-
стримно понеслися невпинною зливою.

«Невже ніяк не можна врятуватись? І так безглуздо
попався! Може, можна втекти? Ні, втекти не можна.
Може, на село йдуть червоні і встигнуть відбити? А якщо
не нападуть? Або нападуть уже потім, коли буде пізно?
Може бути... Ні, нічого не може бути, нічого не вихо-
дить».

Повз вікна прогнали череду. Тісно збившись до купи,
коливались вівці, мекали й подзенькували дзвіночками
кози, ляскав батогом пастух. Маленьке теля бігло під-
стрибуючи і смішно намагалось на ходу вхопити вим'я
корови.

Ця мирна сільська картина примусила мене ще більше
відчути свій тяжкий стан, до почуття страху долучалась
і навіть притамувала його на деякий час злісна образа:
от... ранок такий... усі живуть. І вівці, і скрізь життя як
життя, а ти вмирай!

І, як це часто буває, з хаосу безладних думок, без-
глуздох і неможливих планів впливля одна надзвичайно
проста і чітка думка, саме та, яка, здавалося б, найпри-
родніше і насамперед повинна була прийти на допомогу.

Я так уже освоївся з станом червоноармійця і бійця
пролетарського загону, що зовсім забув про те, що моя
належність до червоних ніби була зрозуміла сама собою і

не потребувала ніяких доказів, і доводити або заперечувати здавалось мені взагалі таким нікчемним, як пояснювати сторонньому, що волосся в мене біле, а не чорне.

«Стривай,— сказав я собі, радісно хапаючись за рятівну нитку.— Ну, гаразд... я червоний. Це ж я про це знаю, а чи є ж які-небудь ознаки, з яких могли б дізнатись про це вони?»

Поміркувавши трохи, я остаточно переконався, що ознак таких немає. Червоноармійських документів у мене не було. Сіру солдатську папаху з зірочкою я загубив, тікаючи від кордону. Тоді ж я кинув і шинель. Розбита гвинтівка валялась у лісі на граві, патронташ, перед тим як іти купатись, я залишив у курені. Гімнастюрка у мене була чорна, учнівська. Вік мій був не солдатський. Що ж ще залишається?

Ага! Маленький маузер, захований на грудях, і ще що? Ще історія про те, як я потрапив на берег річки. Але маузер можна запхнути під піч, а історію... історію можна й вигадати.

Щоб не заплутатись, я вирішив не ускладнювати обставин і не вигадувати нового імені і нового прізвища, віку й місяця народження. Я вирішив залишитись самим собою, тобто Борисом Горіковим, учнем п'ятого класу Арзамаського реального училища, який пішов з дядьком (щоб не збитися, дядька справжнього згадав) у місто Харків до тітки (адреса тітки залишилась у дядька). По дорозі я відстав од дядька, мене висадили з поїзда за проїзд без перепустки і документів (вони в дядька). Тоді я вирішив піти вздовж колії, щоб сісти на поїзд на другій станції. Але тут червоних уже не було, і почались білі. Якщо спитають, чим жив, поки йшов, скажу, що просив по селах. Якщо спитають, чого йшов до Харкова, коли не знаю адреси тітчиної, скажу, що сподівався знайти в адресному столі. Якщо скажуть: «Які ж в чорта можуть бути тепер адресні столи?»— здивуюсь і скажу, що можуть, бо он в Арзамасі, в такому поганенькому городку, і то є адресний стіл. Якщо спитають: «Як же це дядько сподівався пробратися з червоної Росії в білий Харків?»— скажу, що дядько в мене такий пройдисвіт, що не тільки до Харкова, а й за кордон пробереться. А я ось... ні, не пройдисвіт, не можу ніяк. На цьому місці треба буде заплакати. Не дуже, а так, щоб сум було видно. От і все поки що, а далі видно буде на місці.

Вийняв маузер. Хотів був ткнути його під піч, але передумав. Навіть якщо пустять, то звідси його вже не добудеш. У кімнаті було двоє вікон: одно виходило на вулицю, а друге — в вузький провулок, по якому пролягала стежка, заросла по краях густою кропивою. Тоді я взяв з підлоги шматок паперу, загорнув маузер і кинув невеликий згорток у саму гушавину кропиви. Тільки що встиг я це зробити, як на ганку застукали. Привезли ще трьох: двох селян, що ховали коней під час обходу за підводами, і хлопчину, який, не знаю вже нащо, вкрав запасну зворотну пружину з двоколки в кулеметника. Хлопчина був побитий, але не стогнав, а тільки важко дихав, ніби його гнали бігом.

На цей час вулиця села стала оживати. Проходили солдати, іржали коні, бряжчали казанки біля похідної кухні.

Вийшли зв'язківці, що розмотували на рогульки телефонний провід. Чітко, в ногу, під командою поважного унтера пройшов мимо чи то караул на розвід, чи то застава на зміну.

Знову цокнув замок, просунулась голова солдата. Зупинившись на порозі, солдат витяг з кишені зім'ятий папірець, глянув у нього і крикнув голосно:

— Котрий тут Ваалд, чи як? Виходь.

Я подивився на своїх сусідів, ті на мене — ніхто не підводився.

— Ваалд... Ну, хто тут?

«Ваальд Юрій!» жажнувся я, згадавши про папери, які знайшов у підкладці і про які забув серед хвилювань останнього часу. Вибору в мене не було. Я встав і твердо пішов до дверей.

«Так, звичайно, — зрозумів я. — Вони знайшли папери і вважають мене за того... за вбитого. Ой, як же це погано! Який хороший і простий був мій перший план, і як легко мені тепер збитися і заплутатись. А відмовитись від паперів не можна. Зразу ж виникне підозріння — де взяв документи, для чого?» Вилетіла з голови вся ретельно вигадана історія з поїздкою до тітки, з пройдисвітом-дядьком... Треба тепер вигадувати щось нове, але що вигадати? Мабуть, доведеться на місці. Випрямився і спробував усміхнутись. Але як важко іноді бути веселим, як мимоволі, ніби гумові, стискаються і дрижать силувано розтягнуті в посмішку губи! З ганку штабу сховався високий

літній офіцер у погонах капітана. Поруч з ним, з виглядом собаки, якій дали штовхана, ішов староста. Помітивши мене, староста зупинився і розвів руками: пробачте, мовляв, помилка трапилась.

Офіцер щось сердито сказав старості, і той, улесливо кивнувши головою, побіг вздовж вулиці.

— Здоров, військовополонений,— трохи насмішкуюато, але зовсім не сердито сказав капітан.

— Здравія желаю, пане капітан!— відповів я так, як учили нас у реальному училищі на уроках військової гімнастики.

— Іди,— відпустив офіцер мого конвоїра і подав мені руку.— Ти як тут?— запитав він, хитро усміхаючись і дістаючи цигарку.— Батьківщину й вітчизну захищати? Я прочитав листа до полковника Коренькова, але він ні до чого тепер тобі, бо полковник уже місяць як убитий.

«І дуже добре, що вбитий», подумав я.

— Ходім до мене, як же це ти, брат, не признався старості? От і довелось тобі посидіти. Потрапив до своїх, та зразу ж і в холодну.

— А я не знав, хто він такий. Погонів у нього немає, мужик мужиком. Думав, що червоний. Тут же, кажуть, вештаються,— видушив я з себе і в той же час подумав, що офіцер, здається, хороший, не дуже спостережливий, інакше б він з мого неприродного вигляду зразу догадався, що я не той, за кого він мене вважає.

— Знав я твого батька,— сказав капітан.— Давненько, в сьомому році на маневрах в Озерках у вас був я. Ти тоді ще зовсім хлоп'ям був, тільки невиразна якась подібність залишилась. А ти не пам'ятаєш мене?

— Ні,— ніби просячи пробачення, відповів я,— не пам'ятаю. Маневри пам'ятаю трохи, але тоді в нас багато офіцерів було.

Якби я не мав тієї «невиразної подібності», про яку згадував капітан, і коли б у нього з'явилось хоч маленьке підозріння, він двома-трьома запитаннями про батька, про кадетський корпус міг би вкрай угробити мене.

Але офіцер не підозрівав нічого. Те, що я не признався старості, здавалось йому правдоподібним, а вихованці кадетських корпусів на Дон утікали тоді з Росії табунами.

— Ти, мабуть, їсти хочеш? Пахомов!— крикнув він до солдата, що роздмухував самовар.— Що там у тебе наготовлено?

— Курча, ваше благородіє. Самовар зараз закипить... та попадає тісто вийняла, коржики скоро будуть готові.

— Курча! Що нам на двох курча! Ти давай ще чого-небудь.

— Смалець з вишкварками, ваше благородіє, з учорашніми варениками розігріти можна.

— Давай вареники, давай курча, та швиденько!

Тут в сусідній кімнаті загув виклик телефонного апарата.

— Ваше благородіє, ротмістр Шварц до телефону просить.

Упевненим, спокійним баритоном капітан передавав розпорядження ротмістрові Шварцові.

Коли він поклав трубку, хтось інший, мабуть, теж офіцер, спитав у капітана:

— Що знає Шварц нового про загін Бегічева?

— Поки що нічого. Заходили вчора двоє червоних до Кустаревського в садибу, а впіймати їх не вдалось. Ага! Віктор Ілліч, напишіть донесення, що, за агентурними відомостями Шварца, загін Шебалова намагатиметься проскочити повз полковника Жихарева в районі завіси червоних. Треба не дати їм з'єднатися з Бегічевим... — Ну-с, молодий чоловіче, ходімо снідати. Наїстесь, відпочинете, а тоді будемо думати, як і куди вас улаштувати.

Тільки що ми встигли сісти за стіл, денщик поставив миску з гарячими варениками, курча, яке розмірами швидше нагадувало великого півня, і шиплячу сковорідку з вишкварками, тільки що встиг я простягти руку за дерев'яною ложкою і подумати про те, що доля, здається, сприяє мені, як біля воріт почувся гомін, розмова й лайка.

— До вас, ваше благородіє,— сказав, повернувшись денщик,— червоного привели з гвинтівкою. У Забіленому лузі в курені піймали. Пішли кулеметники сіно косити, подивились, а він у курені спить, і гвинтівка поруч і бомба. Ну, навалились і скрутили. Привести накажете?

— Хай приведуть... Тільки не сюди. Хай у сусідній кімнаті зачекають, поки я поснідаю.

Знов затупали, загрюкали приклади.

— Сюди!— крикнув за стіною хтось.— Сідай на чавку, та шапку скинь, не бачиш — ікони.

— Ти руки перш розв'яжи, тоді гавкай!

Вареник захолов у моему напіврозкритому роті і впав назад у миску. По голосу полоненого я впізнав Чубука.

— Що, опікся?— запитав капітан.— А ти не налягай дуже. Встигнеш, наїсися.

Важко собі уявити той болючий, напружений стан, що охопив мене. Щоб не викликати підозріння, я мусив вдавати бадьорого і спокійного. Вареники глиняними грудками розмазувались у роті. Потрібно було суто фізичне зусилля для того, щоб проштовхнути шматок через стиснене горло. Але капітан певен був, що я дуже голодний, та й я сам ще до сніданку сказав йому про це. І тепер я повинен був через силу їсти. Важко повертаючи задерв'янілими щелепами, машинально нанизуючи лиснючі від жиру шматки на виделку, я був пригнічений і приголомшений усвідомленням своєї провини перед Чубуком. Це я, незважаючи на його попередження, самовільно пішов купатись. Це я винен, що його взяли в полон двоє кулеметників. Я винен, що найдорожчого товариша, найлюбішу мені людину взяли сонним і привели у ворожий штаб.

— Еге, брат, ти, я бачу, зовсім спиш,— ніби здалека долетів до мене голос капітана.— Виделку з вареником у рот, а сам очі заплющив. Ляж піди на сіні, відпочинь. Пахомов, проведи!

Я встав і пішов до дверей. Тепер треба було пройти через кімнату телеграфістів, у якій сидів полонений Чубук.

Це була тяжка хвилина.

Треба було, щоб здивований Чубук жодним жестом, жодним вигуком не виказав мене. Треба було дати зрозуміти, що я спробую зробити все можливе для того, щоб врятувати його.

Чубук сидів, низько схиливши голову. Я кашлянув. Чубук підвів голову і швидко відсахнувся назад.

Але, перш ніж торкнувся спиною стіни, він переміг себе, придушив і приглушив мимовільний вигук. Ніби стримуючись від кашлю, я приклав палець до губів, і з того, як Чубук швидко примружив око і перевів погляд з мене на денщика, який ішов слідом за мною, я догадався, що Чубук все ж нічого не зрозумів і вважає, що я також арештований за підозрінням і намагаюсь виправдатись. Його підбадьорюючий погляд говорив мені: «Нічого, не бійся. Я тебе не викажу».

Вся ця мовчазна сигналізація була така коротка, що її не помітили ні денщик, ні конвоїр. Похитуючись, я вийшов у двір.

— Сюди пожалуйте,— показав мені денщик на великий сарайчик, що прилягав до стіни хати.— Там сіно всередині і ковдра. Двері тільки зачиніть за собою, а то поросята набіжать.

Розділ десятий

Уткнувшись головою в шкіряну подушку, я притих. «Що ж тепер робити? Як врятувати Чубука? Що повинен я зробити для того, щоб допомогти йому втекти? Я винен, я повинний викручуватися, а я сиджу, їм вареники, і Чубук мусить за мене розплачуватись».

Але придумати нічого я не міг.

Голова нагрілась, щоки палали, і потроху гарячковий, збуджений стан охопив мене. «А чи чесно я роблю? Чи не повинен я піти і одверто заявити, що я теж червоний, що я товариш Чубука — і хай зі мною роблять те, що й з ним?» Думка ця своєю простотою й величністю за-сліпила мене. «Ну, звичайно,— шепотів я,— цим я принаймні спокутую свою мимовільну помилку». Тут я згадав давно прочитане оповідання з часів Французької революції, коли відпущений на слово честі хлопчик повернувся на розстріл до ворожого офіцера. «Ну, звичайно,— швидко переконував і умовляв я себе,— я встану зараз, вийду і все скажу. Хай бачать тоді і солдати, і капітан, як можуть умирати червоні. І коли мене поставлять до стінки, я крикну: «Хай живе революція!» Ні... не це. Це завжди кричать. Я крикну: «Прокляття катам!» Ні, я скажу...»

Все більше й більше захоплюючись свідомістю похмурої урочистості вирішеного, все більше розпалюючи себе, я дійшов до того стану, коли смисл вчинків починає втрачати своє справжнє значення.

«Встаю і виходжу.— Тут я підвівся і сів на сні.— Так що ж я крикну?»

На цьому місці думки закрутились яскравою, сліпучою каруселлю, якісь непотрібні, нікчемні фрази спалахували і гасли в свідомості, і, замість придумати передсмертне слово, не знаю вже чому, я згадав старого цигана, який грав на весіллях в Арзамасі на флейті. Згадав

і багато чого іншого, нічим не пов'язаного з тим, про що я намагався думати в ту хвилину.

«Встаю...» подумав я. Але сіно й ковдра міцним, в'язким цементом обгорнули мої ноги.

І тут я зрозумів, чому я не підводжусь. Мені не хотілось підводитись, і всі ці міркування про останню фразу, про цигана — все було тільки приводом до того, щоб відтягти вирішальний момент. Що б я не говорив, як би я не збуджував себе, мені аж ніяк не хотілось іти викриватися і ставати до стінки. Признавшись собі в цьому, я покірно ліг на подушку і тихо заплакав над своєю нікчемністю, порівнюючи себе з величним хлопчиком з далекої Французької революції.

Дерев'яна стіна, під якою було накидано сіно, глухо здригнулася. Хтось зсередини зачепив її чимось твердим: чи то прикладом, чи то краєм лавки. За стіною чути було голоси.

Швидкою ящіркою я підповз до самої стіни, притулив вухо до колод і зараз же впіймав середину фрази капітана:

— ...а тому нічого нісенітницю плести. Гірше собі робиш. Скільки кулеметів у загоні?

— Гірше вже нікуди, а хитрувати мені нічого,— відповів Чубук.

— Кулеметів скільки, я питаю?

— Три... два максими, один кольт.

«Навмисне говорить,— зрозумів я.— У нас в загоні тільки один кольт».

— Так. А комуністів скільки?

— Всі комуністи.

— Так-таки всі? І ти комуніст?

Мовчання.

— І ти комуніст? Тебе питаю!

— Та чого даремно питати? Сам квиток у руках держить, а питає.

— Мо-ов-чать! Ти, як я бачу, здається, ідейний. Стій рівно, коли з тобою офіцер розмовляє. Це ти в садибі був?

— Я.

— З тобою ще хто?

— Товариш... Єврейчик один.

— Жид? Куди він подівся?

— Втік кудись... в інший бік.

— В який бік?

— У протилежний.

Щось стукнуло, зрушилась табуретка, і баритон протяжно заговорив:

— Я тобі дам «в протилежний»! Я тебе зараз самого пошлю в протилежний.

— Замість бити, розпорядилися б, щоб швидше, та й справі кінець,—тихіше долетів голос Чубука.— Наші якби вас, ваше благородіє, впіймали, дали б разів зо два в морду — та й у розход. А ви, дивіться-но, всього нагаєм списали, а ще інтелігентний.

— Що-о?.. Що ти сказав? — високим зривистим голосом закричав капітан.

— Я кажу, нема чого людину даремно валандати! Заговорив перший голос:

— Пане командир полку, до апарата!

Хвилини з десять за стіною мовчали. Потім з ганку вже почувся голос денщика Пахомова:

— Ординарець! Мусабеков!.. Ібрагишка!

— Ну-у?— долетів з малини лінивий вигук.

— І де ти, чорте, подівся? Сідлай жеребця капітанові! За стіною знову баритон:

— Віктор Ілліч! Я в штаб... Повернусь, мабуть, уночі. Подзвоніть Шварцові, щоб він терміново зв'язався з Жихаревим. Жихарев доніс, що загони Бегічева й Шебалова з'єднались біля розлому.

— А з цим що?

— Цього... цього можна розстріляти. Або ні — тримайте його, поки я повернусь. Ми ще поговоримо з ним. Пахомов,—голосніше продовжував капітан,—кінь готовий? Подай-но мені бінокль. Ага! Коли цей хлопчик прокинеться, нагодуеш його. Мені обіду залишати не треба. Я там пообідаю.

Мелькнули крізь щілину чорні папахи ординарців. М'яко залопотіли в пилу підкови. Крізь ту саму щілину я побачив, як конвоїри повели Чубука до хати, в якій я сидів уранці.

«Капітан повернеться пізно, — подумав я, — значить, другий раз Чубука виведуть на допит уночі».

Несмілива надія легким, прохолодним подувом освіжила мою голову.

Я тут на волі... Ніхто мене ні в чому не підозріває, навіть більше: я гість капітана. Я можу вільно ходити, де хочу, і коли почне смеркати, я, ніби гуляючи, піду стежкою, яка

пролягає під вікном, що виходить на задвірок. Візьму маузер і кину його через ґрати. Солдати прийдуть уночі за Чубуком. Він вийде на ганок і, користаючись тим, що вони вважатимуть його беззбройним, зможе вбити того і другого, перш ніж хоч один з них встигне скинути гвинтівку. Ночі тепер темні: два кроки одскачів — і зник. Аби тільки вдалося просунути маузер, а це зробити неважко. Хатина кам'яна, ґрати міцні, і тому вартовий, не боячись втечі через вікно, сидить біля ганку і стереже двері, тільки зрідка підійде він до рогу, подивиться і знов одійде.

Я вийшов із сарайчика. Щоб заховати сліди сліз, вилив собі на голову повний ківш холодної води. Денщик подав мені кухоль квасу і запитав, чи хочу я обідати. Від обіду я відмовився, пішов на двір і сів на призьбі.

Загратоване вікно, за яким сидів Чубук, чорним отвором дивилось на мене з протилежного боку широкої вулиці.

«Добре, коли б Чубук помітив мене,— подумав я.— Це підбадьорить його, він зрозуміє, що коли я тут на волі, то постараюся врятувати його. Як примусити його виглянути? Крикнути не можна, рукою помахати — вартовий помітить. Ага! Ось як. Так само, як колись у дитинстві я викликав Яшку Цуккерштейна в садок або на став».

Побіг в кімнату, зняв із стіни невеличке похідне дзеркальце і вернувся на призьбу. Спочатку я розглядав прищик, що вискочив на лобі, потім ніби ненароком пустив сонячного зайчика на дах протилежного будинку і відтілю непомітно перевів ясну пляму в чорний отвір вікна. Вартовий, що сидів на ганку, не бачив гострого променя, який ударив через вікно у внутрішню стіну хати. Тоді, не рухаючи дзеркальця, я прикрив скло, відкрив знову, і так кілька разів.

Мій розрахунок, оснований на тому, що арештований зацікавиться причиною спалахів у затемненій кімнаті, виправдався. За хвилину в вікні під промінням мого сонячного прожектора постав силует людини. Блиснувши ще кілька разів, щоб Чубук простежив напрям променя, я відклав дзеркало і, ставши на весь зріст, ніби потягнувшись, підніс руку догори, а це мовою військової сигналізації завжди означало: «Увага! Будьте готові!»

До ганку підійшли два стрункі юнкери в запорошених безкозирках, з карабінами, ловко перекинутими навскоси за спину, і запитали капітана. До них вийшов молодший

офіцер, що заступав капітана. Юнкерь віддали честь, і один з них простягнув пакет.

— Від полковника Жихарева.

З призьби я почув дзичжання телефону: молодший офіцер настійливо викликав штаб полку. Чотири солдати, послані від рот для зв'язку, вискочили з штабної хати і розміреним солдатським бігом подалися в різні кінці села. Ще через кілька хвилин відчинились ворота околиці, і десять чорних козаків легкою зграйкою випурхнули за село. Швидкість і чіткість, з якою виконувались розпорядження, передані штабом, неприємно вразили мене.

Вишколені юнкери й вимуштровані козаки, з яких складався зведений загін, не були схожі на наших хоробрих, але горлатих і погано дисциплінованих хлопців.

Сонце ще тільки наближалось до заходу, а мені вже не сиділося. З приготувань і окремих фраз я зрозумів, що вночі загін виступатиме. Щоб скоротати до темряви час, а також краще роздивитися, я пішов вздовж села і вийшов до ставка, в якому козаки купали коней. Коні форкали, чавкали копитами, що грузли у в'язкому, глинистому дні. Скаламучена затхла вода теплими струменями стікала з їх лиснючої, гладкої шкіри.

На березі бородатий голий козак з хрестом на шії рубав шаблею куці густого верболозу.

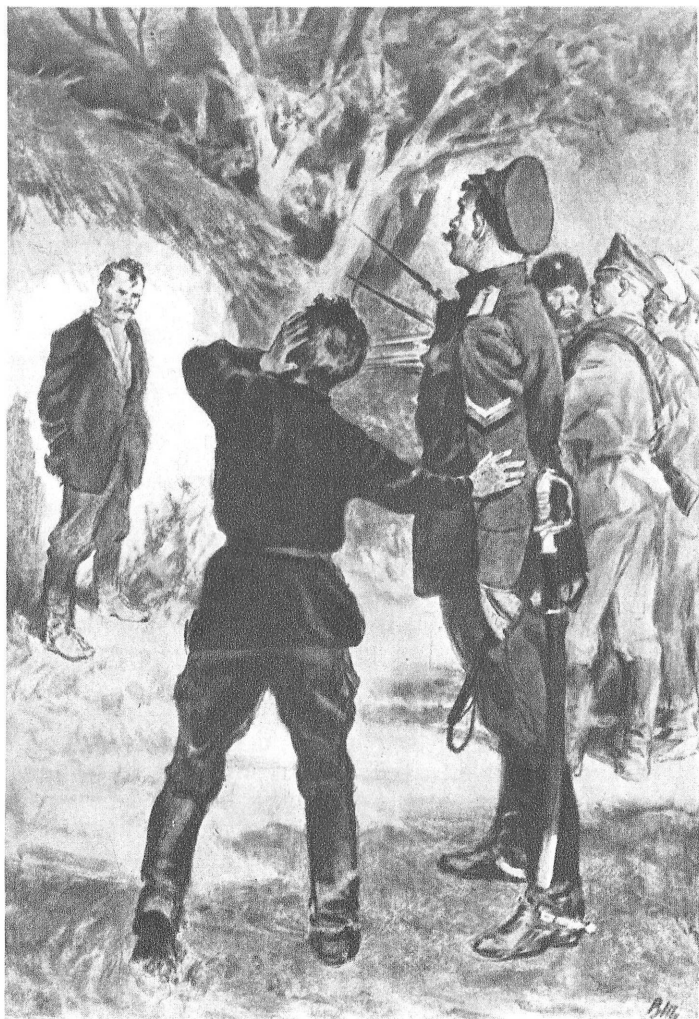
Підіймаючи шаблю, козак стискав губи, а як опускав її, то з грудей його вилітав короткий видих, що утворював той самий невиразний звук, який виривається у м'ясників, що розрубують сокирою коров'ячу тушу: их... их...

Під гострим блискучим клинком товсті гілки лягали, як трава. Коли б трапилась йому під замах ворожа рука — не було б руки. Трапилася б червоноармійська голова — розрубає навкоси, од шії до плеча.

Бачив я сліди козацьких шабель: ніби не на скаку, не вузьким лезом заподіяно згубний удар, а на колоді сокирою спокійного ката, що добре націлівся, перш ніж рубати.

Почувши дзвін до всеношної, козак кінчив рубати. Сірою сукняною онучею витев розігрітий клинок, вклав його в піхви і, важко дихаючи, перехрестився.

Поміж грядками картоплі вузькою стежкою дійшов я до джерела. Крижана вода з веселим дзюрчанням збігала з старої оброслої мохом колоди. Заіржавіла ікона, врізана в підгнилий хрест, тьмяно дивилась вицвілими

До стор. 209

очима. Під іконою ледве можна було розібрати вирізаний ножом напис:

«Всі ікони і святі — брехня».

Починало смеркати. «Ще півгодини,— подумав я.— і треба буде пробиратися до кам'яної хатини». Я вирішив вийти на край села, перейти великий шлях і відтіль стежкою пробратися до заграбованого вікна. Я добре знав місце, куди впав маузер. Біла паперова обгортка трохи просвічувала крізь кропиву. Я вирішив, не зупиняючись, взяти згорток, вкинути його через ґрати і йти далі, ніби нічого не сталось.

Зайшовши за ріг, я опинився на пустирі. Тут я побачив гурт солдатів і несподівано віч-на-віч зустрівся з капітаном.

— Чого ти тут ходиш? — здивувавшись, запитав він. — Чи теж прийшов подивитись? Для тебе ж це ще дивина.

— Ви хіба вже приїхали? — плутаючи язиком, дурнувато видушив я з себе, не розуміючи ще, про що він говорить.

Слова команди, що залунали збоку, примусили нас обернутися. І те, що я побачив, ніби штовхнуло мене судорожно вцепитися в обшлаг капітанового рукава. За двадцять кроків, збоку, п'ять солдатів з гвинтівками наготові, стояли перед чоловіком, поставленим до глинястої стіни пустки. Чоловік був без шапки, руки йому були скручені назад, і він дивився нам просто в очі.

— Чубук, — прошепотів я, захитавшись.

Капітан здивовано обернувся і, ніби заспокоюючи, поклав мені руку на плече. Тоді, не спускаючи з мене очей і не звертаючи уваги на команду, за якою солдати взяли гвинтівки до плеча, Чубук випростався і, презирливо похитавши головою, плюнув.

Тут так блиснуло, так гримнуло, ніби моєю головою вдарили об великий турецький барабан.

І, захитавшись, одриваючи хлястик капітанового обшлага я впав на землю.

— Кадет, — суворо сказав капітан, коли я опритомнів.— це що ж таке? Баба... ганчірка! Нічого було лізти дивитись, якщо не можеш. Так не можна, голубе,— вже м'якше додав він,— а ще в армію прибіг.

— Не звук ще,— запалюючи сірника і закурюючи, сказав поручик, що командував солдатами. — Ви не звертайте на це уваги. У мене в роті телефоністик один з кадетів. Спочатку ночами маму кликав, а тепер такий бідовий. А цей який,— стишуючи голос, продовжував офіцер. — Стояв, як на варті, не ламався. І навіть ще плюнув!

Розділ одинадцятий

Тієї ж ночі, взявши свій маузер і поклавши в кишеню бомбу, що валялась на капітановому возі, з першого ж п'ятихвилинного привалу я втік.

Цілу ніч безупинно, з тупою впертістю, не звертаючи з небезпечних шляхів, пробирався я на північ. Чорні тіні чагарників, глухі яри, містки — все те, що іншим часом примусило б мене насторожитися, сподіватись засідки, обходити стороною, проходив я цього разу напролом, не сподіваючись і не ймучи віри, що може бути щось страшніше, ніж те, що трапилось оце недавно.

Ішов, намагаючись ні про що не думати, нічого не згадувати, нічого не бажаючи, крім хіба одного: швидше потрапити до своїх.

Другого дня з полудня до пізнього вечора я проспав, як під хлороформом, в куцах у глухій балці; уночі встав і пішов знову. З розмов у штабі білих я знав приблизно, де мені треба шукати своїх. Вони мали бути вже недалеко. Але даремно до півночі кружляв я стежками, пувіцями — ніхто не зупиняв мене.

Ніч, як тріпотливий птах, билась у різноголосому дзвоні галасливих пташок, у кваканні жаб, у дзижчанні комарів. У шурхоті буйного листя, в запахах нічних фіалок і лісової осоки невгамовною совою кричала роззолочена зірками душна ніч.

Відчай почав опановувати мене. Куди йти, де шукати? Вийшов до підосви горба, порослого буйним дубняком, і, знесилений, ліг на галявину пахучої дикої конюшини. Так лежав довго, і чим довше думав, тим глибше чорною п'явкою всмоктувалась свідомість тієї помилки, що сталась. Це на мене плюнув Чубук, на мене, а не на офіцера. Чубук не зрозумів нічого, він же не знав про

документи кадета, я забув йому сказати про них. Спочатку Чубук думав, що я теж у полоні, але коли побачив мене, як я сидів на призьбі, а особливо потім уже, коли капітан по-дружньому поклав мені руку на плече, то, звичайно, Чубук подумав, що я перейшов на сторону білих. Нічим іншим Чубук не міг пояснити собі того піклування й тієї уваги, які виявив до мене білий офіцер. Його плювок, кинутий в останню хвилину, пік мене, як сірчана кислота. І ще гірше ставало від думки, що поправити справу не можна, пояснити і виправдатись немає перед ким і що Чубука вже більше немає і не буде ні сьогодні, ні завтра, ніколи...

Злість на самого себе, на свій непоправний вчинок у курені дужче й дужче стискувала груди. І нікого навколо не було, ні з ким було поділитися, поговорити. Тиша. Тільки галас птахів та жаб'яче квакання.

До злості на самого себе домішувалась ненависть до проклятої тиші, що вимотувала душу. Тоді, розлючений, з каяттям і образою, в безглузді люті схопився я, вихопив з кишені бомбу, зірвав запобіжник і сильним помахом кинув її на зелений луг, на квіти, на густу конюшину, на росяні дзвіночки.

Бомба розірвалась з таким гуркотом, якого я хотів, і з далекими, розганяючими тишу перегудами й перекатами ошалілої луни.

Я пішов просто вздовж узлісся.

— Ей, хто там іде? — почув я незабаром з-за кущів.

— Я іду, — відповів я не зупиняючись.

— Хто такий «я»?.. Стріляти буду!

— Стріляй! — з незрозумілою задерикуватою злістю крикнув я, вириваючи маузер з-за пазухи.

— Стривай, шалений! — почув я другий голос, що здався мені знайомим і був звернений до невидимого мені супутника. — Васько, та стривай же, чорт! Та це ж, здається, наш — Бориско.

У мене вистачило здорового глузду отямитись і не бабахнути в бійця нашого загону, шахтаря Малигіна.

— Відкіля ти взявся? А ми тут недалеко. Послали нас узнати: бомбою хтось бабахнув. Чи не ти?

— Я.

— Чого ж ти так розходився? І бомбами кидаєшся, і на рожен лізеш. Чи не п'яний ти?

Усе розповів я товаришам. Як потрапив до білих, як був схоплений і загинув славний Чубук, тільки про останній плювок Чубука не сказав нікому. І тоді ж я розказав разом про все, що чув у штабі про плани білих, про розпорядження, про те, що загони Жихарева і Шварца постараються наздогнати наших.

— Що ж, — сказав Шебалов, спираючись на потемнілий і подряпаний у походах палаш, — нема що й казати, жалко Чубука. Був Чубук перший червоноармієць, найкращий боєць і товариш. Що й казати... Великого маху ти дав, хлопче... Еге ж, великого. — Тут Шебалов зітхнув. — Ну, а тому, що мертвого однак не вернеш, нічого мені тобі говорити, та й сам ти ненавмисне, а з ким біди не буває.

— З ким біди не буває, — підхопило кілька голосів.

— Ну, а от за те, що взнав ти про Жихарева, про їхні плани, про те, що поспішив ти повідомити про це товаришів, за це тобі ось моя рука і щира подяка!

...Круто звернувши праворуч, великими нічними переходами далеко втекли ми від пастки, що її розставив Жихарев, і, обминаючи великі села, збиваючи на своєму шляху дрібні роз'їзди білих, загони Шебалова і Бегічева, з'єднавшись, вийшли через тиждень до своїх регулярних частин, що тримали завісу на дільниці станції Поворино.

Незабаром я став кавалеристом. На стоянці до мене підійшов Федя Сирцов, поплескав по плечі своєю маленькою цупкою п'ятірнею.

— Борисе, — запитав він, — верхи їздив коли-небудь?

— Їздив, — відповів я, — на селі тільки в дядька, та й то без сідла. А що?

— Якщо без сідла їздив, то в сідлі тим більше зумієш. Хочеш до мене в кінну?

— Хочу, — відповів я і недовіжливо подивився на Федю.

— Ну, так замість Бурдюкова будеш, його коня візьмеш.

— А Гришка де?

— Шебалов вигнав, — і Федя вилаявся. — Зовсім з загону вигнав. Гришка під час обшуку в попа надів на палець перстень та й забув скинути. І перстень пога-

енький, йому в мирний час п'ять карбованців — красна ціна. Так спробуй же, поговори з Шебаловим! Вигнав, чорт, на попову сторону став.

Я хотів був заперечити Феді, що навряд Шебалов стане на попову сторону і що, мабуть, Гришка Бурдюков навмисне забув скинути перстень. Але мені здалося, що Феді не сподобається це роз'яснення, він, чого доброго, передумає брати мене в кінну розвідку, і я змовчав. А в кінну давно вже мені хотілось.

Пішли до Шебалова.

Шебалов неохоче погодився відпустити мене з першої роти. Підтримав несподівано похмурий Малигін.

— Пусти його, — сказав він. — Хлопець молодий, моторний. Та й так він ходить усе, без Чубука нудьгує. Вони ж завжди на пару, а тепер ні з ким йому!

Шебалов відпустив, але спідлоба подивився на Федю, сказав йому чи то жартома, чи то серйозно:

— Ти, Федоре, гляди... не зіпсуй мені хлопця! Ти не крути очима, серйозно я тобі кажу!

Замість відповіді Федя задирливо підморгнув мені: гаразд, мовляв, самі не маленькі.

Через місяць я вже, як справжній кавалерист, наслідував Федю, ходив, розставляючи широко ноги, перестав плутатись у шпорах і весь вільний час був коло худого рябого жеребця, який дістався мені після Бурдюкова.

Я потоваришував з Федею Сирцовим, хоч Федя зовсім не схожий був на розстріляного Чубука. Якщо правду казати, то з Федею я себе почував навіть вільніше, ніж з Чубуком. Чубук був, як батько, а не товариш. Почне бувало вчитувати або соромити, стоїш і злишся, а язик не повертається сказати йому що-небудь прикре. З Федею ж можна було і полаятись і помиритись, з ним було весело навіть у найтяжчі хвилини. Примхливий тільки був Федя. Іноді як затнеться, то вже нічим його не зіб'еш.

Розділ дванадцятий

Одного разу Шебалов наказав Феді:

— Сідлай, Федоре, коней і рушай у село Виселки. Другий полк по телефону розвідати просив, чи немає там білих. У нас свого провода до них невістачає, доводиться говорити через Костирево, а вони думають просто через Виселки до нас зв'язок протягти.

Федя уперся. Погода дощова, погана, а до Виселок треба було через болото кілометрів вісім такою грязюкою їхати, що раніш як до ночі звідти повернутися і думати було нічого.

— Хто на Виселках є? — обурився Федя. — Чого там білі будуть? Виселки зовсім збоку, а навкруги болота. Якщо білим потрібно, то вони битим шляхом попруть, а не на Виселки.

— Тебе не питають! Сказано тобі їхати — і їдь, — урвав його Шебалов.

— Мало що сказано! Ти, може, чортову бабусю розшукувати пошлеш мене! Так я і послухав! Нехай піхотинці йдуть. Я коней хотів перекувати, а крім того, тютюну фельдшер два відра напарив, од корости коней розтирати треба, а ти... на Виселки!

— Федоре, — стомлено сказав Шебалов, — ти мені хоч розбийся, а наказу свого я не відміню.

Чалапаючи по грязюці, лаючись і відпльовуючись, Федя закричав нам, щоб ми збиралися.

Нікому з нас не хотілося у дощ і сльоту їхати через якихось телеграфістів на Виселки. Лаяли хлопці Шебалова, називали телеграфістів шкурами, пустодзвонами, неохоче сідлали мокрих коней і неохоче, без пісень, рушили на край села.

Грузька, масна глина тупо чавкала під ногами. Їхати можна було тільки ходою. Через годину, коли ми були ще тільки на півдорозі, раптом линула злива. Шинелі набрякли, вода струмочками стікала з шапок. Шлях роздвоювався. На відстані півкілометра праворуч, на піщаному горбі стояв хутір з п'ятох або шістьох дворів. Федя зупинився, подумав і шарпнув за правий повід.

— Нагріємось, тоді поїдемо далі, — сказав він. — А то на дощі й закурити не можна.

У великій, просторій хаті було тепло, чисто прибрано і пахло чимсь дуже смачним, чи то смаженим гусаком, чи свининою.

— Еге! — тихенько шепнув Федя, шморгнувши носом. — Хутір, як я бачу, ще тее, ще не об'їдений.

Хазяїн був гостинний. Моргнув здоровій дівці, і та, бистрим оком глянувши на Федю, поставила на стіл дерев'яні миски, висипала ложки і, підсуваючи табурет, сказала, усміхаючись:

— Чого ж ви поставали? Сідайте.

— А що, хазяїне,— запитав Федя,— чи далеко відси ще до Виселок?

— Влітку, коли сухо,— відповів старий,— тоді ми навпростець стежкою через болото ходимо. Тут зовсім недалеко, півгодини йти всього. Ну, а тепер там не пройдеш, загрузнути можна. А так шляхом, яким ви їхали, години дві треба їхати. Теж поганий шлях, особливо коло містка через струмок. Верхи нічого, а з возом погано. Зять оце в мене повернувся відтіль, то голоблю зламав.

— Сьогодні звідти? — запитав Федя.

— Сьогодні, ще вранці.

— А що там, не чути білих?

— Та ні, не чути поки що.

— Чорт його, Шебалова, взяв би! Казав я йому, що немає. Коли зранку не було, значить і зараз немає. Цілий день така злива, кого туди понесе? Давай роздягайся, хлопці. Якого чорта лізти далі. Тільки ноги коням ламати.

— А чи гаразд, Федю, буде? — запитав я.— А що Шебалов скаже?

— Що Шебалов? — відповів Федя, рішуче скидаючи важку, вимазану в глину шинелю.— Скажемо Шебалову, що були, мовляв, і нікого там немає!

За обідом на столі з'явилась пляшка самогону. Федя розлив у чашки, налив і мені.

— Пийте,— сказав він цокаючись.— Вип'ємо за все-світній пролетаріат, за революцію! Дай, господи, щоб на наш вік революції вистачило і білі не переводились! Дай їм доброго здоров'я, хоч порубати є кого, а то нудно було б без них жити на світі. Ну, дерболизнемо!

Помітивши, що я не наважуюсь взяти чашку, Федя свиснув:

— Фіть!.. Та ти що, Борисе, не пив ще ніколи? Ти, як я бачу, не кавалерист, а дівка красна!

— Чого ж не пив! — почервонівши, збрехав я і раптом перехилив чашку в рот.

Смердюча їдка рідина схопила за горло і вдарила в ніс. Я нахилив голову і люто вп'явся губами в розм'яклий солоний огірок. Незабаром мені стало весело. Витяг Федя із шкіряного чохла свій баян і загравав щось таке, від чого мені зразу зробилось добре на душі. Потім пили ще, пили і за здоров'я червоних бійців, які б'ються з білими, і за наших товаришів — коней, які носять нас у

смертний бій, і за наші шаблі, щоб не тупилися, добре влучали і нещадно білі голови рубали, і ще багато за що пили того вечора.

Найбільше пив і найменше п'янів Федя. Чорні пасма волосся прилипли до мокрого лоба; він люто розтягав міхи і м'яким тенором виводив:

Як за Доном за рікою червоні гуляють...

А ми невлад, але з запалом підхоплювали:

Е-ей, гей, гуляй, червоні гуляють...

І знов Федя заливався, хитаючи головою, і мружив вологі очі:

Їх товариш — гострий ніж,
Шабля-лиходійка...

А ми з хвальковитим, одчайдушним молодецтвом підспівували речитативом:

Шабля-ли-хо-дій-ка...

І разом дружно:

І-ех! Пропадем ми ні за гріш...
Жисть наша — ко-пій-ка-а-а...

Наостанку Федя взяв таку високу ноту, що перекричав і наші голоси і свій баян, схилив голову, думаючи про щось, потім тріпнув кучерями так люто, ніби його вкусила за шию бджола, і, грюкнувши кулаком по столу, потягнувся знов до чашки.

Від'їжджали ми вже пізно ввечері. Довго не міг я потрапити ногою в стремено, а як виліз на коня, то здалося мені, що сиджу не в сідлі, а на гойдалці. В голові паморочилось. Накрапав дрібний дощ, коні слухались погано, ряди плутались, задні наїжджали на передніх. Довго хитало мене в сідлі, і нарешті я припав коневі до гриви, як неживий.

Вранці боліла голова. Вийшов на двір. Було гидко за вчорашне. В торбі у коня вівса не було. Повернувшись учора, я розсипав овес сп'яну в грязюку. Зате у Фединого жеребця кормушка була повна з верхом. Я взяв відерце і відсипав своєму коневі. В сінях зустрів двох розвідників; обидва злючі, очі каламутні, посоловілі.

«Невже ж і в мене таке обличчя?» злякався я і пішов умиватись. Умивався довго. Потім вийшов на вулицю. За

ніч узяв приморозок, і на затверділу глину розбитого шляху падали ріденькі крупинки першого снігу. Наздогнав мене Федя Сирцов і загорлав:

— Ти що, сучий сину, з моєї кормушки своєму жеребцю насипав? Я тебе за такі діла по морді бити буду!

— Здачі дам,—огризнувся я.—Що, твоєму коневі лопнути, чи що? Ти нащо собі зайвий четверик, як ділили, взяв?

— Не твоє діло,—бризкаючи слиною і лаючись, підскочив до мене Федя, розмахуючи нагаєм.

— Сховай нагайку, Федько!—розлютившись, закричав я, знаючи його дурні звички.—Йй-бо, якщо хоч доторкнешся, я тебе плазом клинка по довбещі заїду!

— А, ти он як!

Тут Федя оскаженів у край, і вже не знаю, чим би скінчилась наша розмова, якби не з'явився з-за рогу Шебалов.

Шебалова Федя не любив і побоювався, а тому із злістю шмагонув по спині собачку, що крутився під ногами, і, насварившись на мене кулаком, пішов геть.

— Иди сюди,—сказав мені Шебалов.

Я підійшов.

— Що це ви з Федьком, то обнявшись ходите, то собачитесь? Зайди до мене в хату.

Причинивши за собою двері, Шебалов сів і запитав:

— На Виселках і ти з Федьком був?

— Був,—відповів я і зніксовів.

— Не бреш! Ніхто з вас там не був. Де ви гасали цей час?

— На Виселках,—уперто повторив я, не признаючись.

Хоч я був і лютий на Федька, але не хотів його підводити.

— Ну гаразд,—подумавши трохи, сказав Шебалов і зітхнув.—Це добре, що на Виселках, а мене, знаєш, сумнів узяв щось, Федька я не питав: він збреше—недорого візьме. Ледарі його теж усі, як один. Мені з другого полку дзвонили. Лаються. «Ми,—кажуть,—послали телефоністів у Виселки, повірили вам, а їх звідти як жахнули». Я відповідаю їм: «Значить, уже після білі прийшли», а сам думаю: «Чорт його знає, цього Федька, повернувся він щось пізно, і ніби горілкою від нього тхне».

Тут Шебалов замовк, підійшов до вікна, притулився лобом до затуманеної шибки і так простояв мовчки кілька хвилин.

— Біда мені просто з цими розвідниками,— сказав він, обертаючись.— Нічого й казати, хоробрі хлопці, а не-путящі! І Федько цей теж — ніякої в ньому дисципліни. Вигнав би — замінити нема ким.

Шебалов подивився на мене приязно; біляві насуплені брови його розійшлись, і від сірих, завжди примружених для суворості очей, ніби колами, як від каменя, кинутого в воду, розпливалась по зморшках незвичайна для нього ніякова посмішка, і він сказав широко:

— Знаєш, дуже важко загоном командувати! Це не те, що чоботи шити. Сиджу ось цілими ночами... до карти звикаю. Іноді в очах мерехтить навіть. Освіти ні звичайної, ні військової, а білі вперті. Добре їхнім капітанам, коли вони вчені і завжди на військовій справі сидять, а я наказ навіть по складах читаю. А тут ще хлопці в нас отакі. У тих дисципліна. Сказано — зроблено! А в нас не звикли ще, за всім самому треба дивитись, все самому перевіряти. В інших частинах хоч комісари є, а я просив-просив — немає, відповідають: «Ти поки що й так обійдешся, ти й сам комуніст». А який же я комуніст?..— Тут Шебалов затнувся.— Тобто, звичайно, комуніст, але ж освіти ніякої.

У двері ввійшли разом дебелий Сухарев і чех Галда.

— Я сольдат у расфетку даль, я сольдат... до кулеметшик даль... Я сольдат... на кухонь, а він нішого не даль,— обурено казав крючконосий Галда, показуючи пальцем на червоного, сердитого Сухарева.

— Він на кухню дав, — кричав Сухарев, — картоплю чистити, а я нічну заставу тільки опівдні зняв! Він до кулеметників дав, а в мене з другого взводу зранку хлопці міст артилеристам лагодити допомагали. Ні, як собі хочеш, Шебалов. Хай він людей для зв'язку дасть, а я не дам!

Зійшлись біляві брови, примружились димчасті очі, і не залишилось і сліду ніякової, добродушної посмішки на сірому, обвітреному обличчі Шебалова.

— Сухарев,— суворо сказав він, спираючись на свій палаш і оглушливо дзенькнувши своїми рицарськими шпорами,— ти не говори дурниць! У тебе одну ніч не поспали, а ти й заохкав. Ти ж знаєш, що я навмисне Галді

перепочити даю, що йому особливе завдання буде. Він уночі на Новоселово піде.

Тут Сухарев вибухнув трьома нападами безприцільної лайки; крючконосий Галда, плутаючи російські слова з чеськими, замахав руками, а я вийшов.

Мені було соромно за те, що я збрехав Шебалову. «Шебалов,— думав я,— командир. Він не спить ночами, йому важко. А ми... ми он як ставимось до свого діла. Нащо я збрехав йому, що наша розвідка була в Виселках? От і телеграфістів з сусіднього полку підвели. Добре ще, що нікого не вбило. А це ж уже нечесно, нечесно перед революцією і перед товаришами».

Намагався я виправдатись перед собою тим, що Федя — начальник і це він наказав змінити маршрут, але зараз же впіймав себе на цьому і розсердився. «А горілку пити теж начальник наказав? А старшого командира дурити теж начальник примусив?»

З вікна висунулась розпатлана Федина голова, і він гукнув неголосно:

— Бориско!

Я удав, що не чув.

— Бориско! — примирливо повторив Федя.— Годі приндितись. Іди оладки їсти. Іди... У мене до тебе діло... Жери!— ніби нічого не сталося, сказав Федя, підсуваючи до мене сковорідку, і занепокоєно глянув мені в обличчя.— Тебе чого Шебалов кликав?

— Про Виселки питав,— прямо відповів я.— Не були ви, каже, там зовсім!

— Ну, а ти?

Тут Федя засовався так, ніби його разом з оладками посадили на гарячу сковорідку.

— Що я? Треба було признатися. Тебе тільки, дурня, пожалів.

— Ну-ну... ти не дуже-то,— чванливо почав був Федя, але, згадавши, що ще не все випитав у мене, підсунувся й запитав з тривожною цікавістю:— А ще що він казав?

— Ще казав, що боягузи ви і шкурники,— нахабно дивлячись на Федю, збрехав я.— «Побоялись,— каже,— на Виселки поткнутись, та й просиділи десь у балці. Я,— каже,— давно помічаю, що розвідникам туго стало».

— Брешеш!— розлютився Федя.— Він цього не казав.

— Піди спитай,— зловтішно говорив я далі.— «Краще,— каже,— вперед піхоту на такі діла посилати, а то

розвідники тільки й уміють, що льохи з сметаною розвідувати».

— Бре-ешеш!— зовсім розлютився Федя. — Він, мабуть, сказав: «Ледарі, од рук одбилися, порядку ні чорта не визнають», а про те, що з розвідниками туго стало, він нічого не казав.

— Ну, хай і не казав, — погодився я, задоволений з того, що довів Федю до сказу. — Хоч і не казав, а добре хіба справді? Товариші надіються на нас, а ми он що. Сусідній полк через тебе одурили. Як на нас тепер інші дивитимуться? «Шкурники, — скажуть, — і немає їм ніякої довіри. Повідомили, що немає на Виселках білих, а телефоністи пішли провід розмотувати — їх відтіль і шмагонули».

— Хто шмагонув? — здивувався Федя.

— Хто? Звичайно, білі!

Федя зніяковів. Він нічого ще не знав про телефоністів, що потрапили через нього в біду, і, очевидно, це боляче вразило його. Він мовчки пішов у сусідню кімнату.

І з того, що Федя, взявши свій хрипкий баян, загравав сумний вальс «На сопках Манчжурії», я зрозумів, що у Феді поганий настрій.

Незабаром він раптом урвав гру і, начепивши свою оздоблену сріблом кавказьку шаблю, вийшов з хати.

Хвилини через п'ятнадцять він з'явився під вікном.

— Вилітай до коня! — похмуро наказав він через шибку.

— Де ти був?

— У Шебалова. Вилітай швидше!

Незабаром наша розвідка легким підтюпцем побігла повз польовий караул по трохи підмерзлому, вибоїстому шляху.

Розділ тринадцятий

На тому перехресті, де ми звернули вчора на хутір, Федя зупинився і, відкликавши до себе двох найспритніших, довго говорив їм щось, показуючи пальцем на шлях, і нарешті, вилаявши й того і другого, щоб краще зрозуміли наказ, повернувся до нас і звелів звертати на хутір. На хуторі, жодним словом не нагадуючи хазяїнові про вчорашнє, Федя почав розпитувати його про пряму дорогу через болото на Виселки.

— Не проїдете ви там, товариші,— умовляв хазяїн.— Коней тільки потопите. Цілий тиждень дощ ішов, там і пішки не кожен пробереться, а не те що верхи.

Коли повернулись два вислані наперед розвідники і донесли, що Виселки зайняті білими і на шляху застава, Федя, незважаючи на умовляння хазяїна, наказав йому збиратися. Хазяїн ще більше почав божитися, що пройти через болото ніяк не можна. Хазяйка заплакала. Червонолиця дівка, дочка, та, що вчора весело переморгувалася з Федею, сердито огризнулася на нього за те, що він на-топтав чобітьми на долівці. Але Феді ніщо не дошкуляло, і він стояв на своєму. Я хотів був запитати про його плани, але він у відповідь навіть не вилаявся, а тільки глянув на мене скося і злісно усміхнувся.

Незабаром ми виїхали з хутора. Хазяїн на поганенькій конячині їхав попереду, поруч з Федею. Зразу звернули в березняк. Під ногами в коней з пружного, набубнявілого моху виступала каламутна вода. Дорога все гіршала. Глибше стрягли коні; мохові купини почорнілими острівцями де-не-де висувалися із залитої водою луки.

Позлазили з коней і пішли далі. Так ішли доти, поки не опинилися біля старої греблі, про яку попереджав нас хазяїн.

Перед нами була вузька смужка, вкрита густою рідиною з плаваючими прутиками і перегнилою соломою.

— Н-да,— пробурчав Федя, скося поглядаючи на помурих товаришів,— доріженька!..

— Потонемо, Федю!

— А воно легко й потонути,— підтакнув дідок-проводжаний.— Гребля погана, настил згнив, тут і в добру погоду с'як-так, а не те що в таку мокрину.

— Тут коневі ні пливти, ні брести. Прямо чортова каша.

— Ну! — підбадьорив Федя, силувано всміхаючись.— Посорбаємо і чортову!

Він шарпнув за повід жеребця, що не хотів іти в воду, і перший ухнув по коліна в пропахле гнилятиною болото. За ним поволі по двоє потяглися і ми. Вода, де-не-де вкрита паутинкою ранішого льоду, лилася через халяви в чоботи. Невидимий тсенький настил хитався під ногами. Було страшно ступати навмання, і здавалося мені, що от-от під ногою зникне опора і я провалюсь у грузьку, засмоктуючу яму.

Коні хропли, опирались і тремтіли. Відкілясь з туману, ніби з того світу, почувлось Федине запитання:

— Гей, там, усі цілі?

— Ну, хлопці, здається, зайшли, що далі й нікуди. Вернутися б краще,— клацаючи від холоду зубами, про- бурмотів рудий сурмач.

Раптом з туману виринув Федя.

— Ти мені, Пашко, паніки не наводь,— тихо й сердито попередив він.— А будеш скиглити, то краще завертай і їдь сам назад. Папашо,— звернувся він до старого,— коневі моему по черево... Довго ще?

— Та тут недовго. Зараз — під горбок — сухіше буде, але місце перед тим найгірше. Оце якщо пройдемо зараз, то, значить, уже кінець, підемо й далі.

Вода вже була по пояс. Зупинившись, старий скинув шапку й перехрестився.

— Теперечки, як я піду, то ви по одному за мною слідом, а то тут оступитися можна.

Старий насунув на очі шапку і поліз далі. Ішов він повільно, часто зупинявся і намацував жердиною невидимий під водою настил.

Дубіючи від холодного вітру, підмочені знизу водою, зверху — туманом, що всмоктувався в одержу, розтягнувшись по одному, за півгодини пройшли ми не більш як сто метрів. Руки в мене посиніли, і коліна тремтіли.

«Чорт, Федько!— думав я.— То вчора грязьким шляхом їхати не хотів, а сьогодні в трясовину завів».

Долинуло спереду тихе іржання. Туман розійшовся, і на горбі ми побачили Федю, який сидів уже верхи на коні.

— Тихше,— пошепки сказав він, коли ми, мокрі, промерзлі, стовпились навколо нього.— Виселки за кущами, за сотню кроків. Далі сухо.

З гуком, з скаженим свистом вдерлась у село наша перемерзла кавалерія з того боку, відки нас білі не могли сподіватись. Розкидаючи бомби, полетіли ми до маленької церкви, біля якої був штаб білого загону.

У Виселках ми захопили десять полонених і один кулемет. Коли, стомлені, але задоволені, поверталися ми великим шляхом до своїх, то Федя, що їхав поруч зі мною, засміявся злісно й задирливо:

— От тобі й Шебалов!.. Утерли ми йому носа. Ото здивується!

— Як утерли?— не розумів я.— Він сам радий буде.

— Радий, та не дуже. Досадно йому буде, що хоч не по його вийшло, а по-моєму, і раптом так нам пощастило.

— Як не по його, Федько?— відчувши щось недобре, перепитав я.— Адже тебе Шебалов сам послав.

— Послав, та не туди. Він у Новоселово посилав. Галду там чекати. А я взяв та й звернув на Виселки. Хай не собачиться за вчорашне. Ну, тепер йому крити нічим. Раз ми полонених і кулемет захопили, то йому ляяться вже не доводиться.

«Пощастило то воно, пощастило,— думав я, зіщулившись,— а все ж якось не те. Послали в Новоселово, а ми— у Виселки. Добре ще, що все так скінчилось. А коли б не пробрались ми через болото, що тоді? Тоді і виправдуватись нічим!»

Ще не доїжджаючи до села, де стояв наш загін, помітили якусь незвичайну метушню. Околицею села бігли, розсипаючись у цеп, червоноармійці. Кілька вершників проскакали повз городи.

І раптом з села застрочив кулемет. Рудий сурмач Пашка, той самий, який радив вернутися з болота назад, упав на шлях.

— Сюди!— загорлав Федя, повертаючи коня в балку. Продзвеніла друга черга, і двоє задніх розвідників, що не встигли вскочити в яр, полетіли на землю.

Нога в одного з них застрягла в стремені, кінь злякався і потяг пораненого за собою.

— Федьку,— дерев'яніючи, пробурмотів я,— що ж ти? Наш кольт шпарить. Адже ж наші не чекають тебе з цього боку. Ми ж повинні бути в Новоселові.

— А я ось їм зашпарю,— злісно огризнувся Федір, зіскакуючи з коня і хапаючись за кулемет, захоплений у білих.

— Федьку, ти що, збожеволів?! На своїх хочеш? Адже ж вони не знають, а ти знаєш!

Тоді, важко дихаючи, оскраженіло вдаривши нагайкою по халяві хромового чобота, Федя підвівся, стрибнув на коня і відкрито вилетів на горб. Кілька куль свиснуло над його головою, але, незважаючи на це, Федя на весь зріст став на стремені, надівши шапку на вістря клинка, підняв її високо над своєю головою.

Ще кілька пострілів пролунало з боку села, потім усе вщухло. Наші звернули увагу на сигналізацію самотнього вершника, який стояв під кулями.

Тоді, махнувши нам рукою, щоб ми не рушали передчасно, Федько пришпорив жеребця і кар'єром полетів до села. Переждавши трохи, слідом за ним виїхали й ми. Край села нас зустрів сірий, скам'янілий Шебалов. Димчасті очі його потьмарились, лице змарніло, палаш був у грязюці, і забруднені шпори дзвеніли глухо. Зупинивши розвідку, він наказав усім їхати по квартирах. Потім, ковзнувши стомленим поглядом по вершниках, звелів мені злізти з коня і здати зброю. Мовчки, перед цілим загonom, зсунувся я з сідла, відчепив шаблю і передав її разом з карабіном спохмурнілому одноокому Малигину.

Дорого обійшовся загоніві сміливий, але самочинний наскок розвідки на Виселки. Не кажучи вже про трьох кавалеристів, що потрапили помилково під вогонь свого ж кулемета, була розбита в Новоселові друга рота Галди, що ьє знайшла Феді, і сам Галда був убитий. Розлютились тоді червоноармійці нашого загону і суворого суду вимагали над арештованим Федею.

— Так, братці, не можна! Годі! Без дисципліни нічого не вийде. Так і самі загинемо і товаришів занапастимо. Для чого тоді і командирів призначати, якщо кожен по своєму робитиме.

Вночі прийшов до мене Шебалов. Я розказав йому відверто, як було діло. Признався, що з товариського почуття до Феді збрехав тоді, коли мене питали перший раз, чи були ми на Виселках. І тут же заприсягся йому, що нічого не знав про Федін самовільний вчинок, коли повів він нас замість Новоселова на Виселки.

— От що, Борисе,— сказав Шебалов,— ти вже раз збрехав мені, і якщо я повірю тобі ще раз, якщо не віддам тебе під суд разом з Федором, то тільки тому, що ти ще молодий. Але дивись, хлопче, щоб менше було в тебе отаких помилкок! Через твою помилку загинув Чубук, через вас же напоролись на білих телефоністи. Годі тобі помилятися! Я вже не кажу про цього чорта Федька, від якого біди мені було чи не більш, ніж користі. А тепер іди знов у першу роту до Сухарева і ставай на своє старе місце. Я й сам, правду кажучи, маху дав, що відпустив тебе до Федора. Чубук, той... так, біля того було тобі чого почитися... А Федір що?.. Ненадійна людина! А взагалі, хлопче, шось ти то до одного прив'яжешся, то до другого? Тобі треба тісніше з усіма зійтись. Коли людина одна, вона заблудити й звихнутися легко може.

До стор. 227.

Тієї ж ночі, вилізши через вікно з хати, в якій він сидів, взявши коня і чотирьох нерозлучних товаришів, втік Федя по першому м'якому снігу кудись через фронт на південь. Казали, що до батька Махна.

Розділ чотирнадцятий

Червоні по всьому фронту перейшли в наступ.

Наш загін підпорядкований був командирові бригади і займав невелику ділянку на лівому фланзі третього полку.

Тижнів зо два минуло в тяжких переходах. Козаки відступали, затримуючись у кожному селі й хуторі.

Всі ці дні в мене були заповнені одним бажанням — спокутувати свою провину перед товаришами й заслужити, щоб мене прийняли в партію.

Але даремно просився я в небезпечні розвідки. Даремно, стиснувши зуби, бліднучи, вставав на весь зріст у цепу, в той час, як навіть більшість бувалих бійців стріляли з коліна або лежачи. Ніхто не поступався мені своєю чергою на розвідку. Ніхто не звертав уваги на моє показне геройство.

Сухарев навіть зауважив одного разу між іншим:

— Ти, Горіков, ці Федькові звички кинь!.. Нема чого перед людьми задаватися... Тут хоробріші за тебе є, і ті без толку головою в вогонь не лізуть.

«Знову Федькові звички,— подумав я, щиро образившись.— Ну, хоч би діло яке-небудь дали. Сказали б: виконаєш — все з тебе зніметься, будеш знов, як і колись, друг і товариш».

Чубука немає. Федько у Махна. Та й не потрібний мені Федько. Дружби особливої нема ні з ким. Навіть більше, скоса поглядають на мене хлопці. От хоч би Малигін, завжди бувало поговорить, покличе з собою чай. пити, розкаже що-небудь — і той тепер холодніший став.

Одного разу чув я з-за дверей, як сказав він про мене Шебалову:

— Щось похмурий ходить. За Федором, чи що, нудьгує? А як Чубук через нього загинув, то він не нудьгував довго!

Кров залила мені обличчя.

Це була правда: я якось швидко при звичаївся до

загибелі Чубука; але неправда, що я нудьгував за Федором. Я ненавидів його.

Я чув, як Шебалов дзвенів шпорами, ходячи по долівці, і відповів не зразу:

— Це ти даремно говориш, Малигін! Даремно... Хлопець він не зіпсований. З нього ще все змити можна. Тобі, Малигін, сорок, тебе не переробиш, а йому шістнадцятий... Ми з тобою чоботи стоптані, цвяхами підбиті, а він — як заготовка: на яку колодку натягнеш, така й буде. Мені ось Сухарев каже: у нього, мовляв, Федькові звички, любить, мовляв, у цепу схопитись, хоробрістю без толку похизуватися. А я йому кажу: «Ти, Сухарев, бородатий... а сліпий Це не Федькові звички, а просто хлопець хоче виправдатись, а як — не знає».

На цьому місці Шебалова викликав верхівець, постукавши в вікно, і розмова урвалася.

Мені полегшало.

Я пішов воювати за «світле царство соціалізму». Царство це було десь далеко; щоб досягти його, треба було пройти багато трудних доріг і подолати багато всяких перепон.

Білі були головною перепоною на цьому шляху, і, йдучи в армію, я ще не міг ненавидіти білих так, як ненавидів їх шахтар Малигін або Шебалов і десятки інших, які не тільки боролися за майбутнє, але й квіталися за тяжке минуле.

А тепер було вже не так. Тепер атмосфера розбурханої ненависті, розповіді про минуле, якого я не знав, несплачені образи, що нагромадились віками, розпалили поступово й мене, як гарячий жар розпікає залізний цвях, що випадково потрапив у попіл.

І через цю глибоку ненависть далекі вогні «світлого царства соціалізму» засяяли ще принадніше й яскравіше.

Того ж дня увечері я випросив у нашого каптенармуса аркуш білого паперу і написав довгу заяву з просьбою прийняти мене в партію.

З цим аркушем я пішов до Шебалова. Шебалов був зайнятий: у нього сиділи наш завгосп і ротний Пискарьов, призначений замість убитого Галди.

Я сів на лавку й довго чекав, поки вони скінчать ділову розмову. Протягом цієї розмови Шебалов кілька разів підводив голову, пильно дивився на мене, ніби намагаючись відгадати, чого я прийшов.

Коли завгосп і ротний пішли, Шебалов дістав польову книжку, зробив якусь помітку, крикнув посланцеві, щоб той побіг за Сухаревим, і тільки після цього обернувся до мене й запитав:

— Ну... тобі чого?

— Я, товаришу Шебалов... я до вас, товаришу Шебалов...— відповів я, підходячи до столу і відчуваючи, як легкий мороз пробіг по моему тілі.

— Бачу, що до мене! — якось лагідніше додав він, мабуть відгадавши мій збуджений стан.—Ну, викладай, що в тебе таке?

Все те, що я хотів сказати Шебалоу, перед тим як просити його поручитись за мене в партію, вся заготовлена мною довга промова, якою я хотів переконати його, що я хоч і винний за Чубука, винний за обман з Федьком, але ж я не такий, не завжди був таким вредним і надалі не буду,— все це вилетіло з моєї пам'яті.

Мовчки я подав йому списаний аркуш паперу.

Мені здалося, що легка усмішка сковзнула з-під його білявих вії на порепані губи, коли він заглибився в читання моєї довгої заяви.

Він дочитав тільки до половини і відсунув папір.

Я здригнувся, бо зрозумів це як відмовлення. Але на обличчі Шебалова я не прочитав ще цього. Обличчя було спокійне, трохи стомлене, і в зіницях димчастих очей відбивалися рами розмальованого морозними узорами вікна.

— Сідай,— сказав Шебалов.

Я сів.

— Що ж ти, в партію хочеш?

— Хочу,— неголосно, але вперто відповів я.

Мені здавалось, що Шебалов питає тільки для того, щоб довести всю нездійсненність мого бажання.

— І дуже хочеш?

— І дуже хочу,— в тон йому відповів я, переводячи погляд у куток, заставлений запорошеними образами, остаточно вирішивши, що Шебалов з мене глузує.

— Це добре, що ти дуже хочеш,— заговорив знову Шебалов, і тільки тепер з його тону я зрозумів, що Шебалов не глузує, а дружньо усміхається мені.

Він узяв олівець, що лежав серед хлібних крихт, розсипаних по столу, підсунув до себе мою заяву, підписав під нею своє прізвище й номер свого квитка.

Зробивши це, він обернувся до мене разом з табуретом, шпорами й палашем і сказав зовсім добродушно:

— Ну, брат, гляди тепер. Я тепер не тільки командир, а ніби хрещений батько... Ти ж не підведи мене...

— Ні, товаришу Шебалов, я не підведу,— широко відповів я, з непотрібною квапливістю хапаючи з столу аркуш.— Я нізащо ні вас і нікого з товаришів не підведу!

— Зачекай-но,— зупинив він мене.— А другий же підпис треба... Кого б ще в поручителі?.. А-а!— весело вигукнув він, побачивши, що заходить Сухарев.— От якраз до речі.

Сухарев скинув шапку, обтрусив сніг, незграбно витер об мішок великі чоботи і, поставивши гвинтівку під стіну, запитав, притуливши до гарячої печі задубілі руки:

— Чого кликав?

— Кликав за ділом. Про караул... На кладовищі треба буде хлопців у церкві влаштувати... Не замерзати ж людям... Зараз піп прийде, тоді договоримось. А тепер ось що...— Тут Шебалов хитро посміхнувся й хитнув головою на мене.— Як у тебе цей хлопець?

— Що як?— обережно запитав Сухарев, усміхаючись усім своїм червоним, обвітреним обличчям.

— Ну... солдат який? Ну, атестуй його мені по формі.

— Солдат нічого,— подумавши, відповів Сухарев.— Службу добре справляє. Так нічого поганого за ним немає. Тільки шалений трохи. Та з хлопцями після Федька щось не дуже сходиться. Сердиті в нас дуже хлопці на Федька, щоб його бомбою розірвало.

Тут Сухарев висякав носа, витерся полою шинелі, обличчя його ще більш почервоніло, і він говорив далі сердито:

— Щоб йому гайдамака довбешку зітнув! Такого командира, як Галда, занастив! А який ротний був! Хіба ж ти знайдеш другого такого ротного, як Галда? Хіба ж Пискарьов... це ротний? Це пеньок, а не ротний... Я йому сьогодні кажу: «Твої дозори для зв'язку... Вчора зайвих десять чоловік у караул дав», а він...

— Ну, ну!— урвав Шебалов.— Цього ти мені не розв'одь. Це ти тепер Галду хвалиш, а раніш бувало завжди з ним собачився. Які там ще десять зайвих чоловік? Ти мені очей не замилюй. Ну, та добре, це потім... Ти ось що скажи... Хлопець у партію проситься. Поручишся за

нього? Чого очі вирячив? Сам же кажеш: і боєць хороший, і нічого такого за ним немає, а про минуле — то не вік же про це пам'ятати!

— Воно-то так! — чухаючи голову й розтягуючи слова, погодився Сухарев.— А чорт же його знає!

— Чорт нічого не знає! Ти ротний, та ще й партійний. Ти повинен краще за чорта знати, годиться твій червоноармієць у комунисти чи ні.

— Хлопець нічого,— потвердив Сухарев,— форс тільки любить. З цепу без потреби вперед лізе. А так нічого.

— Ну, не назад же все лізе. Це півбіді! Ну то як же, дивись сам... Підписуєш чи ні?

— Я б підписав, хлопець він нічого,— повторив обережно Сухарев.— А ще хто підпише?

— Ще я. Ану, сідай за стіл, ось заява.

— Ти підписав!..— говорив Сухарев, беручи у ведмежу лапу олівець.— Це добре, що ти... Я ж кажу, хлопець — золото, били його тільки мало!

Розділ п'ятнадцятий

Уже кілька днів точилися бої під Новохоперськом. Були втягнуті всі дивізійні резерви, а козаки все ще міцно тримали позиції.

На четвертий день зранку — вщухло.

— Ну, братці!— говорив Шебалов, під'їжджаючи до густого цепу загону, що розсипався по оголеній від снігу вершині положистого горба.— Сьогодні після обіду загальний наступ буде... Всією дивізією ахнемо.

Пара йшла з його посрібленого інеєм коня. Сліпуче виблискував на сонці довгий важкий палаш, червоний верх чорної папахи Шебалова яскраво цвів серед холодного сніжного поля.

— Ну, братці, — знову повторив Шебалов дзвінким голосом,— сьогодні день такий... серйозний день. Виб'ємо сьогодні — тоді до Богучара білим зачіпки не буде. Постарайтеся ж наостанку, не підведіть перед дивізією мене, старого!

— Чого пристарюєшся?— хрипким, застудженим голосом гаркнув, підходячи, Малигін.— Я ось, вважаю, старший за тебе, та й то за молодого справляюся.

— Ти та я — чоботи стоптані,—повторив Шебалов своє звичайне прислів'я.— Бориско,— гукнув він до мене привітно,— тобі скільки років?

— Шістнадцятий, товаришу Шебалов,— гордо відповів я,— з двадцять другого числа вже шістнадцятий пішов!

— Уже!— з удаваним обуренням передражнив Шебалов.— Добре «уже»! Мені ось уже сорок сьомий стукнув. Га! Малигін, це що ж таке — шістнадцятий? Що, брат, він побачить, того нам з тобою не бачити...

— З того світу подивимось,— хрипко й з похмурою задирливістю відповів Малигін, обмотуючи горло подертим офіцерським башликом з галуном.

Шебалов торкнув шпорами змерзлого коня й поскакав уздовж лінії вогнищ.

— Бориско, іди чай пити... Моя вода — твій цукор!— крикнув Васько Шмаков, знімаючи з вогню закопчений казанок.

— У мене, Ваську, цукру теж немає,

— А що в тебе є?

— Хліб є, та дам яблук морожених.

— Ну, іди сюди з хлібом, а то в мене зовсім нічого нема! Сама вода.

— Горіков!— гукнув до мене хтось від другого вогнища.— Іди-но сюди.

Я підійшов до групи червоноармійців, що сперечались про щось.

— Ось ти скажи,— запитав мене Гришка Черкасов, товстий рудий парубок, прозваний у нас псаломщиком.— Ось послухайте, що вам людина скаже. Ти географію учив?.. Ну, скажи, що звідси далі буде...

— Куди далі? На південь далі Богучар буде.

— А ще?

— А ще... Ростов буде. Та хіба мало! Новоросійськ, Владикавказ, Тифліс, а далі Туреччина. А нашо тобі?

— Багато ще!— ніяково чухаючи вухо, протягнув Гришка.— Так нам півжиття воювати ще доведеться... А я чув, що Ростов біля моря стоїть. Тут, думаю, все і скінчиться!

Подивившись на хлопців, що засміялись, Гришка ударив руками по стегнах і вигукнув розгублено:

— Братці, а довго ж ще воювати доведеться!

Розмови вщухли.

До нас з тилу кар'єром летів вершник. Назустріч йому виїхав риссю Шебалов. Гармата на фланзі ударила ще два рази...

— Перша рота, до ме-е-не!— протяжно закричав Сухарев, підіймаючи й розводячи руки.

Через кілька годин з білих заметів підвелись цепи.

Назустріч кулеметам і батареям, під картечю, по коліна в снігу рушив наш розсипаний і скривавлений загін на останній, вирішальний удар. У той момент, коли передові частини вже вривались у передмістя, куля вдарила мене в правий бік.

Я похитнувся й сів на м'який утоптаний сніг. «Ще нічого,— подумав я,— це нічого. Раз я все розумію — значить, не вбитий... А коли не вбитий — значить, буду живий».

Піхотинці чорними цяточками мелькали десь далеко попереду.

«Ще нічого,— подумав я, придержуючись рукою за куц і тулячи до гілок голову.— Незабаром прийдуть санітари і заберуть мене».

Поле стихло, але десь на сусідній ділянці ще точився бій. Там глухо гули гармати, там злетіла одна ракета і повисла в небі вогненножовтою кометою.

Струминки теплої крові просочувалися крізь гімнастюрку. «А що, коли санітари не прийдуть і я помру?» подумав я, заплющуючи очі.

Велика чорна галка сіла на брудний сніг і дрібно пострибала до купи кінських кізків, що валялись недалеко від мене. Але раптом галка насторожено повернула голову, скоса подивилась на мене і, змахнувши крильми, полетіла геть.

Галки не бояться мертвих. Коли я вмру від втрати крові, вона прилетить і сяде, не лякаючись, поруч.

Голова слабла і тихо, ніби докірливо, похитувалась. На правому фланзі глухіше й глухіше гули вибухами снігові замети, яскравіше і частіше спалахували ракети.

Ніч вислала в дозори тисячі зірок, щоб я ще раз подивився на них. І ясний місяць вислала теж. Думалось: «Чубук жив, і Циганчук жив, і Тхір... Тепер їх немає, і мене не буде». Згадав, як одного разу сказав мені Циганчук: «З того часу я пішов шукати світле життя».— «І знайти думаєш?» запитав я. Він відповів: «Один не

знайшов би, а всі разом повинні б знайти... Бо — охота велика».

— Так, так! Усі разом, — ухопившись за цю думку, прошепотів я, — обов'язково разом. — Очі заплющились, і довго мовчки думав я про щось, не пам'ятаю про що, але хороше-хороше.

— Бориско! — почув я уривчастий шепіт.

Розплющив очі. Майже поруч, міцно обнявши розколений снарядом стовбур молоденької берізки, сидів Васько Шмаков.

Шапки на ньому не було, а очі дивились туди, де попереду, крізь вологу млу густого присмерку, золотим розсипом мерехтіли вогні далекої станції.

— Бориско, — долетів до мене його шепіт, — а ми все-таки зайняли.

— Зайняли, — відповів я тихо.

Тоді він ще міцніше обняв молоду зламану берізку, поглянув на мене з спокійною останньою усмішкою і тихо схилив голову на затремтілий кущ.

Мигнув вогник... другий... Почувся тихий, сумний звук сурми. Ішли санітари.

1930 р.

ЧЕТВЕРТИЙ БЛІНДАЖ

Колька й Васько — сусіди. Обидві дачі, де вони жили, стояли поряд. Їх розділяв паркан, а в паркані була діра. Через ту діру хлоп'яки лазили один до одного в гості.

Нюрка жила навпроти. Спочатку хлоп'яки не дружили з Нюркою. По-перше, тому, що вона дівчисько, по-друге, тому, що на Нюрчиному дворі стояла будка із злющим собакою, а по-третє, тому, що їм і вдвох було весело.

А подружили ось як.

Приїхав колись до Васька з Москви його щирий товариш — Ісайка Гольдін.

Ісайка був ровесником Васькові й був схожий на Васька. Тільки трохи-трохи товщий, та волосся в Ісайки чорніше, та ще була в Ісайки рушниця, яка стріляла пробками, а у Васька не було.

Приїхав Ісайка з батьком у вихідний день. І надумали хлопці в гилки грати. А в гилки, відома річ, утрюх не грають — обов'язково потрібен четвертий.

Пішли до Павлика Фоміна. Але в Павлика болів живіт. У гилки грати його не пустили, сидів він дома зовсім сумний, бо випив недавно касторки.

Що тут будеш робити? Де взяти четвертого?

Ось Васько й каже Кольці:

— А що, коли давай покличемо Нюрку?

— Покличемо, — погодився Колька. — В неї ноги он які довгі, вона не гірше кози бігає.

Ісайка погодився також.

— Тільки, — каже Ісайка, — хоч у мене ноги й ко-

роткі, а я також добре бігаю, бо Нюрка без підстрибу бігає, а я з підстрибом.

Покликали Нюрку:

— Іди, Нюрко, з нами в гилки грати.

Нюрка спочатку дуже здивувалась. Але потім бачить, що хлопці всерйоз кличуть.

— Я пішла б, та мені спочатку треба огірки полити. А то зійде сонце, і розсада пов'яне.

Побачили хлопці, що діло це з поливанням довге буде. Тут Ісайка й придумав:

— Давайте-но ми також поливати будемо. Одні воду носитимуть, інші поливатимуть, тоді раз-раз — і готово. А то сама вона й до полудня морочитиметься.

Так і зробили. Зіграли в гилки десять конів. Збігали на річку скупатись. Потім Ісайка з батьком поїхали до міста.

І з того самого дня подружили Васько та Колька з Нюркою.

Жили вони від Москви недалеко, в селищі, з самого краю. Далі починалось поле, поросле дрібним чагарником. А ще далі, на пагорбі, видніли вітряк, церква й кілька будиночків з червоними дахами — чи то станція, чи то невеличке село — здалеку не розбереш. Якось Васько спитав у батька, як зветься оте село.

— Це не справжнє,— відповів батько, — це все на-вмисне зроблено.

— Як же не справжнє?— здивувався Васько.— Як же не справжнє, коли й вітряк, і церква, і будинки? Все видно.

— А так і не справжнє,— засміявся батько.— Звідсіль здається, що й вітряк, і будинки... А підійдеш ближче, там нічого нема.

Здивувався Васько, але не повірив. І вирішив, що батько пожартував чи просто сказав так, щоб від нього одчепились.

Поліз до Кольки крізь діру в паркані. Дивиться, а Колька з Нюркою сидять на паркані й на щось таке цікаве в полі роздивляються. Образився Васько:

— Ви чого ж це самі на цікаве дивитесь, а мене й не покликали?

А Колька й відповідає:

— Я давно вже хотів збігати по тебе. Лізь мершій на паркан. Поглянь, які червоноармійці з гарматами приїхали.

Виліз Васько, дивиться: зовсім недалечко в кущах коні стоять, вози на двох колесах і гармати.

— Ну й ну!— сказав Васько.— Що ж воно дали буде?

— А от подивимось,— відповіла Нюрка.— Ми вже давно тут сидимо й усе дожидаємо.

— Гаразд,— нагадав їм Васько,— іншим разом і я також раніш од вас сяду й вам нічого не скажу.

Але все-таки на цей раз вони не посварились, бо в кущах починалося щось дуже цікаве.

Коней при кожній гарматі було по шість штук — по три пари на гармату. Коні повідчіплялись від гармат якось одразу. Червоноармійці біля гармат забігали і щось таке крутили, обертали, потім одскочили назад. Лишився біля гармати лише один. І той, що лишився, тримав у руці довгий шнур, прив'язаний до гармати.

— Ти, Колько, не знаєш, навіщо це він за шнурок держиться?— спитав Васько, сідаючи зручніше.

— Не знаю,— признався Колька,— тільки коли держиться, то вже, значить, так треба.

— Обов'язково так треба,— потвердила Нюрка.

— А то коли б він не держався, тоді як же?— продовжував Колька.

— Ну, звичайно,— погодився Васько,— коли б не держався, тоді як же...

Але тут червоноармійський командир, що стояв біля телефонної трубки, щось голосно загукав. Другий командир, що стояв ближче до гармати, теж крикнув щось, змахнув рукою; тоді червоноармієць смикнув за шнурок.

Спочатку саянув вогонь. Потім так ударило, немовби громом тарахнуло над самим димарем.

Дітвора злетіла з паркана в траву.

— Ну й бабахнуло!— сказав Васько, підводячись.

— Здорово бабахнуло, — погодилась сполотніла Нюрка.

— Це ось коли смикнуть, тоді й бабахає,— пояснив Колька.— А ви кажете — навіщо шнурок та навіщо! Я тепер зразу вгадав навіщо... А от скажи, Васько, чому ти з паркана скочив і мене з Нюркою звалив?

— Я не скочив,—образився Васько.—Це Нюрка перша скочила, трясонула паркан, і я впав.

— Я не перша,—відмовилась Нюрка.—Коли б я перша, то як би ж я Кольці на спину впала? Це він сам перший.

— От іще!—розсердився Колька.—Це ти просто побоялася в кропиву падати й навмисне вибрала так, щоб мені на спину. А я от не побоявся і всю руку пожалив.— І, обернувшись до Васька, він додав:— Вони всі, дівчиська, кропиви бояться. Куди вже їм!

З тої пори червоноармійці з гарматами приїздили часто. Тільки в середу й понеділок не стріляли, а то щодня.

Тільки-но прийдуть артилеристи, так і біжить дівтора прямо до кущів. Сядуть на пагорку, зовсім близько, та й дивляться. З пагорка все видно і все чути. Телефоніст послухає в трубку і потім каже командирові:

— Приціл 6-5, трубка 7-2.

Тоді командир кричить:

— Друга гармата!.. Приціл 6-5, трубка 7-2.

І біжать зразу червоноармійці до другої гармати. Покрутять якесь колесо, і гармата трохи вгору підіймається. Покрутять друге, і ствол гармати трохи вбік одійде. Тут, коли націляться артилеристи, змахне командир рукою,—смикне червоноармієць-наводчик за шнурок. От тобі й трах-бабах!

Як летить снаряд, цього малим не видно. Та коли долетить і розірветься, то тоді вже видно, бо над тим місцем здіймається ціла хмара куряви й чорного диму.

І всі снаряди рвалися то біля церкви, то біля вітряка, то біля будиночків, що видніли далеко на пагорбі.

— А страшно в тому сільці жити!—сказала якось Нюрка.—Я нізащо не лишилась би там жити. А ти, Васько?

— І я не лишився б,—відповів Васько.—А чому це батько говорить, що там ніякого села нема і все це тільки звідси здається?

— Село є,—вирішив Колька,—та тільки з нього всі перед стрілянням виходять.

— А коней куди?

— І коней теж виводять.

— І корів теж? — спитав Васько.

— І корів теж, і всяких там свиней, і овець.

— І курей теж виводять?— поцікавилась Нюрка.— І качок теж... і всіх?

— Мабуть-таки, вже й усіх,— відповів Колька й замовк, бо йому самому чудним видалось таке діло.

Тут саме стрілянина скінчилась, підвезли червоноармійцям казан на колесах — кухню. Став насипати їм кухар у казанки щось — суп чи борщ, а червоноармійці сідали тут же, на траві, та й їли.

Тоді Васько сказав:

— Біжімо додому, я чомусь теж їсти схотів.

Але Колька спинив:

— Почекай трошки: сюди командир їде.

Під'їхав верхи командир. І біля самого пагорка спинився: закурити схотів. Витяг цигарки, витяг сірники, став чіркати, але чи гедзь коня вкусив, чи просто він запустував, а тільки рвонув кінь і захоркав.

Схопився командир за повід.

— Стій,— каже,— шалений! Чого крутишся?

А сірники й упустив.

— Хлопці, — попросив командир, — подайте-но мені сірники.

Васько найближче стояв. Схопив коробку, та послизнувся й упав. А Кольці досадно стало, що Васько подавати хоче. Підскочив він до Васька й вихопив у нього коробку. Васько як зарепетує та Кольку кулаком по голові. Тут і почалась у них бійка. А Нюрка тим часом тихенько, боком, боком... підняла сірники та й подала їх командирові. От тобі й тихенька!

Посміявся з малих командир, сказав їм «спасибі» та й помчав.

Тоді Васько та Колька перестали битись і хотіли відлупцювати Нюрку: навіщо вона з сірниками вперед полізла.

Але Нюрка злякалась і втекла. А хіба її, довгоногу, наздоженеш?

Так от і посварились малі.

На другий день ні Васько до Кольки через діру в паркані не лізе, ні Колька до Васька. А Нюрка теж у себе в дворі пораяється.

Походив-походив по двору Васько — нудно! Витяг палицю, сів на неї верхи й проїхав довкола двору тричі,— все одно нудно.

Зазирнув він у дірку — бачить: Колька з луком і стрілами ходить. У кашкет перо встромив і немовби індієць. Досадно стало Васькові. Просунув він голову в дірку й закричав:

— Віддай, Колько, перо! Воно не твоє, а наше. Це ти в нашого півня з хвоста вискуб.

Тут Колька з грядки підняв грудку землі. Як пошпурить її в Васька, та просто в живіт! Хоч і не боляче було Васькові, а все-таки він заревів.

Васькова мати на ганок вийшла й стала Кольку ляяти. Та й Васькові заодно перепало. На другий день хлопці — вороги. На третій день — вороги також.

А тут саме настала грибна пора. Інші хлоп'яки з сусідніх вулиць зберуться зранку і йдуть чи в Борківський ліс, чи на Тихі яри. Аж гульк, тягнуть в обід — хто кошик, хто козуб. Та й гриби ж усі які — білі! Цукор, а не гриби.

А Васькові самому йти нудно, він і не йде. Колька також не йде. А Нюрка й зовсім: нудно самій.

Сидить якось Васько в себе на подвір'ї й грається в поїзд. Паровоз у нього не справжній, а з ящиків зроблений, але все-таки цікаво. Приставив стару самоварну трубу та й дуднить: ду-у-у-у! А сам погойдується. Ящики хоч і не їдуть, але стукаються один об один: так-так-так-так! Ну, просто як вагони!

Раптом чує Васько — впало щось поруч. Бачить — стріла. І бачить він, що висунув з дірки голову Колька. І шкода цьому Кольці стріли тої, що ненароком залетіла, і боїться він пролізти по неї.

Подивився Васько й каже:

— А хочеш, Колько, я тобі стрілу подам?

Зліз він з паровоза, підняв стрілу й простяг Кольці. Взяв Колька стрілу, нічого не сказав і пішов собі.

Походив-походив, а потім висунувся знову з діри й кричить:

— А в мене, Ваську, сюрчок, як у кондуктора, е! Хочеш, я тобі погратись дам? Тільки не назовсім.

Приніс Колька сюрчок та так і лишився на Васьковому дворі. Нагналися й умовились завтра вранці по гриби йти.

Підійшов Колька до паркана й кричить:

— Нюрко, чи підеш завтра по гриби?

А Нюрка боїться.

— Ви,— каже,— знов битись будете.

— Ну от — битись! Що ми, хулігани, чи як? Це тільки хулігани щодня б'ються. А ми хіба щодня?

Так і помирились.

Васько був неписьменний — малий ще. А Колька трохи читати вмів. Увечері, перед тим як лягти спати, підійшов він до календаря, одірвав аркушик і прочитав на ньому: «Вівторок». Поглянув на той аркушик, що лишився, і прочитав: «Середа».

«Завтра вже середа», подумав Колька й похвалився:

— А я знаю, мамо, чому середа серединою зветься. Це тому, що вона серед тижня висить. Так я кажу?

— Так,— погодилась мати.— Ти краще спати йшов би.

«І то правда,— подумав Колька.— Завтра вставати по гриби рано... о шостій годині».

Коли Колька заснув, повернувся з якихось зборів батько. Подивився він на календар і спитав:

— Хіба в нас завтра середа?

— Ні,— відповіла мати,— завтра ще тільки вівторок. Це Колька помилково зайвий аркушик видрав. От воно й вийшло, що завтра середа.

Мабуть, Колька й Васько проспали б, коли б їх не розбудила Нюрка.

Сонце ще тільки зійшло, трава була мокра, і спочатку босим ногам було холодно.

Подались у перелісок.

Але грибів у переліску траплялось небагато, і діти вирішили звернути до Тихих ярів, де кущі були густіші, а місце не таке мокре.

У кошику в Нюрки й Кольки вже лежало по кілька штук, а у Васька ще жодного.

— Ти, Нюрко, не йди зі мною поруч,— попросив він,— а то все раніш од мене зриваєш. Ти йди краще вбік, там і зривай.

— А ти не лови гав!— відповіла Нюрка і, кинувшись у кущі, витягла звідтіля великий кріпкий підберезник.— Ось диви, який ти гриб прогавив!

— Я не прогавив, — похмуро відмовив Васько, — я тільки хотів за кущ поглянути, а ти вже й вискочила.

Але незабаром, коли опинились вони біля Тихих ярів, гриби стали попадатись так часто, що навіть Васько знайшов чотири красноголовці та один білий — здоровий і без жодної червинки.

Так бродили вони по кущах довго, і вже високо піднялось сонце і підсохла роса на галявах, коли вийшли вони на узлісся.

— Ану... ану, — сказав Колька, — погляньте, куди ми зайшли.

Високий чагарник скінчився. Далі, скільки сягало око, простягалось перед ними горбкувате, вкрите дрібною рослинністю поле. І через те поле не пролягала жодна проїжджа дорога — всюди були тільки самі кущики й трава. Стирчало на тому полі кілька високих дерев'яних вишок з порожніми площадками нагорі. А праворуч, не далі як за кілометр, побачили діти те саме село з вітряком і церквою, яке видно було з околиці їхнього селища.

— Ходімо поглянемо, — запропонував Колька. — Ми швиденько... Поглянемо тільки, а потім спустимось під гору, та все прямо й прямо... Так до нашого дому й вийдемо.

— А що, як стріляти почнуть?

— А що, коли червоноармійці приїдуть? — майже в один голос спитали Васько та Нюрка.

— Сьогодні не приїдуть. Сьогодні середа, — заспокоїв їх Колька. — Ходімо подивимось, та й додому.

Іти довелось по купинястому зарослому полю. І що ближче підходили вони, то частіш траплялись пагорби свіжої, ще не зарослої травою землі, вузькі глибокі канави й круглі, залиті дошовою водою ямки.

Здавалося, що величезний кріт ще зовсім недавно рився в цьому безлюдному й тихому полі.

— Це від снарядів, — здогадався Колька. — Попаде снаряд у землю, рвоне — ось тобі й яма. А ось оце окопи. Сюди від куль солдати ховаються під час війни.

— Брудно дуже, Колько, — з подивом заглядаючи в вогук глиняну канаву, сказала Нюрка. — Сюди якщо сховаєшся, то вся перемажешся.

Але тут Васько, що копався біля маленького кущика з почорнілим, ніби обпаленим листям, закричав:

— От і знайшов! Оце так знайшов!

І він побіг до них, тримаючи щось у руках.

Спочатку діти думали, що він несе гриб, та коли він підбіг, то побачили вони, що це не гриб, а товстий шматок металу з нерівними гострими краями.

— Це осколок від снаряда,— знову здогадався Колька.— Ти віддай мені його, Ваську. Я тобі за нього три гриби дам... Візьми, Нюрко, який він важкий.

Але Нюрка мерщій одсмикнула руку й стала за спину Васькові.

— Поклади його, Коленько,— несміливо попросила вона,— а то раптом він та й вистрілить.

— Дурна!— заспокоїв її Колька.— Він уже вистрілений. Як же він без пороху вистрілить? Дай мені його, Ваську,— попросив він знову,— а я тобі за нього три гриби дам. Та ще й стрілу з гвіздком дам, як тільки додому прийдемо.

— Та що гриби!— відповів Васько, обережно кладучи осколок у корзину. — Гриби з'їв, та й усе. Я краще не дам тобі його, Колько. Нехай він у мене буде... — Він помовчав, потім додав:— А ти будеш приходити й дивитись. Як тільки ти попросиш, я тобі й дам подивитись. Що мені, жаль, чи що? Дивись, скільки хочеш.

Вони підходили до сільця. Не видно було ні селян, ні дітей. Не рохкали свині, не мукали корови, не брехали собаки, немовби все повмирало.

— Я говорив, що всі пішли звідсіля!— тихо сказав Колька.— Хіба ж тут можна жити: дивись, які снарядні ямища.

Ступили вони ще кілька кроків і спинились, повитріщавши очі. Тільки тепер роздивились вони, що сільця ніякого й нема. І вітряк, і церква, і будиночки зроблені були з тонких пофарбованих дощок, без стін і без дахів.

Немовби хтось величезними ножицями вирізав розмальовані картинки й приклеїв їх на підставках посеред зеленого поля.

— От так село! От так вітряк!— закричав Васько.— А ми ж думали, думали...

Сміючись, вбігли діти в іграшкове село. Довкола росла висока трава; було тихо. Дзижчали чмелі й пурхали барвисті метелики.

Діти бігали круг розмальованих будиночків, розглядаючи їх з усіх боків. Тут же неподалік стояли вриті стовпи, до яких були поприбивані важкі, товсті дошки,

де-не-де порозривані та порозколювані снарядами. Це були мішені, що в них стріляли артилеристи. Перед несправжнім сільцем тяглись у два ряди покручені окопи, обсновані іржавим колючим дротом.

Незабаром діти натрапили на якийсь льох. Двері були напіводчинені. З побоюванням спустились вони кам'яними сходами й опинились у глибокому кам'яному підвалі. В підвалі стояв ослін. До стіни була прироблена поличка, а на поличці стирчав невеликий недогарок.

— Засвіtimo свічку, — запропонував Колька. — В мене сірники є. Я з собою прихопив, щоб вогнище розпалити.

Він витяг сірники, але тут вони почули кінський тупіт, що долинув згори.

— Біжімо краще додому, — тихо запропонувала Нюрка.

— Зараз побіжимо. Там, нагорі, хтось є. Як тільки проїдуть, так і побіжимо. А то налаяти можуть. «Ви, — скажуть, — навіщо сюди лазили?»

Тупіт затих. Діти вибралися з льоху й побачили, як скачуть, віддаляючись, двоє кавалеристів.

— Поглянь на вишку, — показав Васько, — он на ту... Туди хтось забрався.

Поглянули — і справді: на одній із вишок сиділа людина, і звідси вона здавалась маленькою-маленькою, як горобець.

Хотіли вже бігти додому, але тут Васько запхикав, тому що в погребі він забув осколок.

Полізли знов. Засвітили свічку. Тепер, при тьмяному світлі, можна було побачити товсті сірі стіни з цементу й стелю, настелену з міцних залізних балок.

Раптом глухий далекий гуркіт примусив дітей здригнутись. Немовби десь упала на землю важка величезна колода.

— Колько, — пошепки спитала Нюрка, — що це таке?

— Не знаю, — так само пошепки відповів той.

Гуркіт повторився, але тепер гримнуло вже зовсім близько. Діти притихли й боязко припали одне до одного. Васько роззявив рота і, міцно стискаючи знайдений осколок, дивився на Кольку. Колька хмурился, а пощці в Нюрки покотилась сльоза, і вона сказала жалібно, ладна от-от заплакати:

— А мені, Колько, здається... мені здається чомусь, що сьогодні зовсім і не середа...

— І мені також, — похмуро сказав Васько, і зненацька голосно заплакав, а за ним і всі інші.

Довго плакали, потрапивши в біду, приишкли в куточку діти. Гуркіт нагорі невгавав. Він то наближався, то віддалявся. Бували хвилини перерви. В одну з таких хвилин Колька поліз нагору, щоб зачинити верхні двері. Але тут зовсім близько так гахнуло, що Колька скотився вниз і, ледве добравшись до кутка, де тихо плакали Васько з Нюркою, сів з ними поруч. Поплакавши трохи, він знову поповз нагору, до важких, окутих залізом дверей погребя, зачинив їх і відповз униз.

Гуркіт зразу стих, і тільки з легкого дрижання, схожого на те, як здригаються стіни будинку, коли повз нього їде важка вантажна машина або трамвай, можна було здогадатися, що снаряди рвуться десь зовсім недалеко.

— До нас не дострелять, — ще схлипуючи, але вже заспокоюючи своїх друзів, сказав Колька. — Ми он як глибоко сидимо! І стіни з каменю, і стеля з заліза. Ти... не плач, Нюрко, і ти не плач, Ваську. От скоро скінчать стріляти, тоді ми виліземо та й побіжимо.

— Ми шви-и... ми шви-и-идко побіжимо...— ковтаючи сльози, озвалась Нюрка.

— Ми як... ми як чкурнемо, як чкурнемо, так зразу й додому, — додав Васько. — Ми прибіжимо додому й нікому нічого не скажемо.

Недогарок кінчався. Полум'я розтопило останній шматочок стеарину. Гніт упав і погас. Стало темно-темно.

— Колько, — пропхикала Нюрка, шукаючи в темноті його руку, — ти сиди тут, а то мені страшно.

— Мені й самому страшно, — признався Колька й замовк.

І в погребі стало тихо-тихо. Тільки згори ледве долинали приглушені відгомони частих ударів, немовби хтось забивав у землю важкі цвяхи велетенським молотом.

— Колько, Ваську! — знову прозвучав жалібний го-

лос Нюрки. — Ви чого мовчите? І так темно, а ви ще мовчите.

— Ми не мовчимо, — відповів Колька. — Ми з Васьком думаємо. Ти сиди собі й теж думай.

— Я зовсім і не думаю, — озвався Васько, — я просто так сиджу.

Він заворушився, полапав, намадав чиясь ногу й потяг за неї.

— Це твоя нога, Нюрко?

— Моя! — одсмикуючи ногу, закричала, перелякавшись, Нюрка. — А що хіба?

— А те, — сердитим голосом відповів Васько, — а те, що... ти своєю ногою просто в мій кошик і якийсь гриб роздавила.

І як тільки Васько сказав про гриб, так зразу ж веселіше стало й Кольці, і Нюрці, і самому Васькові.

— Давайте розмовляти, — запропонував Колька, — або давайте пісню заспіваємо. Ти співай, Нюрко, а ми з Васьком будемо підспівувати. Ти, Нюрко, будеш співати тонким голосом, я — звичайним, а Васько — товстим.

— Я не вмю товстим, — відмовився Васько. — Це Ісайка вміє, а я не вмю.

— Ну, співай тоді також звичайним... Починай, Нюрко.

— Та я ще не знаю яку, — зніяковіла Нюрка. — Я тільки мамину знаю. яку вона співає.

— Ну, співай мамину...

Чути було, як Нюрка шморгнула носом. Вона провела рукою по обличчю, насухо витираючи залишки сліз, потім облизала губи й заспівала тоненьким, трохи ще переривистим голосом:

Ушел казак на войну,
Бросил дома он жену,
Бросил свою деточку,
Дочку-малолеточку.

— Ну, співайте останні слова: «Бросил свою деточку», — підказала Нюрка.

І коли Колька з Васьком проспівали, то Нюрка ще дзвінкіше й спокійніше продовжувала:

С той пори прошли года,
Прошли, прокатилися.
Все казаки по домам
Давно воротилися.
Только нету одного,
Всеми позабытого,
Казачонка моего —
И-э-эх! — давно убитого...

Нюрка заводила все дзвінкіше й дзвінкіше, а Колька з Васьком дружно підспівували звичайними голосами. І тільки як нагорі гримало надто вже сильно, то всі голоси трошки тремтіли, але пісня все-таки не обривалась, бриніла собі далі.

— Хороша пісня, — похвалив Колька, коли вони скінчили співати. — Я люблю такі пісні, щоб про війну та про героїв. Хороша пісня, тільки чомусь печальна.

— Це мамина пісня, — пояснила Нюрка. — Коли в нас на війні тата вбили, ось вона все таку пісню й співала.

— А хіба в тебе, Нюрко, батько козак був?

— Козак. Тільки він не простий козак був, а червоний козак. То все були білі козаки, а він був червоний козак. От його за це білі козаки й зарубали. Коли я зовсім маленька була, то ми далеко — на Кубані — жили. Потім, коли тата вбили, ми сюди, до дядька Федора, на завод приїхали.

— Його на війні вбили?

— На війні. Мати розповідала, що він був у якомусь загоні. І от каже колись начальник батькові та ще одному козакові: «Ось вам пакет. Поспішайте до станиці Усть-Медведицької, нехай нам допомогу подають». Мчать батько та ще один козак. Уже й коні в них потомились, а до Усть-Медведицької все ще далеко. І раптом помітили їх білі козаки та й поперли за ними навздогін. У білих козаків коні свіжі, от-от доженуть. Тоді батько й каже ще одному козакові. «На ось тобі, Федоре, пакет і мчи далі, а я біля місточка лишусь». Скочив з коня біля місточка, ліг та й почав стріляти в білих козаків. Довго стріляв, аж поки не пробрались козаки збоку, через брід. Тут вони й зарубали його. А Федір — це той другий козак — тим часом далеко вже промчав з пакетом, так і не наздогнали його. Ось який у мене тато козак був! — закінчила своє оповідання Нюрка.

Сильний гуркіт примусив дітей скрикнути. Чи не вітром одчинило верхні двері, і грім вибухів удерся в льох.

— Колько... за-ч-чини! — заїкуючись, закричав Васько.

— Зачини сам,— відповів Колька.— Я вже зачиняв.

— Зачини, Колько! — голосно розплакавшись, повторив Васько.

— Ех, ти! — зненацька встаючи, крикнула збуджена своїм же оповіданням Нюрка.— Ех, ви!.. — Вона відкинула Васькову руку, добралась до верхніх дверей, зачинила їх і замкнула на засув.

Гуркотіння стихло.

Знов замовкли. І так сиділи довго. Аж поки Колька, що почував себе винуватим і перед маленьким Васьком і перед Нюркою, не сказав:

— Таж нагорі вже більше не стріляють.

Прислухались — нагорі тихо. Підждали ще хвилини з десять — так само тихо.

— Тікаймо додому! — скочивши, крикнув Колька.

— Додому, додому! — зрадів Васько. — Вставай, Нюрко!

— Я боюсь... — запхикала Нюрка.— А що як знову...

— Тікаймо! Тікаймо! — в один голос загукали Колька й Васько. — Не бійся, ми як дременем...

Вибрались нагору. Після чорного підвалу день видався таким сьйним, як саме сонце.

Озирнулись.

Важкі дерев'яні щити, які стояли не дуже далеко від льоху, були розбиті.

Повсюди валялись потрошені тріски й чорніли ями біля ще не просохлої розкиданої землі.

— Тікаймо, Нюрко! Дай-но я візьму твій кошик, — підбадьорював її Колька. — Ми швиденько...

Перестрибнули через окоп, пролізли в прохід між розірваним колючим дротом та й побігли під гору.

Товстий Васько з несподіваною прудкістю помчав попереду, однією рукою тримаючи кошик, другою — міцно стискаючи дорогоцінний осколок.

Колька та Нюрка бігли поруч, і Колька вільною лівою рукою допомагав їй тягти чималу незграбну корзину.

Вони вже збігли зі схилу і мчали тепер по дрібних чагарниках, коли повітря знову задрижало, загуло, і снаряд, пролетівши десь угорі, розірвався далеко позаду.

Нюрка зненацька сіла, немовби в ноги їй влучив осколок.

— Тікаймо, Нюрко! — гукнув Колька, кидаючи свій кошик і хапаючи її за руку.— Кидай корзину! Бігцем!

Артилерійський спостерігач з площадки на вищій по-мітив між дрібними чагарями три рухомі цятки.

«Мабуть, кози», подумав він, підносячи до очей бінокль. Але, придивившись, він ахнув і, схопивши телефонну трубку, крикнув на батарею, щоб перестали стріляти.

В бінокль він ясно бачив, як, то з'являючись, то зникаючи за кущами, по полю мчали двоє хлопців і одна дівчинка.

Один хлоп'як міцно тримав за руку дівчинку. Другий, плутаючись ногами у високій траві й спотикаючись, біг трохи позаду, міцно тулячи щось обома руками до грудей. Потім він побачив, як із-за кущів вискочило двоє посланих з батареї кавалеристів і, спинившись біля дітей, вони зіскочили з коней.

...Конвойовані двома червоноармійцями, діти дійшли до батареї. Командир був сердитий, тому що довелось припинити навчальне стріляння, та коли він побачив, що винні в цьому трое переляканих та зарюманих малюків, він не став гніватись і покликав їх до себе.

— Як вони пробрались через оточення? — спитав він. Діти мовчали. І за них відповів один з конвоїрів:

— А вони, товаришу командир, забралися ще спозарана, ще до того, як ми виставили оточення. А потім, коли наші роз'їзди кущі оглядали, то вони кажуть, що в погребі сиділи. Я думаю, що вони в четвертому бліндажі ховались. Вони саме з того боку бігли.

— В четвертому бліндажі? — перепитав командир. І, підійшовши до Нюрки, погладив її. — В четвертому бліндажі! — повторив він, звертаючись до свого помічника.— А ми ж саме цю ділянку обстрілювали. Бідні діти!

Він провів рукою по скуйовдженій голові Нюрки й спитав ласкаво:

— Скажи, дівчинко, а чого ви туди залізли?

— А ми сільце...— тихо відповіла Нюрка.

— Ми хотіли сільце подивитись, — додав Колька.

— Ми думали — воно справжнє, а там самі дошки! — вставив Васько, підбадьорений добрим обличчям командира.

Тут командир і червоноармійці посміхнулись. Командир поглянув на Васька, який ховав щось за спиною.

— А що це в тебе в руках, хлопче?

Васько засопів, почервонів і мовчки простяг командирові снарядний осколок.

— Це він не взяв, це він під кущем знайшов,— заступився за Васька Колька.

— Це я під кущем,— винувато відповів Васько.

— Але навіщо він тобі потрібен?

Тут командир знов усміхнувся, а червоноармійці, що оточили їх, голосно засміялись. І Васько, що ніяк не міг зрозуміти, з чого вони сміються, відповів їм насупившись:

— Але ж такого осколка ні в кого нема, а в мене тепер є.

— Ну, біжіть, — сказав їм командир. — Ех, ви, малята!

Він обернувся, поглянув у записну книжку й закричав уже зовсім іншим голосом — дужим і суворим:

— Стріляє третя гармата! Приціл 6-6, трубка 6-2!

Трах-бабах! — гримнуло позаду дітей, коли підстрибом, задоволені з того, що легко відбулись, побігли вони додому. Трах-бабах... Але це вже було не страшно.

У вихідний день приїхав з батьком Ісайка. Привіз він рушницю, що стріляла пробками, і став вихвалитись рушницею перед Васьком. І дивна річ: на цей раз Васько нітрохи не заздрив, що в Ісайки є рушниця, а в нього нема.

Поки там Колька та Нюрка розглядали й хвалили Ісайчину рушницю, Васько пішов додому, відсунув шухляду, де лежали зламаний ніж, м'ячики — один з діркою, великий, другий без дірки, маленький, — молоток, гайки, три цвяхи і ще деяке його майно. Він

витяг з цієї шухляди бережно вгорнений осколок і поніс його до Ісайки.

— А в мене от що є, Ісайко, — сказав він, простягаючи осколок.

Але Ісайка чи то дурний був, чи просто вдавав, тільки він байдуже поглянув на осколок і сказав Васькові:

— Ну, це що! У нас у хижці старого залізачча скільки хоч.

Васько навіть не образився. Він поглянув на Нюрку, на Кольку; вони хитро посміхались одне до одного і вчотирьох побігли на околицю, де починалось військове поле.

Артилеристи в той день не приїздили. Діти показали Ісайці, де стають гармати, пояснили, для чого посеред поля стоять дерев'яні вишки. Розповіли йому, яке дивне розляглося на горі село, що біля нього й окопи і камінний, з залізною стелею льох, який зветься «бліндаж». Вони розповіли йому, як потрапили в бліндаж і як сиділи там, аж поки не вщухла стрілянина.

Ісайка слухав з цікавістю, та коли вони скінчили оповідання, він сказав досить байдуже:

— Шкода, що мене з вами не було. А то б я також поліз сидіти. Ходімо зіграємо в чижа.

І знову посміхнулись Васько, Колька й Нюрка.

Дурний, дурний Ісайка! Він думає, що в бліндажі сидіти так само просто, як грати в чижа.

Він не чув іще ні разу гарматного залпу. Він не бачив ні диму, ні вогню снаряда, що розривався йому не доводилось зачиняти важкі двері бліндажа, як Кольці та Нюрці, і не доводилось бігти з важким осколком у руках по зораному воронками полю, як Васькові.

І, презирнувшись, Васько, Колька й Нюрка засміялись з доброго товстого Ісайки весело й вибачливо, як дорослі люди сміються з дитини.

А коли Ісайка звів на них свої очі, здивовані та ображені цим незрозумілим сміхом, то вони схопили його за руки й потягли грати в чижа.

1931 р.

ПРИМІТКИ

АВТОБІОГРАФІЯ

Є дві автобіографії А. П. Гайдара. Одна — літературна, яка збереглася в особистій справі письменника, друга — ділова, небагатослівна, написана для військкомату. Вона була знайдена серед паперів письменника вже після його смерті.

Перша, літературна автобіографія, звичайно публікується як авторський вступ до зібрання творів письменника, і видавництво не вважало необхідним змінити цей традиційний порядок.

Але виняткова цінність другої автобіографії змушує нас повністю подати її в розділі приміток.

Біографічні відомості Гайдара про себе дуже цінні ще й тому, що в останні роки немало було допущено плутанини при викладі біографії письменника. Дещо так і залишилось не виясненим ще й досі.

Варто відзначити, що й тепер ще точно не встановлена дата народження Гайдара. Говорячи про його життя і творчість, обмежуються переліком років і майже не вказують місяців і днів.

Навіть походження псевдоніму — Гайдар — має ще два тлумачення, причому обидва вони користуються однаковим правом на життя.

Перше — романтичне. Одною з монгольських говірок начебто слово «Гайдар» означає вершника, який скаче попереду, дозорця, застрільника.

Друге — простіше. Буцімто якось сидів Аркадій Голіков у класі і креслив на папері вигадливий орнамент з своїми ініціалами, з списками і вензелями. Виходило так: «Г» — перша літера прізвища Голіков, «А-й» — скорочено Аркадій; так писались імена в шкільних журналах, «д-АР» — означало, певно, «Арзамаський».

Автобіографія

Гайдар (Голіков) Аркадій Петрович

Народився в 1904 р. м. Льгов, Курської області. Батько — сільський вчитель, після Жовтневої революції — комісар штабу 35-ої дивізії, член партії. Помер. Мати — вчителька, пізніше фельдшерка, після Жовтневої революції член партії. Померла.

З п'ятого класу Арзамаського училища (реального) пішов до Червоної Армії добровольцем, був членом РКСМ. Ні в яких білогвардійських, антипартійних та інших поганих організаціях, звичайно, ніколи не був.

До Червоної Армії вступив у місті Арзамасі, коли до нас приїхав штаб Східного фронту, в грудні 1918 року. Був відправлений в Москву на 7-мі командні курси, які незабаром перевели в Київ, і вони стали називатися 6-ті Київські командні курси. Закінчив їх у серпні 1919 року. Пізніше, в 1920, два місяці вчився у Вищій стрілецькій школі і потім був на фронті, потім знову 6 місяців вчився на тактичному відділі «Выстрела»; після закінчення теоретичної частини (кінець лютого 1921 року) був відправлений знову на фронт. Був на фронтах: петлюрівському (Київ, Коростень, Кременчук, Фастів, Александров). Весь 1919 рік, до здачі нами Києва у вересні, — спочатку курсантом, потім командиром 6-ої роти 2-го полка окремої бригади курсантів.

Потім був на польському фронті, під Борисовим, Лепелем і Полоцьком, 16-а армія, 52-а дивізія, полк забув, тому що тут відразу в мене було три хвороби — цинга, контузія в голову, висипний тиф. — так що по-справжньому я опам'ятався лише в Москві, звідки і відправили мене на Кавказький фронт (березень 1920 року), і був призначений командиром 4-ої роти 303-го (колишнього 208) полка, 34-ої дивізії, 9-ої армії.

Після захоплення залишків денікінців (армія ген. Морозова) під Сочі стояв з ротою, охороняв кордон з білорусинами (міст через ріку Псоу) за Адлером; але незабаром, коли генерали Гейман і Житиков підняли на Кубані повстання, ми були перекинуті в гори і протягом літа до пізньої осені ганялись за цими бандами.

В 1921 році, після Вищої стрілецької школи, був командиром зведеного загону, потім командиром 23-го запасного полка в місті Воронежі і відправляв маршові роти на кронштатське повстання. Потім був командиром 58-го окремого полка армії по придушенню повстання в Тамбовській губернії (антоновщина), після ліквідації якого був призначений начальником другого бойового району, на кордоні Монголії (Тана-Туви), де шойно пройшли частини полковника Олоферова і залишки офіцерської банди Соловйова. Тут я

почав хворіти (не відразу, а ривками, періодами). У мене виявили травматичний невроз. Кілька разів лікувався.

За висновком комуністичного госпітала (Москва) Реввійськрада республіки надала мені тривалу відпустку, щоб, коли видужаю, зміг вступити в Академію. В квітні 1924 року (наказ Р. В. Р. Р. по особистому складу від 19 числа, підписаний тов. Фрунзе) я був зарахований в резерв при Г. У. Р. С. Ч. А. в чині командира полка.

У листопаді був увільнений з видачею вихідної допомоги у зв'язку з хворобою з Р. С. Ч. А.

Тільки через два роки, в 1926 році (лише через вісім років після того, як я вступив у армію), прийшов строк призову мого, 1904, року, і мене зовсім звільнили по статті дев'ятій (мабуть, неврозо-травматичній). Дуже я був засмучений.

а) Засуджений ніколи ні за що не був.

б) Стягнень, крім кількох дисциплінарних (не більше 1—3 дів гауптвахти), не було.

Сім'я — дружина, дочка 8 років, син — 14.

Тепер за професією письменник. Написав книги: «Школа», «Військова таємниця», «Р. В. Р.», «Дальні краї», «Четвертий бліндаж», «Доля барабанщика» і «Тімур і його команда». Більшість цих книг перекладено на всі мови союзних республік, а деякі — за кордоном.

За цю роботу нагороджений урядом орденом «Знак пошани».

Арк. Гайдар-Голіков

1/1—1941.

Кілька наказів і документів, які збереглися, при цьому додаю. Останні розгубились або були здані при послужному списку в Г. У. Р. С. Ч. А., звідки вони, здається (точно не знаю), потрапили в Ленінградський військовий округ.

Р. В. Р.

«Р. В. Р.» — перша дитяча книжка А. П. Гайдара. Задум її, мабуть, визрівав у Гайдара давно, ще під час роботи над повістю «В дні поразок і перемог». Перші начерки діалогів «Р. В. Р.» знаходимо вже в рукописі повісті «В дні поразок і перемог», і належать вони, очевидно, до 1924 року.

В обох творах відображена одна й та ж сама історична обстановка, близькі (за часом і місцем) події. Виселок, де живуть Димко й Жиган в оповіданні «Р. В. Р.», нагадує село, в яке входять частини Червоної Армії з повісті «В дні поразок і перемог».

На внутрішній стороні обкладинки першого зошита з начерками плану і рукопису «В дні поразок і перемог» записано:

«— Димку, давай гвіздок! А то я скажу мамі, що з комірчини потягнув... [горобчиком] [го] зайчиків годувати...»

Димко мало не похленувся [ложкою] подавився від страху...»

З незначними змінами цей діалог потім увійшов у повість «Р. В. Р.»
«— Давай, Димку, гвіздок, а то я мамці скажу, що ти койбасу горобчиком тягав.

Димко мало не подавився шматком картоплі і дуже засовав та-буреткою».

Ф. Ебін, одна з найсерйозніших дослідників творчості Гайдара, висловлює припущення, що епізод, який послужив основою для створення «Р. В. Р.», спочатку існував у чорновику повісті «В дні поразок і перемог» і вже потім був розгорнутий автором в самостійний твір.

Між двома першими книгами Гайдара є істотна різниця. «Р. В. Р.», очевидно, з самого початку була задумана для маленьких читачів, яким Гайдар хотів розповісти про те «немало», що він сам «побачити встиг».

У центрі розповіді Гайдар поставив дітей-героїв, показуючи, як діти були втягнуті у революційні події самим життям. Автор поставив собі за завдання розкрити, як формуються риси мужності і зрілості, як під впливом дорослої людини, комуніста, маленькі діти роблять революційні подвиги.

У повісті «В дні поразок і перемог» війна і тил змальовані так, як їх бачили курсанти командних курсів РСЧА. А в «Р. В. Р.» війна і тил описані так, як бачило і відчувало їх населення висілка.

Все сказане і показане письменником у «Р. В. Р.» зливається з дитячим світосприйняттям, відповідає інтересам і поняттям дітей.

«Р. В. Р.» була одною з перших книг у радянській дитячій літературі, позбавленою безідейності, примітивізму, а звідси і перекручення історичної дійсності. У «Р. В. Р.» доля і характери героїв дітей не закінчені, хоч глибокий соціальний зміст ясний.

Уперше оповідання було надруковане у пермській газеті «Звезда» №№ 73—97 за 1926 р. Майже одночасно «Р. В. Р.» вийшло в Москві окремою книжкою з ілюстраціями художника В. Пахомова.

ШКОЛА

Повість «Школа» — одна з кращих книг Гайдара. Він почав писати її в Архангельську, умовно назвавши повість «Маузер». Вперше вона була надрукована в «Роман-газеті» в 1930 році під назвою «Звичайна біографія», і лише при виданні окремою книжкою одержала свою остаточну назву «Школа».

Сама назва твору — «Школа» виражає задум автора: показати життєву школу мужності, яку пройшло підрастаюче покоління в епоху громадянської війни в боротьбі за соціалізм. Гайдар ніби провів пряму лінію від «Р. В. Р.» до «Школи». У «Р. В. Р.» — першій книзі

про дітей і для дітей — Гайдар намічає вирішальну силу в процесі ідейного зросту і формування характеру підлітка: це ідеї комунізму.

В «Школі» Гайдар робить дальший крок — розгортає нову тему, показує керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії у великій боротьбі мас, тісний зв'язок партії з революційним народом. Особиста доля героїв повісті змальована в тісному зв'язку з боротьбою трудящих за свободу. Центральний персонаж повісті Борис Горіков — типовий образ молодого покоління епохи, він наділений рисами героя, а разом з тим це звичайний хлопчик, як і читачі твору.

В деяких оглядах життя і творчості А. П. Гайдара «Школі» помилково відводиться роль розширеної автобіографії письменника. З'явилися фантастичні довідки про життя письменника, про розстріл його батька, про його партизанські походи в роки громадянської війни і т. д. Події, які відбувалися в житті героя «Школи» Бориса Горікова, механічно приписувалися життю самого Гайдара. Правда і вигадка переплутались в уявленні читачів.

Насправді ж «Школа» є звичайним художнім твором. Події і обстановка життя самого Гайдара використані в повісті лише в описі дитинства героя, арзамаського періоду його життя. Батько Гайдара і батько Бориса Горікова — люди подібних, але різних біографій. Батько Гайдара теж був на фронті і став більшовиком, а пізніше комісаром полка, дивізії, але помер він в Арзамасі набагато пізніше, вже на мирній посаді голови райспоживспілки. Як видно з біографії Гайдара, не співпадають з «Школою» і його військова служба та життя. Всі шість років свого перебування в Червоній Армії Гайдар провів на стройовій командирській службі.

Значно автобіографічніша його перша повість — «В дні поразок і перемог», яка публікується в 4-му томі цього зібрання творів.

ЧЕТВЕРТИЙ БЛІНДАЖ

«Четвертий бліндаж» — перший «мирний» твір Гайдара. Але недаремно пізніше говорив він про себе, як про людину, яка «через хитрощі» прикидалася дитячим письменником, а насправді готувала до бою міцну червонозоряну гвардію. Це невеличке оповідання, як і всі інші твори Гайдара, сповнене великої любові до нашої Радянської Армії, до її, за висловом письменника, «задумливих командирів».

Написав його Гайдар в 1931 році, відразу ж після «Школи». Оpubліковане оповідання вперше окремим виданням у 1931 році видавництвом «Молодая гвардия». Воно є однією з перших спроб Гайдара розповідати своїм найменшим читачам про Радянську Армію. В якійсь мірі письменник тут розв'язує тему лєнінської людини з рушницею, яка ніжно і бережливо охороняє спокій радянських дітей і якої боятися не слід.

З М І С Т

<i>Б. Ємельянов. А. П. Гайдар</i>	5
<i>Автобіографія. Переклад П. Нельговського</i>	23
<i>Р. В. Р. Переклад О. Ільченка</i>	26
<i>Школа. Переклад С. Ковганюка</i>	61
<i>Четвертий бліндаж. Переклад О. Ільченка</i>	233
<i>Примітки</i>	250

Редактор *Г. Ткаченко*
Художній редактор *І. Манець*
Технічний редактор *Р. Мороз*
Коректор *Л. Брошечек*

Гайдар Аркадій Петрович.
Сочинення. Том I
(На українському мові)

Здано на виробництво 11/III 1955 р. Підписано до
друку 6. VII 1955 р. Формат 84×108^{1/32}. Фіз. друк.
арк. 3. Умовн. друк. арк. 13,12. Обл.-вид. арк.
14,2+12 вклейок. Тираж 10.000. БФ 08756.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
м. Київ, Ворошилова, 3.
Зам. № 157 Ціна 9 крб.

Надруковано з матриць Книжково-журнальної
фабрики Голоовидаву Міністерства культури
УРСР в Київській обласній друкарні,
вул. Леніна, 19.